

75 DE ANI DE LA HOLOCAUST

EVREII DIN EUROPA ÎN TIMPUL CELUI DE-AL
DOILEA RĂZBOI MONDIAL: NOI DOCUMENTE,
MĂRTURII ȘI ABORDĂRI

JEWS IN EUROPE DURING THE SECOND
WORLD WAR: NEW DOCUMENTS,
TESTIMONIALS AND APPROACHES

ANTONIO FAUR
(COORDONATOR)

EVREII DIN EUROPA
ÎN TIMPUL CELUI DE-AL DOILEA RĂZBOI MONDIAL:
NOI DOCUMENTE, MĂRTURII ȘI ABORDĂRI

•

JEWS IN EUROPE DURING THE SECOND WORLD WAR:
NEW DOCUMENTS, TESTIMONIALS AND APPROACHES

75 DE ANI DE LA HOLOCAUST

**VOLUM TIPĂRIT CU SPRIJINUL FINANCIAR
AL ASOCIAȚIEI CULTURALE „CRIȘANA”**

Volumul conține lucrările susținute la conferința internațională:

*EVREII DIN EUROPA ÎN TIMPUL CELUI DE-AL DOILEA RĂZBOI MONDIAL:
NOI DOCUMENTE, MĂRTURII ȘI ABORDĂRI • JEWS IN EUROPE DURING
THE SECOND WORLD WAR: NEW DOCUMENTS, TESTIMONIALS AND
APPROACHES*

Universitatea din Oradea, 18–19 octombrie 2019

Conferință organizată de:

UNIVERSITATEA DIN ORADEA • UNIVERSITY OF ORADEA

Centrul de Cercetare a Istoriei Evreilor „Eva Heyman” • ”Eva Heyman” Jewish
History Research Center

Departamentul de Istorie • History Department

UNIVERSITATEA „PAUL VALÉRY”, MONTPELLIER 3 • “PAUL VALÉRY”
UNIVERSITY, MONTPELLIER 3

Centrul de Cercetări Interdisciplinare în Științe Socio-Umane și Sociale –
Montpellier • Center for Interdisciplinary Research in the Socio-Human and Social
Sciences – Montpellier

În parteneriat cu (In partnership with):

Federația Comunităților Evreiești din România • Federation Of The Jewish
Communities In Romania

Comunitatea Evreilor din Oradea • The Jewish Community of Oradea

Centrul pentru Studiarea Istoriei Evreilor din România • Center for the Study of
Jewish History in Romania

Centrul de Istorie a Evreilor și Iudaistică „Dr. Alexandru Șafran” din cadrul
Universității „Alexandru Ioan Cuza” din Iași • “Dr. Alexandru Șafran” Centre of
Jewish and Hebrew History of “Alexandru Ioan Cuza” University of Iași

Consiliul Județean Bihor • Bihor County Council

Muzeul de Istorie a Evreilor din Oradea • Jewish History Museum of Oradea

Asociația Culturală „Crișana” • “Crișana” Cultural Association

**UNIVERSITATEA DIN ORADEA
CENTRUL DE CERCETARE A ISTORIEI EVREILOR
„EVA HEYMAN”**

**EVREII DIN EUROPA ÎN TIMPUL CELUI DE-AL DOILEA
RĂZBOI MONDIAL: NOI DOCUMENTE,
MĂRTURII ȘI ABORDĂRI**

•

**JEWS IN EUROPE DURING THE SECOND WORLD WAR:
NEW DOCUMENTS,
TESTIMONIALS AND APPROACHES**

Antonio FAUR
(coordonator)

Editura MEGA • Cluj-Napoca • 2020

COMITETUL ȘTIINȚIFIC • SCIENTIFIC COMMITTEE:

Prof. univ. dr. Carol IANCU (Montpellier, Franța)

Prof. univ. dr. Antonio FAUR (Oradea, România)

Prof. univ. dr. Ladislau GYÉMANT (Cluj-Napoca, România)

Conf. univ. dr. Dorottya SZISZKOSZNÉ-HALÁSZ (Miskolc, Ungaria)

Prof. univ. dr. Ioan HORGA (Oradea, România)

COMITETUL DE ORGANIZARE • THE ORGANIZING COMMITTEE:

Președinți • Presidents:

Prof. univ. dr. Antonio FAUR (Oradea, România),

Prof. univ. dr. Carol IANCU (Montpellier, Franța)

Membri • Members:

Prof. univ. dr. Viorel FAUR (Oradea, România)

Lect. univ. dr. Radu ROMÎNAȘU (Oradea, România)

Lect. univ. dr. Florin SFRENGEU (Oradea, România)

Dr. Diana IANCU (Oradea, România)

Dr. Anca OLTEAN (Oradea, România)

Drd. Sanda BUBOI (Oradea, România)

Drd. Titus BĂDIC (Oradea, România)

Traducători • Translators:

Conf. univ. dr. Dana SALA

Drd. Daciana ERZSE

ISBN 978-606-020-248-6

© AUTORI, 2020

Tehnoredactare: Ioan Dorel Radu

Editura Mega | www.edituramega.ro
e-mail: mega@edituramega.ro

Cuprins

CUVINTE DE SALUT

Prof. univ. dr. Antonio FAUR, directorul Centrului de Cercetare a Istoriei Evreilor „Eva Heyman”, Universitatea din Oradea.....	11
Prof. univ.dr. Ioan MANG, vicepreședinte al Consiliului Județean Bihor.....	13
Carol IANCU, profesor emerit al Universității „Paul Valéry” din Montpellier, membru de onoare al Academiei Române.....	15
Prof. univ. dr. Constantin BUNGĂU, rectorul Universității din Oradea.....	19

LANSAREA PROIECTULUI/LAUNCH OF THE PROJECT:

MEMORIE ȘI RECUNOȘȚINȚĂ/MEMORY AND GRATITUDE

<i>Proiect de cercetare propus de Carol Iancu.....</i>	23
<i>Proiect de cercetare propus de Antonio Faur.....</i>	31

LUCRĂRILE PREZENTATE

JOHN HOENIG (SUA), LADISLAU GYÉMANT (CLUJ-NAPOCA), LEVENTE OLOSZ (UNGARIA),

<i>Private American Efforts to Obtain Palestine Certificates and Transit Visas for Hungarian Jews in 1944 • Eforturi private americane pentru obținerea certificatelor și a vizelor de tranzit pentru Palestina pentru evreii maghiari (1944).....</i>	37
--	----

CAROL IANCU (MONTPELLIER),

Noi documente franceze și române privind evreii din România în perioada Soah-ului • New French and Romanian Documents Regarding the Jews in Romania during the Soah Period61

LADISLAU GYÉMANT (CLUJ-NAPOCA),

Destinul post-holocaust al evreilor din România • The post-Holocaust Fate of the Jews of Romania 85

DOROTTYA SZISZKOSZNÉ-HALÁSZ (MISKOLC),

Images and Testimonies of the Hungarian Holocaust • Imagini și mărturii ale Holocaustului maghiar101

ANTONIO FAUR (ORADEA),

Relansarea în anul 1976, de către fostul consul general Mihai Marina, a problematicei salvării evreilor din Transilvania de Nord și Ungaria (în vara anului 1944) • The Relaunch in 1976, by the Former Consul General Dr. Mihai Marina, of the Issue of Saving the Jews from Northern Transylvania and Hungary (in the Summer of 1944)..... 115

RADU CARP (BUCUREȘTI),

Suprimarea drepturilor fundamentale și politica de românizare din timpul regimului Antonescu • Suppression of Fundamental Rights and the Policy of Romanianization during the Antonescu Regime.....125

FELICIA WALDMAN (BUCUREȘTI),

Transpunerea membrilor supraviețuitorilor în act teatral interactiv ca mod de a menține memoria Holocaustului în România • Translating Survivors' Memoirs into an Interactive Theatrical Act as a way to Maintain the Memory of the Holocaust in Romania.....131

KLEMENTINA ARDELEAN (ORADEA),

Aspecte referitoare la ghetoul orădean. Modalități de evadare • Aspects Regarding the Ghetto in Oradea. Escape Methods141

VASILE HUSAR (ORADEA),

Ghettoizarea și deportarea evreilor din Sighetu Marmăției • Ghettoization and Deportation of the Jews from Sighetu Marmăției163

ANCA OLTEAN (ORADEA),

Considerații istoriografice privind situația evreilor români și maghiari în perioada 1945-1953 • Historiographic Considerations Regarding the Situation of the Romanian and Hungarian Jews from 1945 to 1953173

DANIEL ȘIPOȘ (ORADEA),

Două mărturii ale evreilor orădeni despre realitățile tragice din anul 1944 • Two Testimonies Made by the Jews of Oradea about the Tragic Realities of 1944.....191

RECENZII

Lansarea cărților: • Book launch

ANTONIO FAUR,

Contribuția consulului Mihai Marina la salvarea de la moarte a unor evrei din Ungaria și Transilvania de Nord, Editura Mega, Cluj-Napoca, 2019 (prezintă lector univ. dr. Radu ROMÎNAȘU) • The Contribution of the Consul Mihai Marina to the Rescue of Jews from Hungary and Northern Transylvania from Death, Mega Publishing House, Cluj-Napoca, 2019 (presented by PhD. Lecturer Radu ROMÎNAȘU).....199

CAROL IANCU,

Miturile fondatoare ale antisemitismului. Din antichitate până în zilele noastre, Editura Hasefer, București, 2018 (prezintă prof. univ. dr. Antonio Faur) • The Founding Myths of Anti-Semitism. From Antiquity to Present Times, Hasefer Publishing House, Bucharest, 2018 (presented by PhD. Prof. Antonio Faur)..... 201

IMAGINI DIN TIMPUL CONFERINȚEI.....207

LISTA CONTRIBUTORILOR.....213

CUVINTE DE SALUT

Distinși participanți la acest eveniment științific,

Vă rog să-mi îngăduiți să fac oficiul de moderator al primei secvențe a conferinței, care are menirea de a prefața desfășurarea propriu-zisă a lucrărilor acesteia.

Consider că, înainte de toate, este firesc să adresez un salut de bun venit colegilor din țară și străinătate, care au dat curs invitației noastre și, printr-un efort lăudabil, să contribuie la reușita inițiativei de a organiza *cea de a cincea conferință internațională la Universitatea din Oradea*, cu o tematică legată de istoria evreilor.

Am beneficiat în etapa pregătitoare de consilierea distinsului profesor universitar Carol Iancu, Doctor Honoris Causa al universității noastre. De asemenea, am primit un sprijin financiar consistent din partea Federației Comunității Evreiești din România, în special a d-lui președinte dr. Aurel Vainer, precum și a Comunității Evreilor din Oradea, prin suportul d-lui inginer Felix Koppelman, președintele acesteia. Le adresez sincere mulțumiri pentru interes, sprijin și solidarizare cu angajamentul științific al organizatorilor, care au dorit să marcheze, printr-o manifestare de prestigiu, *împlinirea a 75 de ani de la producerea Holocaustului* pe teritoriul Transilvaniei de Nord și, îndeosebi, cel al județului Bihor și al orașului Oradea.

Un punct important din programul conferinței este dedicat propunerii și discutării unui nou proiect de cercetare intitulat ***Memorie și recunoștință***, promovat de dl. președinte Aurel Vainer și profesorii universitari Carol Iancu și de Antonio Faur, și lansat în circuitul științific dintr-un oraș în care martirajul evreilor a cunoscut o maximă gravitate, fiind trimiși în detașamente de muncă forțată, ghetoizați și deportați peste 30.000 de evrei, care au contribuit substanțial la evoluția urbanistică și economică a Oradei. După opinia noastră, Oradea este un *oraș-martir* și, ca atare, ocupă un loc privilegiat în memoria colectivă. Sunt de remarcate, sub acest aspect, și faptele Consulatului General al României la Oradea (în primăvara și vara anului 1944), sub îndrumarea consulului general dr. Mihai Marina, care a contribuit la salvarea unor evrei aflați atât în

ghetoul orădean, cât și în zona Oradiei, prin trecerea lor clandestină, cu ajutorul unor țărani români, peste graniță, din Ungaria în România. Este un aspect important care va intra în atenția cercetătorilor și istoricilor ce vor conferi substanță proiectului amintit, a cărui semnificație reală este, pentru prima dată, realizată cu prilejul acestei conferințe.

În altă ordine de idei, este de apreciat faptul că sunt prezente la conferința noastră personalități cu mare autoritate științifică din străinătate și din țară (de la București și Cluj-Napoca), ce vor contribui, nu ne îndoim, prin comunicările pe care le vor susține, la reconsiderarea unor aspecte mai puțin cunoscute ale problematicii conferinței. Acesta este și rostul unei asemenea manifestări științifice, care are menirea de a stimula cunoașterea într-un domeniu ce vizează recursul la istorie, pentru a nu uita faptele tragice ale trecutului și a extrage învățăminte utile pentru contemporaneitate.

Prof. univ. dr. Antonio FAUR
Director al Centrului de Cercetare
a Istoriei Evreilor „Eva Heyman”

***Domnule Rector,
Distinși participanți,***

Mărturisesc că sunt onorat să particip la acest important eveniment științific care se desfășoară sub auspiciile Universității din Oradea, instituție de învățământ superior din vestul României aflată actualmente într-un stadiu de evoluție și de competiție interuniversitară europeană. Această aserțiune a noastră este confirmată și de conferința internațională dedicată recuperării unor aspecte semnificative din istoria evreilor și care se află la a cincea ediție, fiind astfel demonstrată continuitatea într-o idee: aceea de a nu uita faptele bune, dar și cele rele ale trecutului. Remarc, din această perspectivă, devoțiunea cu care prof. univ. dr. Antonio Faur, directorul Centrului de Cercetare a Istoriei Evreilor „Eva Heyman”, s-a implicat în acțiunile de organizare a unor asemenea manifestări de prestigiu, fiind sprijinit de universitari remarcabili, precum Carol Iancu (Montpellier, Franța) și Ladislau Gyémant (Cluj-Napoca).

Oradea și întreg Bihorul au trecut, în timpul celui de-al Doilea Război Mondial, printr-o perioadă de tristă amintire. Este vorba mai întâi de segmentarea acestui județ în urma deciziei fasciste de la Viena, din 30 august 1940, când o parte din România interbelică, mai concret Transilvania de Nord, a fost anexată Ungariei horthyste. Ca atare, Oradea a intrat în componența acestui stat, granița cu România trecând prin sudul Băilor Felix, stațiune balneoclimaterică de rezonanță europeană.

Această graniță a fost trecută clandestin prin mai multe filiere, adevărate porți deschise pentru câteva sute de evrei, ca să scape cu viață intrând în România, cu ajutorul unor diplomați români de la Oradea, de la Consulatul General al Regatului României din acest oraș, ca și cu cel al multor țărani din satele situate în apropierea noii granițe, cum au fost Hidișel, Betfia, Mierlău, Subpiatră, Hotar, Vârciorog, Șauaieu, Tilecuș, Sântelec, Călățea, Tășad, Miersig, Sărand, Cordău și Valea Mare. Toate aceste gesturi de solidaritate umană se înscriu în fenomenul salvării evreilor în primăvara și vara anului 1944, scos în relief abia în ultimii ani, prin cercetările istoricului Antonio Faur, ale cărui rezultate au fost

publicate în mai multe cărți și zeci de studii și articole. Ele se impun a fi continuate, pentru a fi scoase la lumină și alte fapte similare, numele salvatorilor urmând a fi scoase din anonim, pentru a fi cunoscut adevărul istoric despre această problematică de certă importanță.

La trecerea celor *75 de ani de la Holocaust*, orădenii și bihorenii de astăzi avem datoria morală și umană de a nu uita ce s-a întâmplat în anul 1944, când peste 30.000 de locuitori din Oradea și Bihorul de Nord au fost înghesuși în cele două ghetouri din Oradea, cel mai mare dintre ele fiind situat în apropiere de centrul orașului, în așa-zisul „cartier evreiesc”.

După câteva zile de teroare, aceștia au fost îmbarcați în trenuri, în condiții îngrozitoare, și deportați în lagărele morții din Polonia ocupată de naziști. Aceasta a fost cea mai mare tragedie din istoria Bihorului, ea rămâne neștersă în memoria locuitorilor și a locurilor.

Sunt convins că, prin unele comunicări care vor fi prezentate la această importantă conferință, vor fi rememorate și unele date istorice cu privire la viața din ghetourile orădene din anul 1944 și, desigur, la efectele malefice ale deportării evreilor din Oradea și partea de nord a județului Bihor.

Prin urmare, urez deplin succes lucrărilor conferinței și adresez participanților „Bine ați venit în județul nostru!”.

Prof. univ.dr. Ioan MANG,
Vicepreședinte al Consiliului Județean Bihor

Stimate Doamnă Ioan Mang, vicepreședinte al Consiliului Județean Bihor,

Stimate Doamnă Rector Constantin Bungău,

Stimate Doamnă Prof. univ. dr. Antonio Faur,

Stimate Doamnă Prof. univ. dr. Ioan Horga,

Stimate Doamnă Președinte Dr. Aurel Vainer,

Stimate Doamnă Președinte Felix Koppelman,

Dragi colegi și dragi studenți,

Onorată asistență,

În această alocuțiune, îmi propun să răspund la două întrebări principale: care sunt motivele organizării acestei conferințe internaționale la Universitatea Oradea și care sunt obiectivele acesteia?

La prima întrebare pot da cel puțin trei răspunsuri.

Mai întâi doresc să subliniez faptul că reuniunea de astăzi nu este un eveniment științific și universitar întâmplător. El se înscrie în lunga durată a activităților *Centrului de cercetare a istoriei evreilor „Eva Heyman”* de la Universitatea Oradea și ale *Centrului de Cercetări Interdisciplinare în Științe Umanistice și Sociale („Centre de Recherches Interdisciplinaires en Sciences Humaines et Sociales”)* a Universității „Paul Valéry” din Montpellier. Această colaborare fructuoasă s-a concretizat prin organizarea unor conferințe internaționale de înalt nivel: *Situația evreilor din Europa centrală la sfârșitul celui de-al Doilea Război mondial* (2010); *Contribuția evreilor la dezvoltarea urbană în Europa centrală (economie, cultură, artă)* (2011); *Centre și instituții de cercetare a istoriei evreilor din Europa* (2012); *Evrei în lagăre și ghetouri din Europa în timpul celui de-al Doilea Război mondial* (2015).

Datorită dinamismului și devotamentului domnului profesor Antonio Faur, actele acestor conferințe au fost toate publicate în excelente condiții grafice care fac cinste Universității din Oradea.

În al doilea rând, anul acesta se comemorează 75 de ani de la Șoahul care a avut loc în această regiune, 75 de ani de la deportarea și nimicirea majorității evreilor din Transilvania de Nord. Zeci de mii de evrei din

Oradea au fost spoliați, ghetoizați, molestați, schingiuiți și batjocoriți, înainte de a fi trimiși în condiții groaznice și masacrați în cel mai trist celebru lagăr de exterminare, în centrul de ucidere în masă, în abatorul uman industrial de mare putere și de un înfricoșător randament care se numește Auschwitz. Destinul lor tragic este descris în emoționantul *Jurnal* al unei adolescente orădene, Eva Heyman, devenită prin excepționala ei mărturie, o adevărată Anna Frank a Transilvaniei de Nord. Numele acestei fetițe martiră, acordat Centrului de cercetare a istoriei evreilor de la Universitatea Oradea, este un omagiu adus evreilor care au reprezentat o treime din populația orașului înainte de Șoah și a căror contribuție a fost decisivă la dezvoltarea acestei localități minunate, denumită pe bună dreptate o „Florență românească”. Țin să mulțumesc Doamnei Mariana-Emilia Teszler, președinta Asociației *Tikvah*, care este la originea realizării sculpturii Evei Heyman din Parcul Bălcescu. Reuniunea de astăzi este un omagiu adus în mod special Evei Heyman și tuturor copiilor martiri ai Șoahului.

În al treilea și ultimul rând, am dorit, de asemenea, să aducem un omagiu acelor ne-evrei care în timpurile de „noapte și ceață” ale Șoahului au știut să spună NU barbariei, asumându-și mari riscuri pentru a salva evrei. Iată de ce am hotărât să lansăm, aici la Oradea, proiectul de cercetare *Memorie și Recunoștință*, împreună cu profesorul Antonio Faur și domnul președinte Dr. Aurel Vainer.

Antonio Faur se străduiește de mai mulți ani pentru a face cunoscute numele persoanelor care au avut o atitudine umană în vremuri inumane, printre ei dr. Mihai Marina. Expresia „Memorie și Recunoștință” aparține domnului Aurel Vainer, pe care o aplică la două aspecte importante privind prezența evreilor în spațial românesc: la tragedia Șoahului și la prezervarea patrimoniului cultural și cultural. Datorită acțiunii sale perseverente, și pentru a da doar un singur exemplu, 22 de sinagogi și temple evreiești au putut fi salvate și restaurate, ultima fiind sinagoga din Hârlău, orașul meu natal, reînscrisă la 13 iunie 2019. Grija pentru prezervarea și salvagardarea edificiilor religioase evreiești este, aici la Oradea, împărțită total de către dl. președinte Felix Koppelman, care a reușit, printr-o investiție personală exemplară, să obțină ajutoarele necesare care au permis restaurarea celebrelor sinagogi din oraș și inaugurarea muzeului evreiesc. Proiectul *Memorie și Recunoștință*, în perspectiva Șoahului, are o conotație specifică și el va beneficia de o prezentare detaliată înaintea primelor comunicări.

La a doua întrebare referitoare la obiectivele colocviului, ele sunt rezumate în chiar tematica sa generală: noi documente, mărturii și abordări.

Istoria nu este memorie, ea nu este compatibilă cu anumite memorii, care pot fi manipulate din diferite considerații, mai ales politice. Istoria poate și trebuie să conforțeze memoriile în adevărul ei. Trebuie să stigmatizăm o anumită istorie a Șoahului, care s-ar putea substitui cunoașterii. Un cercetător american, Peter Novick, în cartea sa *Holocaustul în viața americană (The Holocaust in American Life, 1999)*, declara că Holocaustul, adică Șoahul, este mai puțin perceput ca un eveniment istoric, și mai mult ca un simbol al răului etern, afirmație bazată pe un sondaj demonstrând că 97% dintre americani cunosc sensul cuvântului „Holocaust” (cea mai teribilă tragedie a istoriei), dar două treimi nu știu că el a avut loc în timpul celui de-al Doilea Război Mondial. Diferite sondaje, chiar și în țări din Europa, demonstrează necunoașterea fenomenului sau o cunoaștere mutilată. Iată de ce ne-am propus în cadrul acestei conferințe internaționale, la care participă profesori și cercetători din România (din Oradea, Cluj-Napoca și București), dar și din Statele Unite ale Americii, Franța, Ungaria, să punem în evidență noi documente, noi mărturii și noi abordări privind Șoahul.

După cum se știe, regimul de „dictatură a proletariatului” introdus de Uniunea Sovietică în țările vecine și satelite a avut o consecință directă și nefastă în manipularea istoriei.

Un „negaționism de stat” a fost impus și vreme îndelungată el a șters identitatea victimelor, provocând o „deiudaizare” a Șoahului și a principalelor sale simboluri. Când, în sfârșit, la Auschwitz, un monument impresionant a fost ridicat victimelor – abia în 1967 –, evreii au fost incluși printre cele „patru milioane de oameni” (sic!) care au suferit și au murit acolo. Numai după căderea comunismului, identitatea reală a fost redată victimelor („bărbați, femei și copii, în marea lor majoritate evrei, din diferite țări europene, au fost omorâți aici”). Putem aminti, de asemenea, cazul monumentului de la Babi Yar, locul unde zeci de mii de evrei au fost masacrați de trupele germane, și unde cuvântul „evrei” nu era înscris, fiind înlocuit cu termenul „cetățeni sovietici”. Înainte de modificarea inscripției monumentului, care a intervenit după dispariția Uniunii Sovietice, adevăratul monument-omagiu a fost reprezentat de poemul intitulat *Babi Yar* al poetului Evgheni Evtușenko. Putem și trebuie să adăugăm măcar un exemplu privind Republica Socialistă România.

Într-un discurs din 1975, consacrat evenimentelor tragice de la sfârșitul lunii iunie 1941 la Iași, unde peste 13.000 de evrei au fost uciși, în casele lor, pe străzi, în curtea chesturii de poliție și asfixiați în trenurile morții, dictatorul Nicolae Ceaușescu nu a utilizat nici cuvântul „pogrom”, nici cuvântul „evrei”, menționând doar moartea a două mii de „antifasciști”.

Căderea regimurilor totalitare comuniste a permis accesul la o serie de surse arhivistice până atunci închise și ascunse timp de decenii, și acest lucru a avut drept consecință o conștientizare graduală a Shoahului. Noi mărturii, noi descoperiri pe teren au permis să cunoaștem mai bine ceea ce preotul francez Patrick Desbois a numit „La Shoah par balles” („Șoahul prin gloanțe”), gropile comune, cimitirele fără pietre funerare din Estul European, din Ucraina, din sinistra Transnistrie a celui de-al Doilea Război Mondial, dar și din teritoriul Moldovei din perioada tragicului pogrom de la Iași, primul pogrom gigantic al celui de-al Doilea Război Mondial.

Această Conferință internațională își propune să completeze datele cunoscute cu noi referințe grație investigațiilor recente efectuate de cercetătorii care ne-au făcut onoarea de a fi cu noi aici la Oradea, obiectivul principal fiind o nouă contribuție la cunoașterea unicității Shoahului, a mecanismelor de distrugere în masă, dar și a actelor de curaj a Acelora cărora le datorăm recunoștință, o veșnică recunoștință.

Vă mulțumesc pentru atenție,

Carol IANCU,
Profesor emerit la Universitatea „Paul Valery” din Montpellier 3,
Membru de onoare al Academiei Române

***Domnule președinte al Federației Comunităților Evreiești din
România, dr. Aurel Vainer,
Distinși invitați,
Stimați participanți,***

Am astăzi, la cea de-a cincea ediție a unei apreciate conferințe internaționale, care se desfășoară sub auspiciile Universității din Oradea, ocazia de a vă adresa un salut colegial și de a ura acestei manifestări un succes deosebit, așa cum l-au avut și cele din anii precedenți. Constat, cu bucurie, că și de această dată, sunt prezente în sală personalități cu recunoscută competență din domeniul de referință atât din țară (București, Cluj-Napoca și Oradea), cât și din străinătate (Montpellier, Prešov și Miskolc).

Așa cum am afirmat și cu alte împrejurări, sunt de apreciat aceste inițiative interuniversitare, de valorificare a unor rezultate ale travaliului științific de transmitere a noi descoperiri care merită să fie cunoscute de concetățenii noștri. De aceeași însemnătate, în context european actual, este și colaborarea dintre universitățile și centrele științifice din fostele țări asupra cărora influența și controlul sovietic au avut efecte inhibante, mai ales sub raportul comunicării libere și nestingherite de idei.

În ultimii ani s-a pus, în mod programat, problema colaborărilor între specialiști, în beneficiul științei, al circulației ideilor și experiențelor, al istoriei relațiilor interumane. Din această perspectivă, consider că întâlnirea noastră de astăzi este nu numai necesară, ci și bine-venită.

Am reflectat asupra problematicii conferinței, de o evidentă actualitate, mai cu seamă că, în ultima vreme, cel puțin în spațiul nostru de extensiune universitară, au fost ignorate temele legate de istoricul minorității evreiești, cu excepția tragediei trăite de aceasta în timpul Holocaustului, a cărei memorie este, pe bună dreptate, deosebit de activă.

În pofida faptului că orașe importante din vestul României – ca Timișoara, Arad, Oradea și Satu Mare – poartă marca arhitecților și întreprinzătorilor evrei din secolele XIX-XX, totuși, locuitorii acestora nu sunt informați, așa cum ar fi firesc, asupra acestei realități incontestabile.

Așadar, pentru cunoaștere, în primul rând, cercetătorii și istoricii au o îndatorire presantă, demersul dumneavoastră de acum înscriindu-se într-un răspuns adecvat la această cerință științifică.

Am amintit deja orașul Oradea, în sensul că evoluția sa economică și urbanistică a fost impulsionată de personalități provenite din rândul comunității evreilor. Comerțul, finanțele, industria, cultura, arhitectura și alte domenii au constituit un teren propice de afirmare a comunității evreiești care a fost supusă, *în urmă cu 75 de ani*, unei experiențe tragice fără precedent, fapt pe care, sunt convins, îl veți reliefa, într-o manieră profesională, în lucrările și dezbaterile din cadrul prezentei conferințe.

Închei, mulțumind celor care și-au găsit timp și au efectuat eforturi pentru a participa, cu lucrări originale și puncte de vedere interesante, la evenimentul științific de astăzi. Doresc, totodată, ca sejurul dumneavoastră la Oradea să fie unul de bună amintire.

Prof. univ. dr. Constantin BUNGĂU,
Rectorul Universității din Oradea

PROIECTUL:

„MEMORIE ȘI RECUNOȘȚINȚĂ”

A. PROIECT DE CERCETARE PROPUȘ DE Carol IANCU

I. INTRODUCERE

Datorăm dr. Aurel Vainer, președintele Federației Comunităților Evreiești din România expresia „Memorie și Recunoștință”, pe care el o aplică prioritar la două aspecte importante privind prezența evreilor în spațiul românesc: prezervarea patrimoniului cultural și tragedia Șoahului (Holocaustului). Iată de ce, el s-a implicat și se implică cu multă dăruire în restaurarea sinagogilor și prezervarea cimitirelor evreiești din România. Dintr-un total de 86 de sinagogi, 22 au fost deja renovate, ultima fiind cea din Hârlău, reînălăturată la 13 iunie 2019. Dr. Aurel Vainer susține pe bună dreptate că, prin aceste restaurări de sinagogi (în localități unde nu se mai află evrei, ele se vor transforma în muzee), se demonstrează înrădăcinarea seculară a evreilor, a acceptării minorității evreiești de către majoritatea creștină și, în același timp, se exprimă recunoștința față de memoria a generații de evrei care au contribuit la dezvoltarea economică a localităților în care au locuit, și care au știut să-și mențină identitatea lor religioasă și culturală.

În ce privește perioada celui de-al Doilea Război Mondial, proclamând necesitatea cunoașterii ororilor Șoahului (Holocaustului), care nu a ocolit România, Dr. Aurel Vainer insistă asupra datoriei de a menține vie memoria martirilor evrei și, în același timp, de a exprima recunoștința față de persoanele – ne-evrei – care în anii de „noapte și ceață” au salvat evrei. Iată de ce el a inițiat deja, în urmă cu zece ani, publicarea unei culegeri de articole consacrate acestui subiect, apărută sub titlul *Demnitate în vremuri de restricte*¹, pe care a putut-o distribui colegilor săi din Parlamentul României și nu numai.

¹ *Demnitate în vremuri de restricte*, Hasefer, 2008, 242 p.

Fiind total de acord cu ideile Dr. Aurel Vainer, și dat fiind experiența pe care am acumulat-o în acest domeniu, am decis să propun, odată cu numirea mea ca președinte al Consiliului științific al Centrului pentru Studiul Istoriei Evreilor din România (CSIER), un ambițios proiect de cercetare intitulat „Memorie și Recunoștință”.

II. OBIECTIVUL PROIECTULUI, DIRECȚIILE DE CERCETARE: MĂRTURII PUBLICATE, NOI MĂRTURII ORALE, STUDIUL PRESEI, INVESTIGARE SISTEMATICĂ ÎN ARHIVE

Proiectul de cercetare își propune să reunească o vastă documentație al cărei scop este de a scoate la lumină numele tuturor acelor, ne-evrei, care au ajutat evreei persecutați, care și-au exprimat solidaritatea față de populația evreiască supusă la un regim de teroare și de anihilare în anii Șoahului (Holocaustului) și care s-au dovedit a fi „oameni de omenie”. Numele acestor persoane, care sunt numeroase, se vor adăuga acelor, puține la număr, care au fost recunoscute de către Institutul Yad Vashem din Ierusalim ca „Drepti între popoare” (*Hasidei Umot Haolam*): până la 1 ianuarie 2019, 66 din România (granițele actuale) și 77 din Republica Moldova.

Proiectul inițiat de C.S.I.E.R. se va concretiza în strânsă colaborare cu alte centre de cercetare din diferite universități, dar și instituții private, va lua în considerare, din punct de vedere geografic, toate provinciile istorice ale României. Astfel, se va putea crea *un veritabil memorial național* care salvează de la uitare sute de nume, reprezentând în același timp o datorie morală și o contribuție necesară la cunoașterea complexe perioade a Șoahului în România.

După stabilirea exactă a faptelor și examenul atent al Consiliului științific al CSIER, Federația Comunităților Evreiești din România va putea să-și exprime recunoștința față de numeroșii binefăcători rămași un timp prea îndelungat în umbră, prin acordarea *post-mortem* a unei diplome de omagiu.

Pentru realizarea *Memorialului*, munca de cercetare va cuprinde patru domenii: a) recenzarea mărturiilor publicate în volume; b) colectarea de noi mărturii orale prin interviuri; c) studiul presei anilor 1944–1948; cercetări în arhive.

a) Recenzarea de mărturii publicate

Expresia „oameni de omenie în vremuri de neomenie” a fost utilizată pentru prima dată de regretatul jurnalist Marius Mircu (Israel Marcus, 1909–2008), ca titlu al unuia din numeroasele sale volume dedicate trecutului evreilor din România: *Din nou șapte momente din istoria evreilor în România: „Oameni de omenie, în vremuri de neomenie”* (Tel Aviv, ed. Glob, 1987). În introducerea uneia din edițiile ulterioare a acestui volum, el răspunde în felul următor la întrebarea dacă în mijlocul cataclismului Șoahului puteai fi om:

„Am publicat, curând după al Doilea Război Mondial, trei reportaje – constatări la fața locului *a doua zi* după masacre, și convorbiri cu nenumărate victime – relatând cele ce au pățimit evreii în perioada fascistă: *Pogromul de la Iași* (1944), *Pogromurile din Bucovina și Dorohoi* (1945), *Pogromurile din Basarabia* (1947). În aceste lucrări m-am ocupat de bestialitățile comise de fasciști; dar am adus și unele mărturii pozitive. De atunci, am cunoscut și alte asemenea mărturii – ori le-am cunoscut mai bine pe cele deja descrise – ceea ce mă îndreptățește să arăt că omenia nu a încetat să existe chiar dacă este vorba de cazuri izolate; ca și atunci puteai, *dacă voiai*, să fii om”².

În afară de relatările lui Marius Mircu, ne sunt cunoscute alte exemple de acțiuni curajoase și gesturi de omenie, amintite de unii supraviețuitori, printre care Eugen Luca și Adrian-Radu Cernea, care au consacrat, fiecare, o carte pogromului de la Iași. Primul, care a avut șansa să nu fie împușcat în curtea Chesturii, reușind să escaladeze zidul și să se ascundă într-o casă evreiască părăsită, notează că unchiul uneia dintre prietenele sale „fusese smuls de la Chestură cu vreo două ore înainte de a începe măcelul, în urma intervenției ferme a blajinului, timidului universitar Octav Botez”³. Adrian-Radu Cernea, care și el a reușit să se cațere și să sară zidul, iar apoi să se ascundă în cotețul de păsări aflat în spatele unei case închise, citează câteva nume de „oameni de omenie”: Goga Volosievici și Bogdan (cu care a fost personal în legătură), avocatul Dimitriu, studentul Mircea Scripcă, ce și-au asumat riscuri ascunzând evrei. De asemenea, Gheorghe Alexa, proprietarul unui imobil din strada Anastasie Panu, care a salvat zece

² Marius Mircu, „Oameni de omenie în vremuri de neomenie”, în *Ce s-a întâmplat cu evreii din România*, vol. III, Bat Yam, Glob / Holon, Papyrus, 1997, p. 12.

³ Eugen Luca, *Pogrom. Iași, duminică 29 iunie 1941*, Tel Aviv, 1989, p. 109.

familiei de evrei, lucru care i-a fost povestit, câteva zile după pogrom, de către Sache Rozenhaupt (fiul avocatului Herman Rozenhaupt)⁴.

Aceste exemple se vor adăuga la ansamblul mărturiilor publicate în România, în Israel (o atenție specială pentru cele apărute în ebraică), dar și în alte țări, pe care ne propunem să le reunim printr-o cercetare bibliografică la scară internațională.

b) Noi mărturii orale prin interviuri și chestionare

Ținând cont de opinia lui Marius Mircu („și atunci puteai, *dacă voiai*, să fii om”), pe care l-am cunoscut bine atât la București, cât și la Bat Yam în Israel, m-am străduit în perspectiva colocviului internațional pe care l-am organizat la Iași, împreună cu colegul Alexandru-Florin Platon, în zilele de 26 și 27 iunie 2011 (*70 de ani de la pogromul de la Iași* (28–30 iunie 1941). *Istorie și memorie*), să caut noi mărturii ale unor supraviețuitori. Am reușit să obțin cinci mărturii inedite pe care le-am reprodus în volumul colectiv bilingv, *Pogromul de la Iași și Holocaustul în România*. Articolul meu se intitulează: „Oameni de omenie în vremuri de neomenie (Grigore Profir, comisarul Iancu, vecinul Popovici, un ofițer german, Constantin Drăghici): mărturii inedite privind pogromul de la Iași”⁵. Persoanele salvate nu și-au uitat binefăcătorii lor, așa a fost cazul lui Constantin Drăghici, care a fost salvatorul lui Elias Rapaport și al lui Alfred Grunspan (ascunzându-i în casa sa), vărul, respectiv fratele mamei lui Norbert Zilberman, și care a fost ajutat de acesta ca să găsească un serviciu după ce s-a întors de la Canalul Dunărea-Marea Neagră. Iată mărturia inginerului Norbert Zilberman:

„... Au trecut circa 30 de ani de la cele relatate. Într-o seară vine la mine acasă Elias împreună cu un bătrân „prăpădit”. – Nicky, Dumnealui este Costică (Constantin) Drăghici, omul care mi-a salvat viața. Tocmai s-a întors de la Canal (Canalul Dunărea – Marea Neagră unde se lucra cu deținuți; Drăghici fiind considerat „chiabur”). Poate-l ajuți să câștige o pâine”. Am intervenit la Institutul de Proiectări, unde aveam relații foarte bune, și Dl. Drăghici a fost angajat ca muncitor la Atelierul Topografic”⁶.

⁴ Adrian-Radu Cernea, *Pogromul de la Iași. Depoziție de martor*, București, Hasefer, 2002, p. 66–67.

⁵ *Ibid.*, p. 319–330.

⁶ *Ibid.*, p. 328.

Deși au trecut peste șaptezeci de ani de la tragicele evenimente, acest exemplu ne arată că *o acțiune sistematică pentru a căuta și a reuni asemenea relatări, este încă posibilă*. Acest lucru se va putea concretiza prin înregistrarea de interviuri și completarea de chestionare destinate unui public cât mai numeros posibil. Printre alții, se va putea face apel la profesorii de istorie din învățământul preuniversitar.

c) Studiul presei anilor 1944–1948

În afară de colectarea de mărturii orale, într-un spirit critic compatibil cu metodele istoriei orale („Oral history”), o altă direcție de cercetare privește studiul sistematic al presei din primii ani după terminarea războiului, din perioada de tranziție și instaurare a regimului comunist totalitar (1944–1948).

O serie întreagă de articole privind ajutoarele acordate și acțiunile de salvare în timpul Șoahului, au apărut atunci în ziarele evreiești de limbă română (mai ales în *Curierul israelit* și *Mântuirea*), dar și în alte limbi, înainte de suprimarea lor de către Partidul Comunist.

d) Cercetări în arhive

În paralel cu colectarea mărturiilor orale și reunirea articolelor, printre care unele fac parte din bogata literatură memorialistică a supraviețuitorilor, o cercetare aprofundată în diferitele depozite de arhive, din capitală și din provincie, este un adevărat *desideratum*. Privind bogăția surselor arhivistice și a documentelor care pot fi găsite, referitoare la subiectul propus, țin să amintesc aici un caz emblematic, acțiunea locotenentului în rezervă Ion Bogza. În cadrul unui studiu consacrat ajutoarelor trimise de evreii din Regat coreligionarilor lor deportați în Transnistria, am descoperit un raport care provenea de la Direcția Generală a Poliției, trimis pe data de 28 martie 1942, Ministerului Afacerilor Interne, Ministerului Apărării Naționale și Marelui Stat-Major. El ne informează că în ziua de 20 martie 1942, în trenul de la Dorohoi la Iași, s-a găsit o servietă conținând 41 de plicuri cu bani destinați evreilor deportați la Moghilev. Proprietarul servietei, care a venit să o recupereze, a fost urmărit și arestat de Comenduirea Pieței la Hotel Dăscălescu, din capitala Moldovei. Numele acestei persoane asupra căreia s-au găsit mai multe scrisori și suma de 363.500 de lei este Ion Bogza, locotenent în rezervă, originar din Ștefănești, fost comisar-ajutor – demisionat – la Inspectoratul de Poliție

Iași. Tradus la Curtea Marțială a Corpului 3 Armată, nu cunoaștem care a fost destinul său, până la (și după) sfârșitul războiului (sperăm, în cadrul prezentului proiect, că vom putea găsi un răspuns printr-o cercetare atentă în arhivele militare de la Pitești).

Cazul lui Ion Bogza nu este unic, ajutoare sub formă de bani au fost trimise prin diverși locuitori creștini, care și-au riscat libertatea pentru a-i ajuta pe evreii aflați în suferință în iadul din Transnistria. Numele unora dintre aceștia, privind orașul Dorohoi, ne sunt cunoscute: avocatul Panait Panaitescu, în calitate de ofițer de rezervă, a adus bani și medicamente evreilor din Moghilev, fiind secondat în toată activitatea sa de învățătorul Nae Nemțeanu. De asemenea, sublocotenentul Vlad Beicu și aghiotantul Petru Muraru, care, la întoarcerea în Dorohoi a fost denunțat, judecat și condamnat la închisoare. Din județul Dorohoi era originar și colonelul Alexandru Marino: din proprie inițiativă s-a deplasat în ghetoul Moghilev, unde a împărțit o sumă mare din propriii săi bani unor evrei „cunoscuți și chiar necunoscuți”⁷.

Investigațiile pe care ne propunem să le efectuăm în arhive sunt facilitate prin Legea nr. 53, votată în Parlamentul României, la inițiativa deputatului Silviu Vexler, și publicată în *Monitorul Oficial* nr. 222 din 23 martie 2019. Această lege, prin derogare de la prevederile Legii privind protecția informațiilor clasificate, prevede că „se declasifică hotărârile clasificate adoptate, precum și documentele clasificate primite, realizate sau transmise de Consiliul de Miniștri, Consiliul de Cabinet sau Consiliul de Stat în perioada 1938–1989, depozitate la Arhivele Naționale ale României și în Arhiva Secretariatului General al Guvernului, privind comunitățile evreiești și/sau formele de organizare ale acestora, Cultul Mozaic, respectiv organizațiile, societățile, asociațiile, așezămintele, fundațiile evreiești /israelite/ mozaice”.

III. PERIOADA PREVĂZUTĂ, LISTA CERCETĂTORILOR ȘI RESURSE NECESARE

Proiectul de cercetare este prevăzut pentru o perioadă de trei ani (2020, 2021, 2022) și va fi lansat la Oradea cu ocazia conferinței

⁷ Marcu Rozen, *Evreii din județul Dorohoi în perioada celui de-al Doilea Război Mondial*, București, Matrix, 2000 și Shlomo David (ed.), *Generații de iudaism și sionism: Dorohoi, Săveni, Mihăileni, Darabani, Herța, Rădăuși-Prut*, Israel, Kiriat Bialik, 2000, p. 117.

internaționale *Evreii din Europa în timpul celui de-al Doilea Război Mondial: Noi documente, mărturii și abordări* (18 și 19 octombrie 2019), organizat de Centrul de Cercetare a Istoriei Evreilor „Eva Heyman”, de la Universitatea din Oradea, condus de profesorul Antonio Faur.

Iată lista (non exhaustivă) a centrelor de cercetare și a cercetătorilor implicați în proiect.

Centre de cercetare:

Centrul pentru Studiul Istoriei Evreilor din România „Wilhelm Filderman” (CSIER-WF), inițiatorul proiectului

Centrul de Cercetare a Istoriei Evreilor „Eva Heyman”, Universitatea din Oradea

Institutul pentru Studiul Minorităților Naționale, Cluj-Napoca

Centrul de Studii Israeliene „Goren Goldstein”, Universitatea București

Centrul de Istorie a Evreilor și Ebraistică „Dr. Alexandru Șafran”, Universitatea „Al. I. Cuza” din Iași

Lista (actuală) de cercetători:

Carol IANCU, Montpellier

Adrian CIOFLÂNCĂ, București

Andrei CORBEA-HOIȘIE, Iași

Antonio FAUR, Oradea

Andrea GHIȚĂ, Cluj-Napoca

Attila GIDO, Cluj-Napoca

Ladislau GYEMANT, Cluj-Napoca

Andrei MARGA, Cluj-Napoca

Vasile MORAR, București

Victor NEUMANN, Timișoara

Marina NICOLAEV, București

Alexandru-Florin PLATON, Iași

Gabriel STAN, Bacău

Florin STAN, București

Felicia WALDMAN, București

Concretizarea satisfăcătoare a acestui proiect național depinde atât de motivația și investiția cercetătorilor, cât și de o puternică susținere financiară. În această perspectivă, pentru acoperirea multiplelor cheltuieli, cereri de subvenționare vor fi prezentate diverselor instituții publice și private, care vor fi detaliate într-un dosar special.

Carol IANCU

B. PROIECTUL DE CERCETARE PROPUȘ DE PROFESORUL ANTONIO FAUR

A. ARGUMENTE

Au trecut 75 de ani de la producerea cumplutului Holocaust în această parte a teritoriului românesc, care, din septembrie 1940 și până în octombrie 1944, a căzut sub administrație horthystă, datorită deciziei liderilor fasciști Hitler și Mussolini, concretizată prin Dictatul de la Viena, în urma căruia *au fost organizate în Transilvania de Nord 13 ghetouri*, cel mai mare dintre acestea fiind la Oradea (cu 30.000 de evrei din oraș și partea de nord a județului Bihor de atunci), după care au fost deportați în lagărele morții din Polonia (aflată sub ocupație și administrație nazistă) Auschwitz-Birkenau. A fost, neîndoielnic, cea mai mare crimă împotriva umanității de pe teritoriul României actuale și avem obligația etică și științifică de a o menține vie în memoria colectivă.

Prin urmare, *este inspirată și binevenită inițiativa profesorului Carol Iancu de a lansa, tocmai la Oradea, un asemenea proiect de o semnificație simbolică remarcabilă.*

Desigur, în cadrul acestuia urmează a fi reliefată actualitatea unei teme de cercetare care vizează manifestările de solidaritate umană, mai exact demersurile riscante ale unor „oameni de omenie” în „vremuri de neomenie”, pe care avem datoria să le cunoaștem și, drept consecință, să exprimăm o necesară recunoștință tuturor acelora care au salvat evrei, în virtutea principiului: „cine a salvat un om a salvat o lume întreagă”. Este, în fapt, cea mai onestă formulă de a conferi viață relației dintre memorie și recunoștință.

Este, totodată, de luat în considerare constatarea din *Raportul final*, și anume: „Formele de solidaritate a românilor cu evreii în acei ani [1940–1944] sunt insuficient cercetate și evidențiate. Fără îndoială că acțiunile de

salvare a evreilor în timpul Holocaustul sunt mult mai numeroase decât cele evidențiate până în prezent. *Este o temă care se cuvine aprofundată*, pentru a prezenta o imagine echilibrată și cât mai apropiată de realitatea anilor 1940–1944” (din *Raport final*, Iași, Editura Polirom, 2005, p. 294–295).

B. ETAPELE CERCETĂRII

Pentru a materializa un asemenea obiectiv istoriografic este necesară parcurgerea următoarelor etape:

1. *Examinarea critică a acestui fenomen*, prin parcurgerea a tot ce s-a scris până acum despre acesta, pentru a stabili stadiul cercetării problematicii salvării evreilor din Transilvania de Nord și Ungaria (1944);

2. *Elaborarea unei bibliografii* cât mai cuprinzătoare, la care vor fi raportate noile investigații documentare și interpretări;

3. *Aprofundarea cercetărilor de referință și identificarea unor surse informativ – documentare neintrate până acum în atenția istoricilor*. Avem în vedere, de pildă, pentru Transilvania de Nord și Banat următoarele *fonduri arhivistice*:

Legiunile de jandarmi din nord-vestul României (Oradea, Satu-Mare, Arad, Timișoara, Maramureș);

- Prefecturile din aceeași zonă geografică și fondurile arhivistice ale orașelor mai mici;

- Inspectoratul de Jandarmi Oradea;

- Posturile comunale de jandarmi;

- Curtea Marțială Timișoara;

- Lagărul de deținuți politici din Târgu-Jiu.

4. *Investigații de teren* în localitățile în care au fost semnalate documentar acțiuni ale unor salvatori de evrei, pentru a verifica veridicitatea informațiilor și a-i intervieva pe urmașii acestora sau alte persoane care au date sigure în această privință;

5. *Presa în limbile maghiară și română din județele limitrofe graniței* dintre România și Ungaria.

Menționez faptul că, *de peste un deceniu, am cercetat filierele de trecere a graniței pe ruta Oradea-Beiuș-Arad*, publicând mai multe cărți și articole, din care reținem volumele dedicate unor salvatori precum consulul general dr. Mihai Marina (o nouă carte despre acesta a apărut recent, la Editura Mega din Cluj-Napoca și va fi lansată în cadrul acestei conferințe) și primarul din Vârciorog, Teodor Popoviciu. Am valorificat

informația din *Jurnalul* Evei Heyman, ca sursă documentară de excepție despre ghetoul din Oradea. De asemenea, am identificat peste 20 salvatori și câteva filiere de trecere frauduloasă. Am ajuns la concluzia că în zona Oradea-Arad au fost trecuți câteva mii de evrei, fiind spațiul cel mai activ în acest sens. Rămâne ca această tematică să fie aprofundată.

În altă ordine de idei, de o mare utilitate sunt *textele memorialistice* apărute până acum, care se impun a fi traduse în limba română și *editate*, prin acest efort – atât de necesar – extinzându-se considerabil cunoașterea problematicii salvării evreilor.

Deci, mai sunt posibilități importante și pași semnificativi de urmat, care vor putea fi realizați printr-o susținere materială consistentă.

C. DATE DESCOPERITE PRIVIND SALVATORI AI EVREILOR DIN TRANSILVANIA DE NORD

Pentru a ilustra rezultatul unor investigații arhivistice, consemnăm datele descoperite de noi în ultimul deceniu, în direcția identificării de salvatori ai evreilor din Transilvania de Nord și Ungaria și a unor filiere de trecere a graniței dintre Ungaria și România:

1. Filiera organizată de primarul Teodor Popovici din comuna Vârciorog:

Satul Subpiatră-Hotar-Vârciorog-Dobrești-Arad

Călăuze:

Florea Lasca, zis Deliman (din satul Subpiatră);

Teodor Rotar, zis Șaica (satul Subpiatră);

Ileana Popoviciu (din Vârciorog);

Petru Malița (din Vârciorog);

Gavrilă Nicoruț (satul Subpiatră);

2. Filiera organizată de Consulul General dr. Mihai Marina și membrii Consulatului General al României din Oradea:

Călăuze:

Ieremia Drâmbă;

Ion Lucan;

Mihai Hotea;

Mihai Mihai;

3. Filiera Sântelec-Felcheriu

Călăuze:

Teodor Ticrat, zis Delea

Mihai a Petrii Dărabului

4. *Filiera Oradea-Betfia-Hidișelu de Jos-Ginta*
5. *Filiera Oradea-Tilecuș-Hidișel-Ciumeghiu*
6. *Filiera Oradea-Hidișel*
7. *Filiera Sărand-Copăcel*
8. *Filiera Oradea-Miersig*
9. *Filiera Călătea*
10. *Filiera Tășad*

Sunt, deci, atestate 10 filiere și 13 călăuze. Dintre acestea numai o filieră a fost cunoscută până acum.

Este plauzibil faptul că extinderea cercetărilor va avea ca rezultat descoperirea de noi și importante surse documentare inedite.

Antonio FAUR

LUCRĂRILE PREZENTATE

Ladislau GYÉMANT (Cluj-Napoca), Levente OLOSZ (Ungaria), Private American Efforts to Obtain Palestine Certificates and Transit Visas for Hungarian Jews in 1944

John M. HOENIG*, Ladislau GYÉMANT**, Levente OLOSZ*¹

Abstract. *In 1944, three non-governmental organizations in New York, the World Jewish Congress, the Zionist Organization of America, and the International Relief and Rescue Committee, compiled 48 or more lists of people in Hungary and Hungarian-speaking lands that wanted to immigrate to Palestine. There may have been 9 additional lists but their location, if they exist, is unknown at present. There is evidence the three relief agencies coordinated efforts to some extent, based on the numbering of the lists, and that they were in contact with other private organizations based on correspondence. The 48 lists are comprised of 9,000 people in about 2500 families from Hungarian-speaking lands in present-day Hungary, Romania, Ukraine, Slovakia and Serbia. About a third of the people lived in Budapest, a third in the rest of present-day Hungary, and a third in territory occupied by Hungary. The lists identify families and contain names, ages, and towns. In many cases they also contain detailed descriptions of extended families (cousins, in-laws, etc.) and street addresses. Early lists were sent directly to the Jewish Agency for Palestine. After the creation of the US Government's War Refugee Board, the 48 lists were sent to the Board for forwarding to the representative of the Jewish Agency in Istanbul. It is not known how effective were these efforts of the relief organizations but certainly some people obtained certificates and reached Palestine. The relief agencies'*

¹ *John M. HOENIG – Ph.D. Virginia Institute of Marine Science, College of William G. Mary (S.U.A.), ** Ladislau GYÉMANT – Profesor universitar emerit, Universitatea Babeş-Bolyai din Cluj-Napoca; *** Levente OLOSZ, „Esterházy Karolyi” University (Ungaria).

efforts may have resulted in the issuance of 8000 Palestine Certificates that, unfortunately, were not used during the war.

Keywords: *War Refugee Board, World Jewish Congress, Zionist Organization of America, Jewish Agency for Palestine, lists of names, Istanbul*

Introduction

In 1944, the United States government was under pressure to rescue Jews in Hungary, Romania and other parts of Europe. The Roosevelt administration responded by creating the War Refugee Board (WRB) by executive order on January 22, 1944. It had an initial, modest budget of one million dollars. Its mandate, as described by Erbelding (1, p. 77), included supporting the work of private relief groups and eliminating obstacles; staff would be “red-tape cutters, cable senders, diplomatic liaisons, project supporters, and negotiators, but they would not be funders”.

Also in 1944, private relief agencies in New York were working to compile lists of people in Hungarian speaking lands, mostly in present-day Hungary and Romania, who wanted to obtain Palestine Certificates granting them entrance into Palestine. The idea was to send these lists to the British authorities to obtain certificates and then assist the people to travel to Palestine via Turkey.

The non-governmental organizations (NGOs) in New York had difficulty transmitting their lists to the representative of the Jewish Agency in Istanbul and asked the War Refugee Board to send them by cable or diplomatic pouch. Thus began cooperative efforts between the War Refugee Board and the NGOs. Copies of (most of) these lists are located in the records of the War Refugee Board located at the Theodore Roosevelt Library in Hyde Park, New York. The lists have also been digitized and are available online (2). Copies of the lists compiled by the World Jewish Congress are in the organization’s files at the U.S. Holocaust Memorial Museum (3, box D109, file 9).

The two principal NGOs doing this work in New York were the Zionist Organization of America (ZOA) and the World Jewish Congress (WJC). A third NGO, the International Relief and Rescue Committee (IRRC, now the International Rescue Committee), also compiled one list (2). Together, these three organizations compiled between 48 and 57

lists in 1944 (some lists in a numbered series of lists are either missing or were not created), and these lists contain references to some 9,000 people in about 2500 families. Efforts of the World Jewish Congress began in February, 1943, resulting in the creation of various-format, short, unnumbered lists (e.g., 3, Box D109, files 08 and 09; Box D111, file 1). These early lists have not been examined for the present study. Efforts of the Zionist Organization of American also began before the creation of the War Refugee Board but lack of access to these records has precluded investigation of the ZOA's early efforts to rescue Hungarian Jews.

In this paper, we review the context and nature of the relief efforts, including the timing, magnitude, and organization of the work, and the relationship between the War Refugee Board, the ZOA and the WJC, and other private agencies. We describe the lists of names that were created including variables, data structure, censoring of variables, and other uncertainties. This is followed by an analysis of the data including geographic distribution, family size and structure, and age composition. Finally, we present tentative conclusions about the significance of the relief efforts in 1944.

Context and nature of the relief efforts

Erbelding (1, chapter 8) and Hirschmann (4) describe the procedures necessary at the start of 1944 for getting people from Hungary to Palestine as follows: 1) A list of people recommended for the issuance of Palestine Certificates had to be transmitted to the Jewish Agency for Palestine, either by sending it directly to Palestine or to the Agency's representative, Chaim Barlas, in Istanbul. Barlas would send the list to Palestine. 2) The Jewish Agency for Palestine would transmit the list to British authorities who would send it to London. 3) From London, the list would go to the British passport official in Istanbul, who would 4) send it to Turkish authorities who would, in turn, send it to Turkish consulates in Hungary, Romania and Bulgaria. The travelers would need the Palestine Certificate and permission to cross Bulgaria and pass through Turkey en route to Palestine. Finally, the travelers would need a means of transportation.

The private relief agencies in New York received numerous requests in 1943 and early 1944 from family members in America requesting assistance in rescuing relatives trapped in Hungarian-speaking lands (3, Box D111, file 1). Similarly, other private organizations such as

the Jewish Labor Committee sought help in rescuing labor leaders and others in Europe. Thus, the WJC sent numerous requests to the Jewish Agency for Certificates for individual families or small groups of people. Family sponsors had to bear the cost of sending cables which could be appreciable (one example in the WJC records (3, box D109, file 9) bore a cost of \$11.22 which would be about \$170 in today's dollars). The private relief agencies in New York had difficulty transmitting their lists to the Jewish Agency because of the military censor; consequently, they turned to the WRB for assistance in sending the lists to Istanbul (2, file 2, pages 385–387). At this point, the length of the lists increased to up to 13 typed pages of names.

As Erbeling (1, page 90) explains about the situation at the start of 1944, “Even though the [British] White Paper [of 1939], limiting Jewish immigration [to Palestine] to seventy-five thousand over five years, was technically set to expire in March 1944, there were still thirty-one thousand unissued certificates because so few Jews were able to escape during the war.” It was hoped that the British would ignore the March expiration date and issue certificates.

Soon after it was created, the War Refugee Board sent Ira Hirschmann to Istanbul to try to speed up the process for helping Hungarian Jews immigrate to Palestine (1, chapter 8). A new, shorter and simplified procedure was implemented in which the private relief agencies sent lists to the WRB which transmitted the lists to Chaim Barlas in Istanbul. Barlas was authorized to issue certificates and send the papers to the Turkish Government which would then send the Certificates and transit visas to Turkish consulates in Hungary, Romania and Bulgaria. Hirschmann also helped arrange transport for the travelers.

Description of surviving lists

There are 48 typed lists of names with varying amounts of personal information (Table 1) in the records of the War Refugee Board (2). Most of the lists are numbered in a sequence from 1 to 41. However, lists numbers 8, 10, 22, 27, 28, 30, 39, 40 and 41 are missing from the online documents (2). (The existence of some lists is inferred from the fact that they were mentioned in correspondence between the aid societies and the War Refugee Board; others are inferred from the gaps in the numbered sequence of lists.) Also, there are two lists with the numbers 4, 8, 9, 18,

and 19. Nine lists are not numbered. For the most part, the numbering of the two principal aid societies' lists is non-overlapping. (There are numerous short lists from the period from January to April, 1944, in the records of the WJC (3) but these are not considered here.)

The World Jewish Congress prepared 21 of the lists. Its first list was dated May 1, 1944 (Figures 1, 2); its last was dated October 18, 1944. The Zionist Organization of America prepared 25 lists. Its first list was dated June 1, 1944, and the last list was dated November 16, 1944. However, correspondence in the files of the WRB refers to a list compiled by the ZOA dated December 5, 1944 (2, folder 1, p.10). The International Relief and Rescue Committee prepared one list dated June 20, 1944. The lists range in length from one to thirteen pages and, together, they comprise 178 typed pages. There are 9399 people and, significantly, names are presented as family units in most lists. The lists describe 2465 families, though the given name is not available for 31% of the people (e.g., for entries like "Mr. and Mrs. Janos Klein and child").

The lists are of two formats. The first format, comprising 25 lists, provides just information about individuals and families recommended for the granting of Palestine Certificates (Figure 3). The second format (Figure 4), comprising 22 lists, includes the name and address and familial relationship of an American sponsor, i.e., someone who requested their relative(s) be granted certificate(s).

Early lists emphasized the quality (being of good character) of the people recommended for receiving Palestine Certificates and the fact that the people had been evaluated for suitability. Thus, the list prepared by the IRRC and the list prepared by the WJC dated May 1, 1944, described "notable" people while lists 3, 4 and 5 prepared by the WJC listed clergy. Many lists stated the people were "recommended" for Palestine Certificates. It was apparently felt that lists with an American sponsor might be persuasive to British authorities as it indicated American interest in seeing the granting of Certificates.

Almost all lists provide at a minimum the name, age and town of the people recommended for Palestine Certificates. Family structure is identified in various formats such as

- Janos Klein and wife Sara and sons Sandor and Bela
- Janos Klein and wife and 2 sons
- Janos Klein and wife and children
- Janos Klein and family

For purposes of statistical analysis, we record the first two entries as indicating a family of size 4; the third entry is recorded as a family of size 4+, the + indicating the observation is censored because “children” implies at least 2 individuals but possibly more; we record the fourth entry as a family of size 3+ assuming “and family” implies at least two more people. Because of the censoring of data, it is not possible to determine exactly how many people are included in the lists.

Many of the lists describe extended families. Thus, in a grouping of names one might find any of the following descriptors next to a name: grandparent, parent, spouse, sibling, in-law, cousin, aunt/uncle, nephew/niece and grandchild. Different parts of a given family might have different addresses including different cities specified.

Analysis of data

Of the 9399 people referred to in the lists, 3883 were males and 3580 were females. For 1936 individuals, the gender was not specified as, for example, when a family was described as having “and 2 children”.

There were 155 families (6.3%) whose size was censored. This indicates a high degree of completeness of the records. However, no given name is available for 31% of the people.

Professional titles are provided where appropriate. There are 206 doctors and 94 clergy (81 Rabbis, 6 Chief Rabbis, 1 Grand Rabbi, 1 Cantor and 5 Calvinist ministers) identified in the lists. Other professions are provided for 224 individuals in two early lists, the one created by the IRRC dated 20 June and one created by the WJC dated 1 May. These included:

- 7 members or former members of the House of Representatives or Senate
- 7 lawyers, advocates (1), Director of Jurist College (1)
- 21 deputies
- 4 trade union leaders
- 108 publishers (1), editors (6), authors (81), journalists (8), poets (11), critics (1)
- 4 historians
- 14 economists
- 8 performing arts – musician, conductor, actor/actress, theater director
- 15 visual arts – painters (9), sculptors (6)
- 8 composers
- 7 university professors (5), lecturer (1), teacher (1)
- 7 physicists (3), mathematicians (3), statisticians (1)

- 4 architects
- 2 farmers
- 8 other professionals

These notable people were mostly from Budapest but ranged across all of Hungary in 1944.

Families ranged in size from 1 to 25. This reflects that the entries often refer to extended families, sometimes with siblings having their families in separate cities or towns. The modal family size was 4, and 72% of the families contained 1 to 4 individuals (Figure 5).

Ages ranged from 0 to 94 years. The distribution of ages was mound shaped with a peak at 35–40 years (Figure 6). This is not a stable age distribution because the numbers at age are not continuously decreasing with age. If we assume that all of the unspecified ages in the database pertain to young people, and that all censored family sizes have three children, then adding these additional people to the left of the age distribution would still not make the distribution stable (Figure 7).

There are a number of potential explanations for the lack of young people in the lists. There may have been few births during the perilous times of the early 1940s. Alternatively or additionally, the people compiling the lists may not have known the families well enough to know all the children, especially those born in last few years (during war). A third explanation is that people with young children may have been more cautious about the dangers of emigrating. It is seen that the first two explanations would affect mostly the first bar of the histogram (0–4 years of age) and thus would not explain the wide under-representation of young ages. By elimination, this gives support to the hypothesis that families with young children were less interested in emigrating than those with grown children.

About a third of the people in the lists lived in Budapest. Another third lived in the rest of modern day Hungary and the remaining third lived in parts of modern Romania, Ukraine, Slovakia and Serbia that were in Hungary in 1944, plus a few other places (Table 2). Nineteen people were believed to be in concentration camps (Camp Nováky Provno, Slovakia; Camp Theresienstadt; Camp Westerbork; Auschwitz; Concentration Camp Ricse, near Ungvar; Tetrant; Clarahaus, Germany; unknown). Two hundred and three locations from Hungary are represented in the

lists, 54 from Romania, 39 from the Ukraine, and 50 from Slovakia (Tables 3–6).

A number of early lists (WJC lists of May 1, June 1 and June 7; IRRC list of June 20) featured prominent people, emphasized that applicants were screened and recommended, and provided names of American sponsors (Table 1). As the summer of 1944 progressed, it appears the emphasis was on providing as many names as possible.

Discussion, conclusions and future work

The picture we have of the private relief agencies' efforts to assist Hungarian-speaking Jews is colored by the fact that the materials we examined are largely from the records of the WRB. Additional insights could undoubtedly be had by examining the records of the private relief agencies and the Rescue Committee of the Jewish Agency for Palestine (5). For example, a letter in the files of the WRB from the Zionist Organization of America dated May 3, 1944, indicated that in April, 1944, 30 cables were sent on behalf of 500 people to the Jewish Agency for Palestine in Jerusalem but they did not arrive, presumably because of the military censor (2, folder 3, p. 385–7). Thus, the activities of the ZOA were apparently more extensive and began earlier than is apparent from the lists in the WRB records. Unfortunately, the ZOA declined to respond to our requests to view archival material. The World Jewish Congress was actively seeking Palestine Certificates and arranging transportation for small groups of Hungarian Jews from February, 1943, through early 1944 (3, Box D109, files 08 and 09; Box D111, file 1). These efforts appear to have been driven by individual requests to the WJC to rescue family members or colleagues. Considerable effort appears to have been devoted to assisting people in concentration camps (e.g., Theresienstadt, Westerbork) in contrast to later efforts. Correspondence indicates that a number of people (not in concentration camps) received Certificates and made it to Palestine.

A fundamental question is the impact of the lists sent to the WRB on the effectiveness of relief efforts. Erbelding (1, p. 90) describing the situation in February of 1944 states: “[Chaim] Barlas [representative of the Jewish Agency in Istanbul] compiled lists of names, dates of birth, and addresses, information he received from representatives in occupied territory.” Although no reference was cited for this in her book, Erbelding

(personal communication) points to a letter dated March 6, 1944 from Ira Hirschmann to the WRB clearly indicating that Barlas prepared lists (4). The lists were used by Ira Hirschmann of the War Refugee Board to start the flow of emigrants from Hungary through Turkey. Although we know lists were compiled by the private relief agencies in New York before the creation of the WRB, we do not know when the NGOs began communicating with Barlas. The ZOA began creating lists at least as early as April, 1944. The Hungarian Committee of the WJC, referred to in the first letter to the WRB, dated May 1, 1944 (Figure 1), was created in February of 1943(3, D106–6-23); it is not known at what point the Committee created the Subcommittee that prepared the lists sent to the WRB but correspondence between the WJC and the Jewish Agency in Jerusalem began at least as early as February, 1943 (3, box D17, file 6, p. 8).

At present, we have found no indication that the lists transmitted to the WRB by the New York private relief organizations had any impact on the rescue of Jews. However, correspondence in the files of the WJC includes confirmations of the receipt of most of the lists by the Jewish Agency. Comparison of the names in the records of the Jewish Agency with those in the lists prepared by the NY agencies should quantify the success of the rescue efforts.

It has been argued that rivalries among private aid groups hindered cooperation and reduced the effectiveness of relief efforts (6). Examination of the lists sent to the WRB reveals a degree of coordination of the activities of the two societies given that the numbering of the lists is largely consistent with just a few cases of overlapping list numbers. Correspondence in the files of WJC illustrates both cooperation and conflict among private relief agencies. Thus, the Jewish Labor Committee prompted the WJC to request Certificates for leaders of the labor movement in Eastern Europe; on the other hand, correspondence indicates conflict between Va'ad ha-Hatzela and the WJC and between the Emergency Committee to Save the Jewish People of Europe and the WJC; the Jewish Agency pleaded for coordination of activities among the private aid societies (3).

Although Erbeding describes the role of the WRB as red tape cutters and cable senders (among other things), the example of the Palestine Certificate lists suggests this may not have happened as smoothly as anticipated. The ZOA sent a request to transmit lists to the WRB on May 3, 1944. The response was one of caution and it was not until May

16 that the WRB responded with a request for suggested accompanying test. With time being of the essence, this was not a particularly quick response.

With the end of World War II, the mandate of the War Refugee Board ended and the Board ceased to exist on September 15, 1945. However, the need for relief of Jews in Hungarian-speaking lands did not end with the end of the war. The WJC continued seeking Palestine Certificates as late as April, 1945 (direct correspondence between WJC and Jewish Agency, 3, box D17, file 09). In October of 1945, a letter was sent to the Jewish Agency in London by Ernest Marton of the Palestine Office (previously the Palestine Committee) in Hungary inquiring about the number of certificates to be issued (7). Specifically, the letter refers to 38 lists containing some 8000 names compiled during the German occupation of Hungary and transmitted by the British Legation in Istanbul to the Budapest Swiss Legation. The letter indicates that these 8000 people had “vatiques” or other kind of certificate awaiting them in Istanbul but most of the people had been deported and hadn’t returned. (The term “vatique” appears to refer to a Zionist of long standing and may indicate here a person with a record of being a Zionist. Alternatively, “vatique” may be a typographical error for the French word *viatique*, which translates to *viaticum* in English, which would be referring to provisions (money) for a voyage.) The letter asks whether that number of certificates could be reallocated to people who currently wished to immigrate to Palestine. The origin of those certificates is not certain; likely they were compiled by private relief agencies and, possibly, by the ZOA or the WJC. If so, it would appear that the New York NGOs succeeded not only in getting the lists to Istanbul, but in having certificates approved and notifications sent to Budapest. Furthermore, even though the letter cited above indicates most of the people in the lists had been deported, the lists were also used to argue for new certificates for postwar Jews wishing to emigrate from Hungary.

It is also apparent that the surviving lists of people wishing to obtain Palestine Certificates are of great genealogical value. This is because many of the lists contain extended family groupings so that in-laws, cousins, grandparents and nieces and nephews are identified for many families, and most lists provide age and address. This level of detail greatly increases the ability to identify people.

Disclosure

The first author's grandfather, Maurice Honig, was a member of a subcommittee that prepared lists for the World Jewish Congress. This was discovered when the files of the War Refugee Board were examined (2, folder 3, p.388).

Acknowledgments

We thank Prof. Ph.D. Antonio Faur for arranging for the participation of the first author in the conference and for providing funding for his stay in Oradea. Dr. Rebecca Erbelding provided information on the preparation of lists in Istanbul. This is Virginia Institute of Marine Science contribution number xxx.

Letter from Ira Hirschmann to John Pehle dated March 6, 1944. War Refugee Board Papers, Box 48, Folder: Turkey, volume 5. FDR Presidential Library, Hyde Park, NY.

References and notes

1) Erbelding, Rebecca. 2018. Rescue Board – the untold story of America's efforts to save the Jews of Europe. Anchor Books, New York.

2) The PDF files with images of the original documents and lists from the War Refugee Board can be found online at:

http://www.fdrlibrary.marist.edu/_resources/images/wrb/wrb0460.pdf (folder 1)

http://www.fdrlibrary.marist.edu/_resources/images/wrb/wrb0461.pdf (folder 2)

http://www.fdrlibrary.marist.edu/_resources/images/wrb/wrb0462.pdf (folder 3).

3) World Jewish Congress Collection, Series D: Relief and Rescue Department, 1939–1969, Subseries 6: Advisory Council on European Jewish Affairs, 1941–1947. Record Group RG-67.011M, US Holocaust Memorial Museum Archives.

4) Letter from Ira Hirschmann to John Pehle dated March 6, 1944. War Refugee Board Papers, Box 48, Folder: Turkey, volume 5. FDR Presidential Library, Hyde Park, NY.

5) Records of the Rescue Committee of the Jewish Agency for Palestine are available as Record Group RG-68.126 at the U.S. Holocaust Memorial Museum.

6) Pinsky, Edward David. 1980. Cooperation among American Jewish organizations in their efforts to rescue European Jewry during the Holocaust, 1939–1945. Ph.D. dissertation, New York University.

7) Letter to “The Executive of the Jewish Agency, for Mr. Elijahu Dobkin”, from Ernest Marton dated 5 October, 1945. The Strochlitz Institute for Holocaust Research, Historical Documentation Center, Haifa, Box 13 – The Ernest Marton Collection, III/14.

Table 1. Inventory of lists of people recommended for the issuance of Palestine Certificates. “Not num” = list has no number associated with it. Pages were numbered by the person who filmed the files. Organization = the private aid society that created the list (WJC = World Jewish Congress, ZOA = Zionist Organization of America, IRRC = International Rescue and Relief Committee.) “Applicants” refers to whether the list contains the names of American sponsors who requested their relatives be considered for issuance of certificates. NA = information Not Available. Bold indicates list is missing. Underlined italic entries indicate there are two lists with the same number.

List	Folder	Starting doc page #	Length (pg)	Organization	Date	Applicants	Notes
correction	2	158	1	WJC	28-Aug-44	no	a
not num 2	3	355	1	ZOA	1-Jun-44	yes	
not num 3	3	356	1	ZOA	2-Jun-44	yes	
not num 4	3	357	1	ZOA	2-Jun-44	yes	
not num 5	3	358	1	ZOA	2-Jun-44	yes	
not num 6	3	359	2	ZOA	2-Jun-44	yes	
not num 7	2	245	12	IRRC	20-Jun-44	no	b
not num 8	3	348	3	ZOA	24-Jun-44	yes	
not num 9	2	218	3	ZOA	11-Aug-44	no	c
1	3	389	2	WJC	1-May-44	no	d
2	3	379	2	WJC	1-Jun-44	no	e
3	3	372	3	WJC	21-Jun-44	no	f
<u>4</u>	<u>2</u>	<u>191</u>	<u>2</u>	<u>ZOA</u>	<u>22-Aug-44</u>	<u>some</u>	
other 4	3	264	13	WJC	29-Jun-44	no	
5	3	296	4	WJC	7-Jun-44	no	g
6	3	301	4	WJC	7-Jul-44	no	

7	3	310	9	WJC	7-Jul-44	no	
8	2	183	NA	ZOA	30-Aug-44	NA	h
<u>other 8</u>	3	329	7	WJC	7-Jul-44	no	
9	2	150	4	ZOA	31-Aug-44	yes	
<u>other 9</u>	<u>2</u>	<u>238</u>	<u>5</u>	<u>WJC</u>	<u>25-Jul-44</u>	<u>no</u>	
9a	2	236	1	WJC	27-Jul-44	no	
10	NA	NA	NA	WJC	NA	NA	i
11	2	230	4	WJC	28-Jul-44	no	
12	2	226	4	WJC	4-Aug-44	no	
13	2	208	9	WJC	16-Aug-44	no	
14	2	161	7	WJC	22-Aug-44	no	
15	2	128	10	WJC	1-Sep-44	no	
16	1	77	6	WJC	12-Sep-44	no	
17	1	76	1	WJC	12-Sep-44	no	j
<u>18</u>	<u>1</u>	<u>69</u>	<u>7</u>	<u>WJC</u>	<u>20-Sep-44</u>	<u>no</u>	
<u>other 18</u>	<u>2</u>	<u>199</u>	<u>4</u>	<u>ZOA</u>	<u>21-Aug-44</u>	<u>no</u>	
19	1	98	8	WJC	28-Sep-44	no	
<u>other 19</u>	<u>2</u>	<u>197</u>	<u>1</u>	<u>ZOA</u>	<u>21-Aug-44</u>	<u>no</u>	
20	1	89	7	WJC	6-Oct-44	no	
21	1	55	9	WJC	18-Oct-44	no	
22	NA	NA	NA	NA	NA	NA	
23	1	123	2	ZOA	6-Sep-44	yes	
24	1	119	3	ZOA	7-Sep-44	yes	
25	1	64	3	ZOA	13-Sep-44	yes	
26	1	67	2	ZOA	14-Sep-44	yes	
27	1	112	NA	ZOA	14-Sep-44	NA	k
28	1	109	NA	ZOA	20-Sep-44	NA	k
29	1	110	2	ZOA	20-Sep-44	yes	
30	NA	NA	NA	NA	NA	NA	
31	1	107	1	ZOA	29-Sep-44	yes	
32	1	88	1	ZOA	5-Oct-44	yes	
33	1	48	1	ZOA	22-Oct-44	yes	
33a	1	49	1	ZOA	24-Oct-44	yes	
34	1	50	1	ZOA	24-Oct-44	yes	
35	1	51	1	ZOA	24-Oct-44	yes	
36	1	32	1	ZOA	31-Oct-44	yes	

37	1	30	1	ZOA	2-Nov-44	yes	
38	1	16	1	ZOA	16-Nov-44	yes	l
39	1	11, 12	NA	ZOA	17-Nov-44	NA	k
40	1	10	NA	ZOA	5-Dec-44	NA	k
41	NA	NA	NA	NA	NA	NA	

Notes:

- a) correction to June 5 cable
- b) noted professionals
- c) list appears to duplicate much of list # 18
- d) “List of outstanding Hungarian Jewish personalities”. List sent to War Refugee Board bore no number; copy in WJC files had handwritten annotation List # 1. (World Jewish Congress collection, Box D109, file 09, p. 167)
- e) list is described as containing “outstanding Hungarian rabbis” but contains many women & children
- f) Supposedly a list of rabbis but does not look like a list of rabbis. NOTE: There are 3 versions with different dates. The versions are 2 or 3 pages long but appear to have the same names.
- g) “list of outstanding Hungarian rabbis” appears to contain just a few rabbis
- h) there’s a letter requesting transmission of the list but no list in folder 2; there is a list 8 in folder 3 but it’s by WJC
- i) letter referring to list 10 is on doc page 234; World Jewish Congress collection Box D109, folder 9 describes list 10 as having 64 families and 255 individuals
- j) people in concentration camps
- k) a letter to the WRB refers to a list but no list was found
- l) people from Bukovina

Table 2. Locations of people seeking Palestine Certificates. Locations for 178 people (2%) have not been determined.

Place	Number	% total	Place	Number
Budapest	3072	(33%)	France	7
Rest of Hungary	3210	(34%)	Czech Republic	4
Romania	1220	(13%)	Croatia	3

Ukraine	925	(10%)	Belgium	1
Slovakia	669	(7%)	Netherlands	1
Serbia	30	(0.3%)	Camps	19

Table 3. Locations in modern day Hungary of people seeking Palestine Certificates in 1944.

Numbers refer to numbers of people from the locations.

Budapest	3072	Kisvarda	199
Nyiregyhaza	178	Szombathely	168
Satoraljaujhely	163	Miskolc	140
Szerencs	117	Debrecen	107
Edeleny	63	Eger	57
Nyirbeltek	57	Vac	56
Sopron	54	Szeged	52
Nyirmada	51	Hajduboszormeny	50
Nagykallo	49	Salgotarjan	43
Abaujszanto	41	Ujfeherto	40
Nyirbator	39	Szikszo	38
Gyor	37	Hajdunanas	36
Ujpest	36	Fehergyarmat	33
Mad	32	Mako	30
Papa	29	Mateszalka	26
Kiskunhalas	23	Gyongyos	21
Mandok	21	Nagyecsed	21
Nyirbogat	21	Kapuvar	19
Csenger	18	Kecskemet	18
Olaszliszka	18	Croshaza	17
Nagykanizsa	17	Nyirkarasz	17
Szarvas	17	Tallya	17
Tolcsva	17	Tiszavasvari	16
Tokaj	16	Fegyvernek	15
Paks	15	Pecs	15
Tarcal	15	Kispest	14
Patroha	14	Hatvan	13
Tata	13	Berettyoujfalu	12
Derecske	12	Letavertes	12
Pestujhely	12	Bodrogkeresztur	11
Gergelyiugornya	11	Szolnok	11
Bonyhad	10	Fuzesgyarmat	10
Ond	10	Onod	10

Szekesfehervar	10	Vasarosnameny	10
Veszprem	10	Apatfalva	9
Bekescsaba	9	Bokony	9
Cegled	9	Szentgotthard	9
Biharkeresztes	8	Fulesd	8
Hajduhadhaz	8	Karcag	8
Kenderes	8	Mezocsat	8
Polgar	8	Rakospalota	8
Tarpa	8	Abaujvar	7
Balkany	7	Beled	7
Gavavencsello	7	Gegeny	7
Kalocsa	7	Kiskunfelegyhaza	7
Rudabanya	7	Sajoszentpeter	7
Seleusu	7	Sikator	7
Vamospercs	7	Zalaegerszeg	7
Zalaszentgrot	7	Barabas	6
Bataszek	6	Csorna	6
Esztergom	6	Kemecse	6
Mezocsokonya	6	Nagyoroszi	6
Polena	6	Segesd	6
Siklos	6	Szigetvar	6
Szabadszallas	6	Tamasi	6
Tiszalok	6	Ungvar	6
Baja	5	Bercel	5
Demecser	5	Dombovar	5
Jozsefhaza	5	Kiskoros	5
Lovopetri	5	Mezokovesd	5
Nagyaszó	5	Nyirmihalydi	5
Oroshaza	5	Osagard	5
Pilisvorosvar	5	Siofok	5
Balassagyarmat	4	Babocsa	4
Balatonfured	4	Balmazujvoros	4
Barand	4	Csaroda	4
Diosgyor	4	Gibart	4
Hajduszoboszlo	4	Hejocsaba	4
Kal	4	Keszthely	4
Kokenyes	4	Kormend	4
Kunbaja	4	Mezokovacshhaza	4
Mosonmagyarovar	4	Nogradmegyer	4
Opalyi	4	Sarospatak	4

Senyehaza	4	Soltvadkert	4
Takos	4	Ujvaros	4
Vaja	4	Acsa	3
Azod	3	Csepel	3
Godollo	3	Heves	3
Kaposvar	3	Karancslapujto	3
Kecel	3	Kecskemat	3
Megyaszo	3	Nyiradony	3
Nyireghyaza	3	Pecsvarad	3
Pest	3	Pestszentlorinc	3
Sarvar	3	Seregelyes	3
Sumeg	3	Szentpeterfa	3
Szob	3	Toszeg	3
Agard	2	Bekes	2
Bicske	2	Budakeszi	2
Cigand	2	C. Camp Ricse ¹	2
Dombrad	2	Jaszarokszallas	2
Kistelek	2	Magyarbanhegyes	2
Mor	2	Nadudvar	2
Nagyhalasz	2	Nyirkata	2
Nyirtass	2	Ozd	2
Putnok	2	Sarbogard	2
Tab	2	Varpalota	2
Verpelet	2	Balatonlelle	1
Forro-Encs	1	Gara	1
Janoshaza	1	Kunmadaras	1
Paszto	1	Rakospelota	1
Szentendre	1	Tiszaigar	1
Zengovarkony	1		

Table 4. Locations in modern day Romania of people seeking Palestine Certificates in 1944. Numbers refer to numbers of people from the locations.

SatuMare	219	Oradea	190
Cluj-Napoca	188	Seleuşu	111
Bistrita	56	Carei	40
Sighetu Marmatiei	39	Negreşti-Oas	33

¹ Concentration Camp Ricse, near Ungvar.

Dej	32	Baia Mare	29
Halmeu	19	Marghita	18
Plopiș	17	Arad	16
Gherla	14	Valea lui Mihai	13
Biharia	9	Târgu-Mureș	9
Aleșd	8	Beclean	8
Bocicoiu Mare	8	Huedin	8
Ocna Mures	8	Tarna Mare	8
Viseu de Mijloc	8	Medieșu Aurit	7
Nusfalau	7	Săcueni	7
Szamosborhid	7	Seceani	6
Botiza	5	Onok	5
Săcel	5	Salonta	5
Sânmihaiu de Campie	5	Seini	5
Șimleu Silvaniei	5	Borșa	4
Iara	4	Sadova Veche	4
Târnova	4	Izszacsal	3
Salard	3	Șomcuta Mare	3
Zalău	3	AlbaIulia	2
Halmi	2	Lechința	2
Reghin	2	Tășnad	2
Timișoara	2	Băița	1
Szilagysech	1	Vișeu de Sus	1

Table 5. Locations in modern day Ukraine of people seeking Palestine Certificates in 1944. Numbers refer to numbers of people from the locations.

Mukacheve	304	Uzhhorod	106
Berehove	105	Khust	51
Svalyava	34	Mizhhirya	31
Irshava	25	Tyachiv	25
Keretsky	24	Korolevo	16
Vylok	16	Bilky	14
Seredneye	12	Ilnytsya	11
Gazlo	10	Bat'ovo (Batyu)	10
Patskanovo	9	Dilove	8
Koson	8	Mynai	8
Serne (Szernye)	8	Chop	7

Solotvyno	7	Chernivtsi	6
Koroleve	6	Novoselytsya	6
Pallo	6	Syurte	6
Iza	5	Kamjans'ke	5
Kostryna	5	Lypcha	5
Repynne	5	Nelipyno	4
Nyzhni Vorota	4	Storozhynets	4
Velikiy Rakovets	4	Bushtyno	3
Tysaashvan	2		

Table 6. Locations in modern day Slovakia of people seeking Palestine Certificates in 1944. Numbers refer to numbers of people from the locations.

Galanta	155	Kosice	76
Nove Zamky	67	Kralovsky Chlmec	38
Velky Meder	33	Senec	22
Michalovce	19	Sena	18
Lucenec (Losonc)	15	Komarno	14
Sala	12	Samorin	12
DunajskaStreda	11	Krog (Korong)	11
Trnava	10	Surany	9
Velke Kapušany	8	Sahy (Ipolysag)	8
Vrable	8	Bratislava	7
Dvorynad Žitavou	7	Koromľa	7
Presov	7	Dubnik	6
Tornala	6	Ubla	6
Cicarovce	5	Pribenik	5
Pruske	5	Sturovo	5
Vyskovcenad Iplom	5	Banska Bystrica	4
Borsa	4	Medzilaborce	4
Remetske Hamre	4	Vynohradiv	4
Bos	3	Humenne	3
Jesenske	3	Ladomirova	3
Levice	3	Nemesocsa	3
RimavskaSobota	3	Zemianska Olca	3
DolneSaliby	2	Kolarovo	2
Roznava	2	Trebisov	2
Zemplinske Kopcany	2	Stos	1

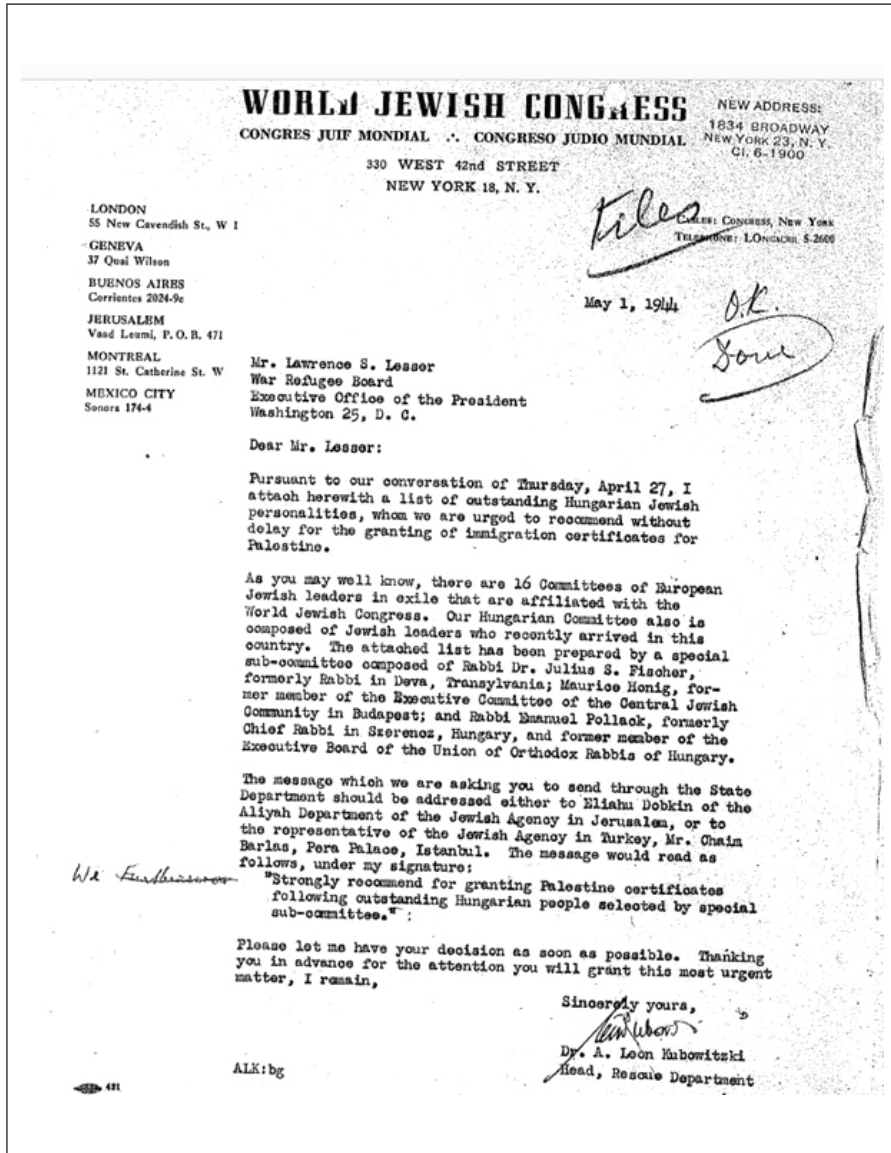

Figure 1. Letter sent by the World Jewish Congress to the War Refugee Board with its first list of people recommended for receiving Palestine Certificates. Note that the letter emphasizes the good character of the nominees and the fact that they were screened by a committee. One of the members of the screening committee was Maurice Honig, the grandfather of one of the authors of this paper.

List of Outstanding Hungarian Jewish Personalities		
Dr. Imre Gyorki	Member of House of Representatives & Wife Budapest	V. Honved-u 16
Mano Buchinger	" " "	XIV. Nurnberg-u 29
Dr. Erno Brody	" " "	I. Ferry Oskar-u 78
Dr. Bela Fabian	" " "	VI. Terezs-korut 43
Dr. Geza Desi	" " "	V. Bathory-u 5
Dr. Lajos Szabolcsi-Editor	" " "	I. Trombitas-ut 16
Dr. Hugo Csargo	Writer	VII. Sip-uoca 12/Posti Israelia Hitkozseg Szekhaza
Jozsef Rubler	Journalist	VII. Nepaszinas-u 21
Dr. Mihaly Revesz	Editor	IX. Ulloi-ut 63
Jeno Wallez	" " "	XIV. Americai-ut 74
Mano Abrahamson	Cantor	VII. Rombach-u 9
Abraham Freudiger de Obuda	" " "	VI. Izabella-u 51
Denes	" " "	VI. Andrassy-ut 128
Fulop	" " "	V. Csaky-u 9
J. Lipot	" " "	VI. Andrassy-ut 128
Karoly	" " "	VI. Podmaniczky-u 35
Samuel	" " "	V. Nador-u 31
Dr. Henrik Endrei	" " "	VII. Erzsebetkorut 26
A. Emil Dinner	" " "	VII. Dob-u 18
Bela Fulop	" " "	VI. Szinyei Merso-u 1
Kalman Donath	" " "	V. Pannonia-u 8
Bela Revesz	Writer	VI. Szonyu-u 95
Lajos Land Dr.	Senator	V. Deak Ferenc-u 16-18
Andor Glucksthal	Advocate	I. Naphegy-ter 3
Karoly Keleti /28 Years/	Wife Eva 23 Years/ Daughter Judis 1 Yr./	Budapest Kiralykiraly ut3/o
Laszlo Hirschler	Wife Klara, Babu Son 3 Yrs./	Budapest, Dohany-u 30

Figure 2. First list sent by the World Jewish Congress to the War Refugee Board containing the names and addresses of "outstanding" Hungarians. The list includes members of the House of Representatives, literary personalities and other intellectuals.

Fried Tibor 42 yrs., wife Emma 31, daughter Eva 16, daughter Magda 14,
 brother-in-law Kreuss Marton 40, sister-in-law Olga 28, niece Mariska 8,
 Nay Banya, Hungary

Fried Ferenc 64 yrs., wife Irene 54, daughter Irene Friedlander 22, Szikso
 Friedl Hedwig 62, sister Rasonyi Matilda 63, her husband Rasonyi Adolf 72,
 sister Honai Amalia 67, Szikso, Abau megye

Figure 3. Example of a list without American sponsors.

PALESTINE BUREAU
 Zionist Organization of America
 41 E. 42nd St., N. Y.

June 2, 1944

Via Clipper

Mr. Chaim Barlas
 Hotel Pera Palace
 Istanbul, Turkey

Dear Mr. Barlas:

Rabbi Solomon Gottlieb of 471 Miller Avenue, Brooklyn, N.Y.,
 hereby applies for Palestine certificates for his brother-in-law,

HERMAN AXELROD, born July 8th, 1900,
 wife Sara (nee Gottlieb), born April 15th, 1902
 in Jerusalem, Palestine

daughter Margit Aranka, born December 23, 1924,
 in Munkacs

son Israel Majer, born March 10th, 1928,
 in Munkacs

son J. Salomon, born June 8th, 1932,
 in Munkacs

daughter Evi Esther, born November 22nd, 1934,
 in Munkacs

daughter Deborah, born January 3rd, 1938,
 in Munkacs

Address: MUNKACS, KERBALJA Ut 23, HUNGARY

Sincerely yours,

 Dr. S. Bernstein,
 Director, Palestine Bureau

SB:tf

Figure 4. Example of a list with an American sponsor.

Figure 5. Histogram of family sizes. Average family size (ignoring censoring) = 3.8. Range of family sizes is 1–25. Because 6% of the family sizes are censored, the average family size is underestimated.

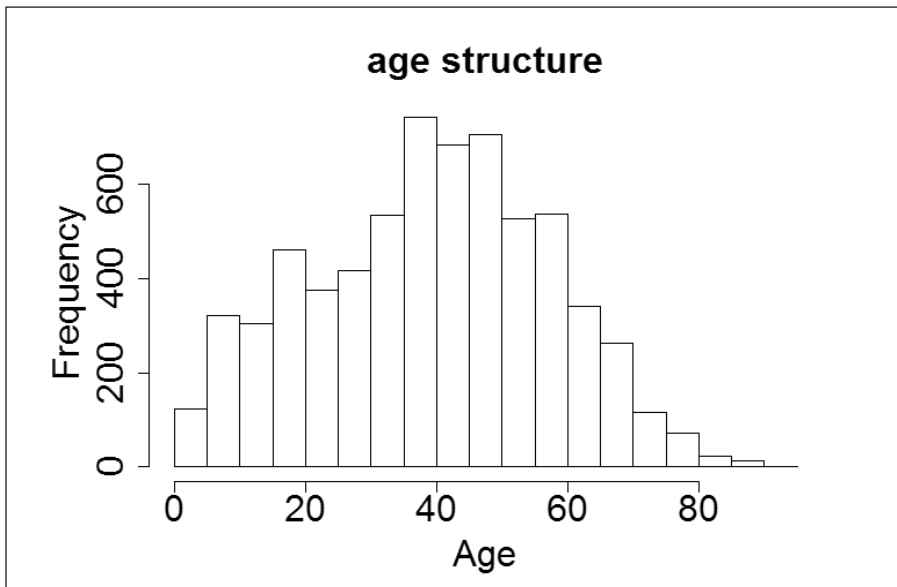

Figure 6. Age structure of the people recommended for the issuance of Palestine certificates. The ages range from 0 to 94 years. Note that this is not a stable age distribution.

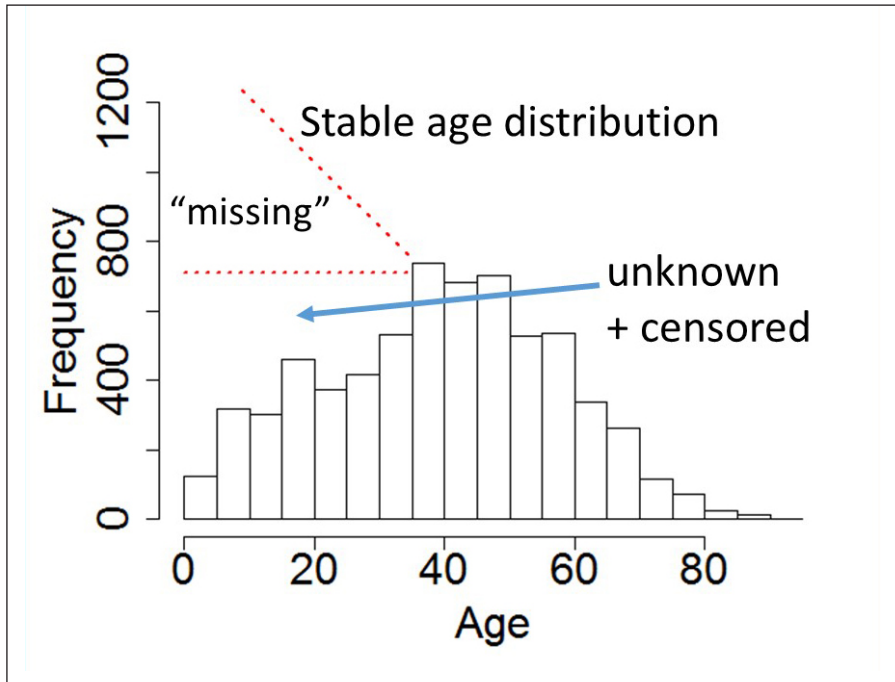

Figure 7. Bars give the age distribution of the people in the lists. To be a stable age distribution, the numbers at age must be continuously decreasing with age (diagonal dotted line). The horizontal dotted line assumes all unknown ages pertain to young people (less than 35 years old) and assumes that all censored family records have two children under age 35. The missing and censored ages do not account for the lack of a stable age distribution.

Noi documente franceze și române privind evreii din România în perioada Soah-ului

Carol IANCU*

Abstract. *Recent research conducted in the archives of the French Ministry of Foreign Affairs in Nantes, and in the Romanian National Archives in Bucharest (especially in the funds of the General Directorate of Police and the Secret Intelligence Service) has allowed us to discover numerous correspondence, notes and reports on the activity of the French officials in Romania. This rich documentation brings new information regarding the commitment in favour of the free France and the support provided by Minister Jacques Truelle, Chargé d’Affaires Henry Spitzmuller, and other officials of the French institutions in Romania, both French citizens of Jewish origin and persecuted Romanian Jews. Ten unpublished documents, eight in French and two in Romanian, are reproduced in the Appendices.*

Keywords: *Henry Spitzmuller, Jacques Truelle, Georges Dementhon, Jean Mouton, “free Frenchmen”.*

I. INTRODUCERE. DE LA O PRECEDENTĂ CERCETARE ÎN ARHIVA MINISTERULUI DE EXTERNE FRANCEZ (M.A.E.) LA NOILE DOCUMENTE

Acum două decenii, cercetările pe care le-am efectuat în arhiva Ministerului Afacerilor Externe francez mi-au permis să public la Montpellier volumul *La Shoah en Roumanie. Les Juifs sous le régime d’Antonescu (1940–1944). Documents diplomatiques français inédits*, care a cunoscut două ediții, prima în 1998, a doua în 2000¹, carte tradusă

* Membru de onoare al Academiei Române și profesor emerit al Universității din Montpellier.

¹ Carol Iancu, *La Shoah en Roumanie. Les Juifs sous le régime d’Antonescu (1940–1944). Documents diplomatiques français inédits*, Montpellier, Université Paul Valéry, 2e édition revue et augmentée, 2000, 205 p. (Sem n°8).

în limba română și apărută la Editura Polirom din Iași în 2001². Cele o sută de documente inedite pe care le-am descoperit și publicat constituie un inventar al politicii antisemite a regimului Antonescu, așa cum a fost schițat de reprezentanții francezi aflați în post în România și ne permit să evaluăm amploarea calvarului evreiesc din această țară.

După cum se știe, la 1 iulie 1940, guvernul român a renunțat la garanțiile anglo-franceze acordate la 13 aprilie 1939 și trei zile mai târziu, un nou cabinet condus de industriașul pronazist Ion Gigurtu s-a format la București. Ministrul Afacerilor Externe francez Paul Baudoin a rechemat ambasadorul francez Adrien Thierry și între august 1940 și martie 1941, Henry Spitzmuller, consilier de ambasadă, promovată în funcția de *Chargé d'Affaires* („Însărcinat cu Afaceri”), a fost acela care s-a aflat în fruntea ambasadei franceze, până la venirea lui Jacques Truelle.

În 11 septembrie 1940, guvernul român a decis să coboare la rang de legăție, reprezentanțele sale din străinătate, ambasada României în Franța devenind atunci *Légation royale de Roumanie en France* („Legăția regală a României în Franța”). Guvernul francez a replicat imediat și aceeași măsură a afectat ambasada Franței în România. Însărcinatul cu Afaceri Henry Spitzmuller raportează în corespondențele sale progresele influenței germane și convulsiile regimului român, marcate de ororile săvârșite de legionarii Gărzii de Fier. El insistă asupra „bucuriei delirante” a presei române prezentând vizitele lui Antonescu la Berlin și înăsprirea politicii antisemite. Într-o scrisoare din 10 octombrie 1940, el notează că „treptat dar sistematic, guvernul Antonescu își continuă politica antisemită care constituie unul dintre elementele esențiale ale doctrinei legionare”³. Această politică se manifestă prin spolierea bunurilor rurale, excluderea profesorilor și a elevilor din școlile de stat și din școlile creștine private, interzicerea exercitării profesiunilor de avocat, farmacist, droghist și furnizor al Casei Regale. El amintește decizia guvernului, inspirată de măsurile luate în Germania, de a stabili lagăre de concentrare în care vor fi închiși „evreii intrați în România în mod clandestin în ultimii cinci ani”. Aceste lagăre „vor fi întreținute fie de victime, fie de comunitatea evreiască”, „statul nedisponând de fonduri pentru asemenea cheltuieli”⁴.

² Idem, *Shoah în România. Evreii în timpul regimului Antonescu (1940–1944)*. Traducere de Cosmina Ghebaur, Iași, Polirom, 2001, 206 p.

³ *Ibid.*, Doc. n°15, p. 79.

⁴ *Ibid.*

Documentația diplomatică franceză reprezintă o adevărată radiografie a situației evreilor din România: ea include numeroase piese de o excepțională însemnătate. Astfel, diplomații francezi folosesc în rapoartele lor expresii fără echivoc pentru a sublinia nu numai amploarea colaborării germano-române, ci și – sau mai ales – responsabilitatea deosebită a autorităților române (jandarmii și armata care duceau la îndeplinire ordinele lui Antonescu) în acțiunile de deportare și masacrare. Iată trei din aceste expresii:

1. „*epurarea radicală a elementului izraelit*” [în Basarabia].

„[...] După spusele interlocutorului meu (un ofițer superior român), prizonierii ruși „de origine creștină”, ar fi bine tratați. Comisarii poporului și evreii ar fi, în schimb, „eliminați” pe loc. [...] Astfel, populația izraelită din unele orașe ale Basarabiei, și în special din Ismail, ar fi fost masacrată la sosirea trupelor române. Mi s-a dat de înțeles că în Basarabia s-ar fi trecut în prezent la *epurarea radicală a elementului izraelit*”.

[Scrisoare din 12 august 1941, trimisă de Gabriel Richard, consulul Franței la Galați, lui Jacques Truelle]⁵.

2. „*Exterminarea izraeliților din aceste regiuni*” [Bucovina și Basarabia].

„Persecuțiile împotriva evreilor români, începute înainte de (războiul) cu Rusia se intensifică. Izraeliții din Bucovina și Basarabia, inclusiv bătrânii și copiii, au fost deportați de curând în condițiile cele mai inumane și trimiși în câteva ore în marș forțat spre destinații necunoscute de dincolo de Bug. Este vorba despre un proiect pe care Guvernul român, abil încurajat de nemți, îl susține de câțva timp și care urmărește *exterminarea izraeliților din aceste regiuni*”.

[Scrisoare din 28 octombrie 1941, trimisă de Jacques Truelle ministrului francez al Afacerilor Externe]⁶.

3. „*plan sistematic de exterminare pus la cale deja de câțva timp*” [privind evreii din Basarabia și Bucovina].

„Până în prezent și chiar vara trecută la Iași, puteam crede că persecuțiile erau opera câtorva militari izolați sau a unor mici tirani locali. Astăzi nu mai încapе îndoială că ne aflăm în fața unui *plan sistematic de exterminare pus la cale deja de câțva timp*”.

[Scrisoare din 10 noiembrie 1941, trimisă de Jacques Truelle amiralului Darlan]⁷.

⁵ *Ibid.*, Doc. n°66, p. 145.

⁶ *Ibid.*, Doc. n°79, p. 160.

⁷ *Ibid.*, Doc. n°80, p. 164.

În același timp, scrisorile lui Jacques Truelle pun în valoare intervenția mai multor personalități politice, printre care Iuliu Maniu, șeful Partidului Național Țărănesc, pe lângă Antonescu pentru a protesta împotriva „masacrelor cărora le-au căzut victime evreii din Moldova”: e vorba de pogromul de la Iași. Acest lucru dovedește că în România a existat o opoziție față de politica nefastă de „purificare etnică” dusă de dictatorul Antonescu. Documentele publicate ne arată o atitudine demnă de admirat a ambasadorului Franței la București, care nu a dat curs instrucțiunilor primite de la Vichy și nu a acceptat să elibereze „certIFICATE etnice” solicitate de administrația română⁸, obținând de la Ministerul Afacerilor Externe român o *Notă* în care „instrucțiuni formale au fost date autorităților române privind nediscriminarea persoanelor de naționalitate străină pe baza originii etnice”⁹.

Comportamentul exemplar al lui Jacques Truelle care, la data de 19 iunie 1943, și-a dat demisia din postul său, pentru a pleca la Alger și a se alătura Franței libere, mi-a dat ideea de a continua cercetările privind acest diplomat de excepție, invalid din Primul Război Mondial, în scopul de a-i consacra o biografie. Iată de ce am lărgit investigațiile mele la diferite fonduri din imensa arhivă a Ministerului Afacerilor Externe al Franței, aflată la Paris și la Nantes.

II. DOCUMENTE NOI DIN ARHIVA M.A.E. FRANCEZ

Ultimele cercetări au fost încununat cu succes, ele mi-au permis să găsesc noi documente inedite. Printre acestea, trei aspecte interesează în mod direct subiectul nostru: intervențiile diplomatului francez în favoarea medicului său evreu din București, corespondența sa cu șeful guvernului francez care asuma și funcția de ministru secretar de stat al Afacerilor Externe, și supravegherea perseverentă a Legației Franței de către serviciile secrete române.

a) Jacques Truelle și doctorul Samuel Kahane

Printr-o scrisoare din 18 iunie 1942, aflăm că Jacques Truelle a intervenit pe lângă statul-major general al armatei române, pentru a putea continua să beneficieze de îngrijirea medicală a doctorului evreu

⁸ *Ibid.*, Doc. n°72, p. 153: scrisoare din 9 septembrie 1941.

⁹ *Ibid.*, Doc. n°77, p. 158: scrisoare din 18 octombrie 1941.

Samuel Kahane, amenințat că nu-și va putea exercita profesiunea din cauza măsurilor antisemite luate de autoritățile române:

„Doctorul S. Kahane îmi dă în mod regulat îngrijiri medicale, care îmi sunt indispensabile pentru tratamentul necesar unei afecțiuni intestinale cronice. Voi fi îndatorat autorităților române competente pentru tot ce ele vor putea face ca să pot continua să beneficiaz de îngrijirea acestui medic”¹⁰.

Răspunsul a fost pozitiv, dar Jacques Truelle a trebuit, totuși, la 2 martie 1943, să reînnoiască cererea:

„Domnule Colonel, Prin scrisoarea n°185207 din 24 iunie, Dv. ați binevoit să-mi faceți cunoscut că doctorul KAHANE Samuel este autorizat a continua să exerseze activitatea sa medicală la București, pentru a-mi da îngrijirea medicală de care am nevoie. Am onoarea de a vă cere să binevoiți a-l menține în această calitate pentru perioada 1942–3–44, ca să poată să continue a mă îngriji”¹¹.

Aici trebuie să subliniem că și alți diplomați străini au intervenit pe lângă Ministerul Afacerilor Străine român imediat după promulgarea decretului-lege nr. 3789, din 13 noiembrie 1940, publicat în *Monitorul Oficial* nr. 269, prin care medicii evrei sau evrei botezați erau excluși din Colegiul medicilor și nu puteau trata decât bolnavi evrei. Așa a fost și cazul ambadorului elvețian René de Weck, după cum reiese din următoarea notă inedită a ministrului Cretzianu din 19 decembrie 1940:

„Ministrul Elveției m-a întrebat în numele său personal – adăugând că această chestiune interesează și pe mai mulți colegi ai săi – dacă legea care interzice medicilor evrei de la noi să dea îngrijire medicală creștinilor, atinge și corpul diplomatic acreditat în România, adică dacă diplomații străini trebuie să renunțe de-acum înainte a mai fi îngrijiți de medicii sau dentiștii evrei”¹².

b) Jacques Truelle și Pierre Laval

În volumul apărut la Montpellier, și în traducere română la Iași, am reprodus un document care m-a intrigat mult timp și care s-a adeverit a fi un „adevărat fals document”. Este vorba de o scrisoare a lui Jacques

¹⁰ Vezi Anexa nr. 3 (originalul în limba franceză).

¹¹ Vezi Anexa nr. 5 (originalul în limba franceză).

¹² Arhiva Ministerului Afacerilor Externe, *Fond central, Problema 33 (Chestiuni pritoare la evrei)*, vol. 10.

Truelle, din 22 iunie 1942, trimisă lui Pierre Laval, șeful guvernului, ministru secretar de stat al Afacerilor Externe, în care se putea citi:

„După informațiile furnizate de colonelul Lungu, comandantul lagărelor de concentrare din Transnistria, numărul familiilor evreiești din Europa occidentală trimise de nemți în această regiune ar fi de 8.600 pentru Olanda, 11.600 pentru Franța și 7.000 pentru Belgia”. Tot mecanismul lentei ucideri a evreilor, prin condițiile de trai care le-au fost impuse, este descris cu minuție: „Transportul s-ar fi făcut în condiții îngrozitoare, nefiind cruțați nici copiii, nici bătrânii, nici femeile. Izraeliții ar fi fost cazați în barăci dărăpănate, ocupate anterior de trupele germane. Situația lor este dintre cele mai jalnice. N-au putut lua cu ei decât 50 de kilograme de bagaje și, ca bani, 10 mărci de persoană. Autoritățile române și germane îi folosesc la diverse munci fără plată, dar și fără a-i hrăni. Nimeni nu este scutit, nici măcar bolnavii sau copiii, aceștia fiind tratați ca niște adulți de la vârsta de 8 ani. Ca urmare a acestui regim din cale afară de nemilos, rata zilnică a mortalității este de aproximativ 30%. Pe de altă parte, diverse boli contagioase încep să bântuie prin clădirile primitive de unde igiena lipsește cu totul. Pe 13 iunie autoritățile române au trimis din Cernăuți 4.683 de evrei, bărbați, femei și copii...”¹³.

Toată această descriere este bazată pe mărturiile reale privind condițiile de viață ale deportaților evrei din Bucovina și Basarabia în Transnistria, unde au fost parcați în peste o sută de „colonii” sau lagăre de concentrare. Dar nicio sursă română, germană sau rusă, nu semnalează prezența evreilor occidentali în această regiune blestemată. După lecturi și cercetări intensive, am ajuns la o concluzie evidentă. Prin această falsă știre, diplomatul francez a dorit să pună în gardă guvernul francez asupra suferințelor și a morții sigure care îi așteptau pe evreii deportați din Franța în Europa de Est. În vara anului 1942, convoaiele de evrei închiși în vagoane de vite plecau într-un ritm infernal, de la Drancy la Auschwitz...

Care a fost reacția lui Pierre Laval la primirea acestei misive? Mult timp am căutat răspunsul său, pe care, în sfârșit, l-am găsit în noile documente, într-o scrisoare din 30 septembrie 1942, adresată lui Jacques Truelle. Șeful guvernului francez justifică, cu cinism, „evacuările” evreilor în felul următor:

¹³ Carol Iancu, *Shoah în România. Evreii în timpul regimului Antonescu (1940–1944)*..., Doc. n°88, p. 173.

„Autoritățile au ajuns la convingerea că singurul mijloc de a îndepărta pericolul este repatrierea acestor indivizi în răsăritul Europei, țara lor de origine. Transferul a început. El se efectuează prin familii, adică copii minori împreună cu părinții, în afară de cazul în care aceștia ar prefera să plece singuri. Neavând nicio legătură cu vreo gândire doctrinală ascunsă, și inspirându-se exclusiv de grija pentru profilaxia națională, transferul nu are drept scop decât eliberarea solului nostru de prezența unor imigranți care s-au introdus într-un număr prea mare la noi în cursul ultimilor ani. Operația nu are deci în niciun caz caracterul unei persecuții”¹⁴.

c) Jacques Truelle și serviciile secrete române

Unul din documentele cele mai interesante este o scrisoare a lui Jacques Truelle din 9 decembrie 1941, care atrage atenția lui Charles Rochat, ministru plenipotentiar, director al Afacerilor politice și comerciale din ministerul Afacerilor Externe, asupra serviciilor de poliție române organizate recent după sfaturile și indicațiile Gestapoului. Aceste servicii duceau o activitate agresivă de spionaj a instituțiilor franceze și a corpului diplomatic francez de la București, făcând presiuni asupra cetățenilor români care erau în serviciul Legației Franceze:

„Am fost avertizat de o bună sursă, de către români bine plasați și informați, că în ultimul timp supravegherea exercitată de către acest nou organism nu numai asupra Institutului [Francez], ci și a Corpului diplomatic s-a întărit. Aceste metode au existat dintotdeauna, mai ales în România, și ele nu m-ar afecta peste măsură. Dar, în ultimul timp, ele au căpătat un caracter cu adevărat insuportabil. Știu că s-a întărit presiunea asupra personalului Legației, șefii serviciului polițienesc în cauză s-au dedat recent la șantajе odioase asupra familiilor române a unor membri francezi ai serviciilor acestei Legații care, de altfel, nu s-au lăsat intimidați”¹⁵.

Această scrisoare este la originea unui sejur de cercetări efectuate la București, în Arhivele Naționale ale României (ANR), investigând în special fondul Direcția Generală a Poliției (DGP) și a Serviciului Secret de Informații (SSI), referitoare la activitățile funcționarilor Legației Franței. Îmi propun să prezint aici o selecție a pieselor cele mai interesante.

¹⁴ Vezi Anexa nr. 4.

¹⁵ Vezi Anexa nr. 2 (întreaga scrisoare în originalul francez).

III. DOCUMENTE NOI DIN ARHIVELE NAȚIONALE ALE ROMÂNIEI. ATITUDINEA LUI JACQUES TRUELLE ȘI A LUI HENRY SPITZMULLER

Așa cum a menționat Jacques Truelle în scrisoarea citată, din 9 decembrie 1941, Legația Franceză din București a fost într-adevăr obiectul unei supravegheri constante și riguroase a agenților Ministerului de Interne român, care pregăteau note și rapoarte pentru a fi transmise președintelui Consiliului de miniștri și diverselor ministere, îndeosebi Ministerului Afacerilor Străine. Această bogată documentație aduce, printre altele, noi informații privind atitudinea exemplară a lui Jacques Truelle, dar și cea a lui Henry Spitzmuller în favoarea Franței libere (printre membrii ei aflându-se mulți evrei) și a evreilor persecutați.

a) Angajamentul în favoarea Franței libere

Numeroase sunt rapoartele de poliție ale Ministerului de Interne român care oferă date prețioase privind dublul joc al acestor doi diplomați: în mod oficial, ei reprezentau guvernul de la Vichy, dar în realitate ei activau pentru „Franța liberă”, optând foarte devreme pentru Rezistența gaullistă. Astfel, se poate citi într-o notă a Direcției Generale a Poliției din 18 februarie 1941: „În cercurile diplomatice franceze se afirmă că Dl. Spitzmuller, însărcinatul cu afaceri al Franței, va părăsi peste puțin timp capitala, relațiile cu guvernul de la Vichy fiind din zi în zi mai tensionate și acelea cu Legația Germană la București fiind foarte rele. Dl. Spitzmuller va pleca la Cairo sau la Beirut”¹⁶.

O altă notă, din 31 martie 1941, este consacrată noului reprezentant al Franței care a ajuns în capitală: „Jacques Truelle, ministrul Franței la București, a declarat unor colaboratori ai Serviciului de Informații englez în România: ‘Noi facem astăzi o politică oportunistă, așa cum aceasta ne este cerută de circumstanțe. Onoarea și demnitatea Franței vor fi în curând restabilite’ ”¹⁷.

O săptămână mai târziu, ministrul francez recidivează, declarând lui Robert Boudeville, jurnalist la agenția Havas, că „el nu împiedică pe niciun francez din România să dea concurs englezilor și americanilor,

¹⁶ ANR, DGP 159/1941, f°6.

¹⁷ *Ibid.*, f°7.

cu condiția însă ca Legația Franței să nu fie angajată în mod oficial prin această activitate”¹⁸.

Concepția lui Jacques Truelle privind acțiunea Legației Franceze în România, a fost abordată în cadrul unei convorbiri pe care a avut-o cu profesorul Basil Munteanu și care a fost rezumată astfel într-o notă a S.S.I. din 10 septembrie 1941: „Ministrul Franței a declarat că va căuta să facă tot posibilul ca să armonizeze interesele Franței cu actuala situație din România, pentru a evita orice neînțelegere sau neplăcere. El a adăugat că acțiunea franceză în România va întâmpina multe dificultăți din partea germanilor și că are credința că simpatia și concursul poporului român vor stimula Legația Franceză. Ministrul Truelle crede că epoca dificultăților franceze în România va fi scurtă”¹⁹.

Tot din motive propagandistice, Henry Spitzmuller a considerat în mod negativ rolul evreilor români în relațiile româno-franceze, după cum reiese dintr-o notă a S.S.I. din 11 septembrie 1941. Într-o scriere „cu caracter politic”, acest diplomat a acuzat evreimea română că a fost o piedică în dezvoltarea acestor relații, și că „politicianismul român, aservit intereselor evreiești, a fost neputincios să înlăture această piedică...”²⁰!

Din cauza convingerilor gaulliste, o parte din personalul Legației Franței riscă să fie înlocuit, după cum reiese dintr-o notă din 22 februarie 1942: „Cercurile gaulliste afirmă ca sigură rechemarea lui Marc Fabre, Jean Basdevant și a locotenentului Tarlé, și chiar înlocuirea ministrului Jacques Truelle fiind posibilă”²¹. Jacques Truelle a cerut, în iunie 1942, cetățenilor francezi din capitala României să nu intre în contact cu cetățenii germani și să nu folosească Institutul Francez și Casa Franceză ca loc de reuniune pentru partizanii lui de Gaulle, „pentru a nu pune în pericol aceste cămine culturale franceze”²².

Partizan convins al „Franței libere”, ministrul francez a încurajat în această direcție pe toți responsabili instituțiilor franceze din capitala României. Unii dintre acești responsabili s-au angajat deja în favoarea lui de Gaulle puțin timp după celebrul său *Apel* din 18 iunie 1940. Așa a fost cazul lui Alphonse Dupront care, la 22 iunie 1940, a adresat o scrisoare generalului de Gaulle, semnată de asemenea de Michel Dard,

¹⁸ *Ibid.* f°22.

¹⁹ *Ibid.*, f°67.

²⁰ Vezi Anexa nr.1.

²¹ ANR, DGP 159/1941, f°1.

²² *Ibid.*, f°17.

șeful serviciului de presă al Legației și de doi dintre colaboratorii săi, precum și de Roger Paquelin, administratorul Băncii Comerciale Române, asigurându-l de fidelitatea lor „în serviciul Franței”²³. Tot astfel, Georges Dementhon, singurul care l-a cunoscut personal pe de Gaulle: „Dv. ați rămas fidel exigențelor imperativului național, și ați luat o hotărâre ireversibilă care salvează onoarea țării”²⁴. Nu este de mirare dacă Liceul Francez a devenit, sub conducerea lui Georges Dementhon, unul din centrele principale de reuniuni ale francezilor „liberi”. În 14 mai 1943, Georges Dementhon ținea o conferință despre situația de pe front, subliniind că generalii Giraud și de Gaulle „au reușit să șteargă rușinea armistițiului și înfrângerile suferite de Francezi în 1940”²⁵. Patru zile mai târziu, la 18 mai 1943, în biroul său, „în fața unui auditoriu restrâns și select”, doi doctrinari ai acțiunii libere franceze au prezentat expunerile următoare: Baisse (profesor de filozofie) – *De Gaulle, simbolul Franței și Rezistența Parisului sub ocupație*; Jean Delobel (profesor de limba germană) – *Escadrila Bretagne în lupta pentru eliberarea Franței, Eroismul Jeannei d’Arc și Eroii de la Bir Hakeim*²⁶. În aceeași lună mai, o nouă asociație a fost constituită la liceu, „Copiii, prietenii Franței libere”, sub președinția spirituală și de onoare a lui Roger Sarret, de la Legația Franței. Această asociație și-a dat ca obiectiv „întrunirea săptămânală a tineretului francez școlar pentru a aduce prinosul lor de recunoștință către Franța”²⁷.

b) Reacția față de legislația românească antievreiască

Cu acordul total al ministrului Jacques Truelle și al Legației Franceze, datorită directorului său fondator Georges Dementhon, Liceul Francez a fost singura instituție de învățământ neevreiască din București care a acceptat elevi evrei eliminați prin legile antisemite din școlile românești de stat și din școlile creștine private. Tot la Liceul Francez, Jacques Truelle a făcut unul din ultimele sale gesturi semnificative, cu ocazia distribuirii premiilor elevilor, câteva zile înainte de plecarea sa definitivă din România. Numeroși elevi evrei au fost atunci răsplătiți, premiul ministrului Franței în România fiind acordat lui Aurel Kupferman. Iată în ce termeni este

²³ Alain Dementhon, *Vers l’Autre. La vie de Georges Dementhon*, The Book Edition, 2008, p. 185.

²⁴ *Ibid.*, p. 187.

²⁵ ANR, DGP 159/1942, f°14.

²⁶ *Ibid.*, f°17.

²⁷ *Ibid.*, f°16.

descrie acest episod într-o *Notă* a Serviciului Secret de Informații al Ministerului de Interne român:

„La 16 iunie curent a avut loc la Liceul Francez din capitală, strada Christian Tell nr. 22, serbarea de sfârșit de an, la care au participat circa 200 de persoane, precum și personalul Legației Franței, în frunte cu ministrul Jacques Truelle. Au participat, de asemenea: Niculescu, secretar la Creditul ipotecar agricol, și profesorii Jean Mouton și E. Bernard, de la Institutul științific francez. Serbarea s-a desfășurat normal, împărțirea premiilor fiind făcută în prezența ministrului, care l-a felicitat pe fiecare laureat. De semnalat că printre laureați au fost numeroși evrei. Unul dintre ei este elevul Kupferman Aurel, căruia i s-a acordat premiul ambasadorului Franței, Jacques Truelle. Acesta din urmă, care a fost întrebat de ce a acordat acest premiu unui evreu, a replicat, spunând că „evreii sunt rasa cea mai inteligentă și în același timp cea mai hulită” și, astfel, a căutat să promoveze un elev de liceu de origine semită. S-a mai remarcat din partea elevilor o lipsă totală de disciplină în cursul serbării, deși se aflau în prezența a numeroase personalități franceze și române. Astfel, elevii, băieți și fete, au avut un comportament tipic francez, turbulenți și zgomotoși. Aceasta dovedește că Institutul Francez imprimă odată cu cultura franceză și numeroase defecte, adică o prea mare libertate, apropiată de lipsa de bună-cuviință și de disciplină, ceea ce e în detrimentul educației elevilor români, căci elevii francezi, trecând la cursurile superioare ale școlii românești, vor vehicula de asemenea această conduită dăunătoare celorlalți, românilor”²⁸.

Aceeași atitudine de deschidere a fost manifestată de Henry Spitzmuller și de soția sa, foarte implicați în activitățile „Francezilor liberi”. Iată o *Notă* inedită, din 14 mai 1943, a Direcției Generale a Poliției, care relatează că doamna Spitzmuller proiectează crearea unui Comitet de doamne din înalta societate românească *pentru a ajuta prizonierii francezi din Germania și familiile evreilor deportați în lagărele din Transnistria*:

„Din cercurile franceze libere, suntem informați că Dna Spitzmuller, care după unele afirmații este de origine semită, are dese întrevederi și consfătuiri cu d-nele din înalta societate evreiască, și în special cu Dna Dr. S. ZALMAN, sau Dna FAIBIȘ.

²⁸ Carol Iancu, *Alexandre Safran. Une vie de combat, un faisceau de lumière*, Montpellier, Université Paul Valéry, collection Sem – Etudes juives et hébraïques nr. 13, 2007, p. 118.

În cercurile franceze se afirmă că Dna SPITZMULLER, din proprie inițiativă, urmărește formarea unui comitet de doamne din înalta societate românească, din care să facă parte între altele Dnele: SANIELEVICI, KESTENBAUM, POPER, ACSENFELD și BENVENISTI. Scopul urmărit de acest comitet va fi ajutorarea prizonierilor francezi din Germania și ajutorarea familiilor evreiești, ai căror membri se află în Transnistria, sau închiși în lagăre.

Dna SPITZMULLER, care este evreică botezată – după o afirmație franceză – desfășoară o intensă activitate și în cadrul Capelei Saint Vincent de Paul²⁹.

Henry Spitzmuller a avut, ca și Jacques Truelle, o acțiune susținută privind apărarea evreilor francezi în România, amenințați cu închiderea în lagăre sau cu expulzarea. Din acest punct de vedere, un caz interesant relevat de S.S.I. privește pe numitul Israel Roger Ioseph, supus francez domiciliat în capitală, director la Agenția Hachette, și care, în același timp, conform unui referat al S.S.I. din 22 aprilie 1943, era „realul conducător al editurii ‘Contemporana’, camuflată de Mircea Petrescu”. Pentru a evita expulzarea sa din România, Henry Spitzmuller nu a ezitat să declare că guvernul francez era decis a proceda la măsuri de represalii, expulzând din Franța cetățeni români³⁰. Datorită intervenției lui Spitzmuller, acest cetățean francez de origine evreiască a putut rămâne în România.

Un alt reprezentant francez, partizan al Franței libere, Marc Fabre, viceconsul asigurând funcția de atașat consular, s-a implicat în ajutorarea evreilor. O *Notă* a Serviciului Secret de Informații, din 27 august 1941, ne informează că el a intervenit la Legația Chile în scopul obținerii cetățeniei chilene pentru 9 supuși francezi din România. Răspunsul a fost din păcate negativ, dar, observă informatorul poliției, Marc Fabre „a promis că le va da tot concursul pentru a-i pune la adăpost de neplăceri”³¹.

Evreii francezi din România sunt cu toții extrem de activi în propaganda gaulleistă. O *Notă* a S.S.I. din 9 septembrie 1941, transmite următoarea informație: „Bernadotte, de la laboratoarele ‘Luteția’, a raportat lui Basdevant, atașat la Legația Franceză, după o anchetă făcută cu privire la de Gaulle-ism, că în momentul în care evreii francezi din România vor fi făcuți inofensivi, va dispărea și propaganda Gaille-istă (sic)”³². Cu patru

²⁹ ANR, DGP 159/1942, f°13.

³⁰ Vezi Anexa nr. 6.

³¹ ANR, DGP 159/1942, f°59.

³² *Ibid.*, f°66.

zile înainte (5 septembrie 1941), S.S.I. menționa că Legația Franceză a fost informată de Xavier Vallat, consilierul francez pentru problemele evreiești, a prezentat Mareșalului Pétain tabloul definitiv de repartiziune a intelectualilor evrei, admiși să își continue practica profesiei. După acest tablou, medicii evrei vor putea practica doar într-o proporție de 2%, avocații 3%, iar inginerii 4%³³.

Notele DGP și ale SSI din anul 1942, și mai ales de la începutul anului 1943, relevă multiplicarea activităților francezilor liberi din România, printre ei numeroși evrei. O notă a DGP din 18 mai 1943 relatează că la București s-a constituit un al doilea Comitet al Francezilor Liberi, iar printre membrii acestuia este subliniată prezența lui „*Alfred Cohen – evreu*”³⁴. În aceeași lună, consulul Franței la Galați, Richard Gabriel, vine în capitală pentru a cere autorizația lui Jacques Truelle de a organiza în acest oraș un centru politic de acțiune franceză liberă, cu participarea a patru greci, doi iugoslavi și doi polonezi. Astfel, atunci când Jean Moulin reușea să constituie „Comitetul Național de Rezistență” (CNR) în teritoriul metropolitan, și înainte de crearea „Comitetului Francez de Eliberare Națională” (*Comité Français de Libération Nationale*) (CFLN) la Alger în 3 iunie 1943, Jacques Truelle și diplomații francezi în România nu mai iau multe precauții pentru a ascunde angajamentul lor în favoarea Franței libere.

Totuși, cu multă discreție a pregătit Jacques Truelle plecarea sa în Alger, care a avut loc la 19 iunie 1943 și tot în acea zi i-a trimis lui Spitzmuller o scrisoare de adio, mulțumindu-i pentru devotamentul pe care „el nu a încetat să-l manifesteze în timpul celor doi ani de colaborare”³⁵, adăugându-i scrisoarea de demisie destinată lui Pierre Laval³⁶, dar pe care Spitzmuller o va anunța printr-o telegramă, abia pe 25 iunie 1943³⁷! Tot în ultimul moment l-a informat și pe prietenul său Jean Mouton, directorul Institutului Francez și al Misiunii Universitare Franceze în România, căruia i-a spus, referitor la Paul Morand, care urma să-l înlocuiască: „*C'est un homme charmant, mais ne l'écoutez pas...*”³⁸.

³³ *Ibid.*, f°64.

³⁴ Vezi Anexa nr. 7

³⁵ Vezi Anexa nr. 8 (întreaga scrisoare în originalul francez).

³⁶ Vezi Anexa nr. 9.

³⁷ Vezi Anexa nr. 10.

³⁸ Jean Mouton, *Journal de Roumanie: 29 août 1939–19 mars 1946: la IIe guerre mondiale vue de l'Est*, L'Age d'Homme, Lausanne, 1991, p. 57.

Jacques Truelle avea dreptate să-i dea acest sfat, ambasadorul Elveției la București, René de Weck, a găsit cuvintele adecvate pentru a rezuma activitatea scriitorului-diplomat: „În afară de literatură, Morand este o creatură a lui Laval. El a eșuat cu totul la București, unde el nu este stimat nici de guvern, nici de opoziție, și nici chiar de propria sa Legație”³⁹. Într-adevăr, personalul Legației i-a făcut de la început o primire rezervată care s-a transformat într-o veritabilă ostilitate, deoarece Morand, fidel partizan al politicii progermane a lui Laval, nu a acceptat ca prizonierii francezi evadați din Germania să fie acunși în clădirea Institutului Francez. Un document inedit din 25 februarie 1944 ne informează că Paul Morand s-a întâlnit cu ambasadorul Popov al Bulgariei, căruia i-a cerut să nu mai acorde vize de tranzit francezilor din România, fără avizul său. Prin această cerere, el urmărea să împiedice fuga membrilor acțiunii franceze libere care doreau să se alăture lui de Gaulle⁴⁰.

După plecarea lui Truelle și în pofida noii orientări ostentativ progermane a lui Morand, instituțiile culturale și de învățământ franceze au continuat să fie primitoare pentru evreii români. Astfel, un raport al Prefecturii Poliției Bucureștiului din 14 noiembrie 1943, privind inaugurarea conferințelor Institutului Francez, după enumerarea personalităților prezente (printre care Hiott, ministrul României la Vichy și Henry Spitzmuller, prim consilier la Legația Franței), face următoarea mențiune: „În restul asistenței, în majoritate feminină, se remarcă o mulțime de tinere evreice”⁴¹. De altfel, rapoartele poliției române continuă să prezinte activitățile lui Spitzmuller în favoarea Rezistenței și a Franței libere, după plecarea lui Truelle și, pe de altă parte, subliniază izolarea crescândă a lui Paul Morand, atât în comunitatea franceză, cât și în mediile intelectuale românești.

³⁹ Telegramă din 19 iunie 1944. Arhivele Federale Berna, carton 34; citată de Gavin Bowd, *Paul Morand et la Roumanie*, L'Harmattan, 2006, p. 104.

⁴⁰ ANR, DGP 105/1942.

⁴¹ Vezi Anexa nr. 11.

CONCLUZII

Lectura atentă a noilor documente descoperite în Franța și în România ne permite să facem următoarele constatări.

- Henry Spitzmuller și Jacques Truelle (dar și alți membri ai Legației Franceze în România) au acordat un sprijin constant atât cetățenilor francezi de origine evreiască, cât și evreilor români.

- Spre deosebire de Jacques Truelle, Paul Morand nu s-a făcut cunoscut prin nicio acțiune favorabilă evreilor până la sfârșitul misiunii sale (20 iulie 1944), antisemitismul său manifestându-se și în opera sa literară.

- Principala dificultate a lui Spitzmuller și a lui Truelle în misiunea lor diplomatică rezida în ambiguitatea situației politice franceze: pe de-o parte, ei reprezentau regimul de la Vichy, trebuind să execute ordinele acestuia. Pe de altă parte, ca și majoritatea responsabililor instituțiilor franceze din România, ei erau, de la început, partizani convinși și entuziaști ai Franței libere. Este vorba de o „politică duplicitară” jucată de acești diplomați, care a fost preconizată și de alți doi reprezentanți de elită ai culturii franceze în România, Alphonse Dupront și Jean Mouton. Dar această duplicitate nu a fost decât aparentă, așa cum a constatat Alain Dementhon, pentru ca „influența franceză să nu fie spulberată, în aceste tragice circumstanțe [ale războiului]”⁴².

Duplicitatea aparentă a existat și în ceea ce privește atitudinea față de soarta evreilor: Henry Spitzmuller care s-a implicat, în mod activ, așa cum am constatat, în ajutorarea evreilor, nu a ezitat într-o lucrare cu caracter propagandistic să afirme că „evreimea din România a fost o piedică în dezvoltarea sinceră a raporturilor de prietenie franco-română”⁴³.

⁴² Alain Dementhon, *Vers l'Autre. La vie de Georges Dementhon, op. cit.*, p.196.

⁴³ Vezi Anexa nr.1.

ANEXA nr. 1

**Notă a Serviciului Secret de Informații relatând opinia lui
Henry Spitzmuller privind rolul evreilor din România
în raporturile româno-franceze (12 septembrie 1941)**

[ANR, DGP 105/1942]

S.S.I.

12 Septembrie 1941

NOTA

Cum este privit la Legația Franței rolul evreilor din țară cu privire la raporturile româno-franceze.

Într-o lucrare cu caracter politic, consilierul Spitzmuller de la Legația franceză recunoaște că evreimea din România a fost o piedică în dezvoltarea sinceră a raporturilor de prietenie franco-române. Și mai recunoaște că politicianismul român, aservit intereselor evreiești, a fost neputincios să înlăture această piedică, mergând până acolo încât a condiționat aceste raporturi de modul în care vor fi tratați evreii în România, așa cum s-a petrecut în epoca guvernării lui Octavian Goga. Astăzi – afirmă Spitzmuller – raporturile româno-franceze sunt libere și vor fi și mai libere după încheierea păcii definitive, afară de cazul că evreimea nu va reveni la conducerea Europei.

ANEXA nr. 2

**Scrisoare adresată de Jacques Truelle lui Charles Rochat
(9 decembrie 1941).**

[Arhiva Ministerului Afacerilor Externe francez (AMAEF), Centre des Archives diplomatiques de Nantes. Archives des Postes, Bucarest Ambassade (CADN-APBA), carton n°228]

Bucarest, le 9 décembre 1941

Monsieur Rochat, Ministre Plénipotentiaire,
Directeur des Affaires Politiques et Commerciales
Ministère des Affaires Etrangères
SECRET

Cher Ami,

Je me permets d'attirer votre attention sur une dépêche n°94 que j'adresse aujourd'hui aux Oeuvres (copie à Europe) sur l'Institut

Français de Bucarest. In fine, je signale l'intérêt soudain inspiré par notre établissement à certains services de la police roumaine, organisés récemment sur les conseils et les indications de la Gestapo. J'ai été prévenu de très bonne source par des Roumains bien placés et informés que ces derniers temps la surveillance exercée par ce nouvel organisme non seulement autour de l'Institut mais autour du Corps diplomatique s'était resserrée.

Ces méthodes ont toujours existé, surtout en Roumanie et je ne m'en affecterais pas outre mesure. Mais ces derniers temps, elles ont pris un caractère vraiment insupportable. Je sais qu'on a renforcé la pression sur les domestiques de la Légation, les chefs du service policier en cause se sont livrés récemment à des chantages odieux sur les familles roumaines de certains membres français des services de cette Légation qui, d'ailleurs, ne se sont laissés ébranler.

Ce qu'il y a de dangereux c'est que pour faire du zèle certains de ces policiers, quand ils ne trouvent rien, inventent. Je ne veux pas exagérer l'importance de ces procédés stupides, mais parce qu'ils sont stupides il faut être d'autant plus sur ses gardes. Après avoir été quelque temps ici, on peut se rendre compte de la rapidité avec laquelle des bruits, souvent sans fondement, sont propagés et peuvent nuire à tel ou tel agent. Dans les circonstances présentes, plus qu'autrefois, on est à la merci d'incidents créés par de fausses imputations. Aussi ai-je tenu à vous mettre au courant, ne voulant pas faire un rapport officiel à ce sujet, ce qui donnerait à l'affaire une importance qu'elle ne mérite pas. Mais cette atmosphère de suspicion est d'autant plus désagréable que je ne saurais trop insister sur la parfaite correction de tout mon personnel.

ANEXA nr. 3

Cerere adresată de Jacques Truelle Marelui Stat-Major al Armatei (18 iunie 1942)

[AMAEF, CADN-APBA, carton n°228]

Bucarest, le 18 juin 1942
A l'Etat Major Général de l'Armée

Le Docteur S. Kahane me donne régulièrement des soins, qui me sont indispensables pour un traitement nécessité par une affection intestinale chronique.

Je serai obligé aux autorités roumaines compétentes de tout ce qu'elles voudront bien faire pour que je puisse continuer à user des soins de ce médecin.

ANEXA nr. 4

Extras dintr-o scrisoare adresată de Pierre Laval lui Jacques Truelle (30 septembrie 1942)

[AMAEF, CADN-APBA, carton n°20]

[Les pouvoirs publics] sont ainsi arrivés à la conviction que le seul moyen de conjurer le peril était le rapatriement de ces individus dans l'est de l'Europe, leurs pays d'origine. Le mouvement a commencé. Il a lieu par familles, c'est-à-dire les enfants mineurs avec les parents, à moins que ceux-ci ne préfèrent partir seuls. Etranger à toute arrière-pensée doctrinale et s'inspirant exclusivement d'un souci de prophylaxie nationale, il ne tend qu'à libérer notre sol de la présence d'immigrés qui se sont introduits en trop grand nombre chez nous au cours des dernières années. L'opération n'a donc à aucun titre le caractère d'une persécution.

ANEXA nr. 5

Cerere adresată de Jacques Truelle Marelui Stat-Major I Armatei (2 martie 1943)

[AMAEF, CADN-APBA, carton n°228]

Bucarest, le 2 mars 1943

Grand Etat Major, Section I-a Bucarest

Monsieur le Colonel,

Par votre lettre n°185207 du 24 juin, vous avez bien voulu me faire savoir que le Dr KAHANE Samuel était autorisé à continuer à exercer son activité médicale à Bucarest pour me donner les soins dont j'ai besoin.

J'ai l'honneur de vous demander de bien vouloir le maintenir en cette qualité pour la période 1942-3-44 afin qu'il continue à me soigner.

Veillez agréer, Monsieur le Colonel, l'assurance de ma consideration très distinguée.

ANEXA nr. 6

**Referat al Serviciului Secret de Informații privind situația
cetățeanului evreu francez Israel Roger Iosef (22 Aprilie 1943)**

[ANR, SSI23/1943]

S.S.I.

22 aprilie 1943

REFERAT

Israel Roger Ioseph, supus francez, domiciliat în Capitală B-dul Lascar Catargiu nr. 43, director la Agenția „Hachette”, este și realul conducător al editurii „Contemporana”, care este camuflată de Mircea Mitescu.

În Martie 1941, Roger Israel a fost internat la lagărul Tg. Jiu de unde după circa 30 zile a fost eliberat.

În luna Decembrie a aceluiași an, expirându-i autorizația de exercitarea profesiei, a cerut prelungirea care însă nu i s-a aprobat.

Deși Ministerul Muncii a dispus la finele anului 1941 expulzarea imediată a numitului, totuși acesta a continuat să rămână în Țară, obținând totodată și autorizația de exercitarea profesiei.

În calitatea sa de director camuflat al editurii „Contemporana”, Roger Israel a făcut să se traducă și să se tipărească o serie de romane anglo-americane, arătându-și preferința pentru scriitorii cu comenzi democratice avansate, fapt care a dus la o campanie a ziarului *Porunca Vremii* contra numitului în anul 1942.

Este de relevant faptul că Ministerul Afacerilor Străine făcând cunoscut Legației franceze că potrivit dispozițiilor Ministerului Afacerilor Interne nu i se mai poate prelungi dreptul de ședere în Țară, pașaportarului francez Israel Roger Ioseph, Spitzmuller, Consilier la Legația Franței a afirmat față de Gr. Niculescu-Buzești, directorul Cabinetului Ministerului de Externe, că în cazul că nu i se va mai aproba șederea în Țară a numitului Roger Israel, Guvernul Francez este hotărât a proceda la măsuri de represalii, expulzând din Franța un număr de supuși români.

Ca urmare a intențiilor Guvernului Francez, formulate de Spitzmuller, Ministerul Afacerilor Străine a cerut să i se comunice motivele cari au determinat autoritățile românești să ia măsuri contra numitului și să fie lăsat în Țară până ce se va stabili dacă într-adevăr acuzațiunile ce i se aduc sunt de așa natură încât să impună expulzarea.

Se menționează faptul că Israel Roger a vizitat în două rânduri Legația Maghiară în anul 1939 și că este unul din frecvenții vizitatori ai Legației franceze.

ANEXA nr. 7

Notă a Serviciului Secret de Informații privind un al doilea Comitet al Francezilor liberi (18 Mai 1943)

[ANR, DGP 159/1942]

SSI

18 Mai 1943

Din organizarea acțiunii franceze „libere” din Capitală.

Se semnaleză că pe lângă Comitetul de conducere a acțiunii „libere” franceze din Capitală ființeză un al doilea Comitet care lucrează zilnic pe teren, având însărcinări multiple în ceea ce privește observarea evoluției opiniei publice românești, problemele germane, suspectarea Departamentelor și instituțiilor publice.

Membrii acestui Comitet sunt în directă legatură cu populația românească în rândurile căreia desfășoară o vastă și vie propagandă în favoarea Franței și a puterilor anglo-saxone. Comitetul se compune din Delethe Henry, A. Leclerc, *Alfred Cohen – evreu*, [sublinierea mea, C.I.] Alex. Picolo, René Dubois, Duprey Ferdinand și Pregnot Jean, toți conduși de Delagnes Georges zis Mitescu, domiciliat în București Calea Victoriei, Nr. 68–70.

Informație serioasă.

Comunicat:

- Direcțiunea Generală a Poliției
- Prefectura Poliției Capitalei

ANEXA nr. 8

Scrisoare manuscrisă adresată de Jacques Truelle lui Henry Spitzmuller (19 iunie 1943)

[AMAEF, CADN-APBA, carton n°228]

Légation de France en Roumanie

Le 19 juin 1943

Mon cher ami,

J'ai quitté la Légation, sans esprit de retour, comme vous l'indiquera la lettre ci-joint que je vous demande de bien vouloir transmettre.

Ma décision a été prise après avoir longuement et mûrement réfléchi.

Malgré la peine que j'en éprouve, je n'ai pas voulu prendre congé de vous et de mes autres collaborateurs, désirant agir avec la plus grande discrétion et afin d'éviter tous commentaires inutiles.

Trouvez ici, je vous prie, l'expression de ma reconnaissance pour le dévouement que vous n'avez cessé de le témoigner pendant ces deux années de collaboration. Veuillez être mon interprète auprès des autres membres de la Légation envers lesquels je garde comme pour vous le plus fidèle attachement.

Croyez-moi,

Votre très amicalement dévoué,

Jacques Truelle

ANEXA nr. 9

**Scrisoare de demisie (copie) adresată de Jacques Truelle
presedintelui Pierre Laval, ministrul Afacerilor Externe
(19 iunie 1943)**

[AMAEF, CADN-APBA, carton n°228]

Bucarest, samedi 19 juin 1943

Monsieur le Président,

J'ai l'honneur de vous faire savoir que j'ai décidé me démettre de mes fonctions de Ministre de France en Roumanie.

Je fais part par lettre de cette décision à M. Henry Spitzmuller, Conseiller d'Ambassade.

Veuillez agréer, je vous prie, Monsieur le Président, les assurances de ma très haute considération.

Signé: Jacques Tuelle.

ANEXA nr. 10

**Télégramă trimisă de Henry Spitzmuller lui Pierre Laval,
ministrul Afacerilor Externe (25 iunie 1943)**

[AMAEF, CADN-APBA, carton n°228]

Bucarest, le 25 juin 1943

Président Laval – Ministre des Affaires Etrangères – Vichy nr. 249.

CONFIDENTIEL

M. Truelle, qui était parti le 19 de ce mois pour passer quelques jours en province, vient de m'écrire qu'il avait quitté son poste sans esprit de retour et me charge de transmettre à Votre Excellence sa lettre de demission.

J'enverrai ce document au Département par la prochaine valise.

J'attends les instructions de Votre Excellence pour informer le Gouvernement roumain.

SPITZMULLER

ANEXA nr. 11

**Notă privind inaugurarea conferințelor la Institutul Francez din
București (11 noiembrie 1943)**

[ANR, DGP105/1942]

Joi 11 Noembrie a.c. orele 18,30 a avut loc la sala „Dalles”, inaugurarea ciclului de conferințe al Institutului de Înalte Studii Franceze din România.

Prezentând ciclul de conferințe, dl. Jean Mouton, directorul Institutului, a spus în câteva cuvinte că aceste conferințe au menirea să mențină permanența spiritului francez și universalitatea lui, cu toate vicisitudinile prin care trece astăzi Franța, care prin oamenii ahtiați de cultură, caută să mențină legatura dintre spiritul Franței de astăzi și de mâine.

Conferențiarul mulțumește publicului românesc pentru căldura cu care a primit totdeauna aceste conferințe, evidențiind înțelegerea cu care același public a avut-o totdeauna față de Franța. A urmat conferința d-lui prof. Basil Munteanu, intitulată „La clarté mystérieuse de la poésie française”.

Au luat parte dl. Hiott, ministrul României la Vichy, col. Lafaille, Henry Spitzmuller, prim consilier la Legația Franței, Conte Jean de Laguarde, comandor De Tarlé Jacques, Marc Fabre, Jean Delobel, Roger Sarret, d-na Marcu, soția Ministrului Propagandei, d-na Sabina Cantacuzino, d-na colonel Carobol, Prof. Daniel, Emil Ciomac, Prof. Banescu, Alice Voinescu, Prof. Lefteriu, Prof. Reiner.

În restul asistenței, în majoritate feminină, se remarcă o mulțime de tinere evreice.[Sublinierea mea, C.I.]

Destinul post-holocaust al evreilor din România

Ladislau GYÉMÁNT*

Abstract. *After the interwar decades which represented a period of maxim development of Jewish life in Romania, the Holocaust years provoked the almost entire destruction of the Jewish community from Northern Transylvania deported to Auschwitz in May-June 1944, while the Jewish communities from Southern Transylvania and the provinces of the Old Romanian Kingdom, supporting the antisemitic policy of the Antonescu dictatorship, survived in their overwhelming majority. In the post-Holocaust decades, after several years of hope in a democratic revival of the Romanian society, a new dictatorship – that of the Communist regime – with harsh anti-Sionist measures determined a step-by-step emigration of the almost entire Jewish population of Romania, so that its present-day life is only a pale remnant of a Jewish life that existed half a millennium in this part of Europe.*

Keywords: *Jewish communities, Romania, Transylvania, Holocaust, Sionism, Alya*

Multitudinea, însemnătatea și varietatea contribuțiilor în domeniul economic, social, cultural, instituțional marchează perioada interbelică, în perspectivă istorică, drept cea mai fertilă epocă a vieții evreiești din România. Recensământul din anul 1930 înregistra (după criteriul apartenenței religioase) o populație evreiască de 756930 de persoane, reprezentând 4,2% din totalul populației, constituind cea de-a treia minoritate ca pondere după cea maghiară și germană¹. Semnificativ

* Profesor emerit, Universitatea Babeș-Bolyai din Cluj-Napoca.

¹ *Recensământul general al populației României 1930*, II, București, 1938, p. XXVIII-CIII.

pentru amploarea rețelei instituționale este, de pildă, sistemul de învățământ propriu pentru care perioada interbelică este cea a dezvoltării maxime în cursul existenței sale instituționalizate de circa un secol. Un impuls important în acest sens era programul educațional elaborat de mișcarea sionistă prin organizația școlară Tarbut. Numărul total al școlilor evreiești din Transilvania se ridică în 1931/32 la 45, având 224 de profesori și 5.000 de elevi la o populație evreiască de aproape 200.000 de persoane. Comparativ, în vechiul Regat erau în aceeași perioadă 114 școli evreiești cu 378 de profesori și 10.000 de elevi la o populație evreiască de circa 265.000 de persoane, în Basarabia 62 de școli cu 349 de profesori și 5.471 elevi la o populație evreiască de circa 206.000 persoane, în timp ce în Bucovina reveneau 17 școli cu circa 1.000 de elevi la o populație evreiască de 93.000 de persoane².

Acest fapt este cu atât mai remarcabil, cu cât climatul social în care s-au născut realizările menționate a fost viciat de ascensiunea antisemitismului modern cu semnele rău prevestitoare ale tragediei care urma a se produce curând prin Holocaustul din timpul celui de-al Doilea Război Mondial. Mișcarea studențească de extremă dreaptă devine vârful de lance al mișcărilor antisemite de masă, care debutează în noiembrie 1922 la Facultatea de Medicină din Cluj.

Congresul studențesc pe țară, organizat la Oradea în decembrie 1927, cu 5.000 de participanți, degenerază într-un atac general asupra magazinelor și restaurantelor evreiești, sinagogile sunt devastate și sulurile sacre ale Torei sunt vandalizate și arse în public.

Odată cu apariția mișcării legionare, violența acestor manifestări atinge proporții criminale. În Maramureș se înregistrează, în perioada 1930–1933, victime la Ieud și Moisei, iar la Borșa sunt incendiate 140 de case evreiești. Au loc atentate împotriva sinagogilor din Sighet, Oradea și Alba Iulia.

Intervențiile autorităților, manifestate prin procese intentate autorilor unor astfel de acte de violență, despăgubirea comunităților evreiești, nu reușesc să stăvilească influențarea opiniei publice de către propaganda antisemită, care devine tot mai vehementă pe măsura agravării situației economice a țării și a ascensiunii generale a antisemitismului, mai ales după 1933, odată cu acapararea puterii de către naziști în Germania. Dacă

² Carol Iancu, *Les Juifs en Roumanie (1919–1938). De l'émancipation a la marginalisation*, Paris-Louvain, 1996, p. 57, 162.

până atunci violențele și propaganda antievreiască fuseseră promovate de organizații situate în afara cadrului politic oficial, în ultimii ani ai perioadei interbelice, elemente cu caracter restrictiv privind drepturile evreilor își fac apariția și în politica guvernamentală. Această direcție nefastă culminează în urma ultimelor alegeri democratice din perioada interbelică (1937), când regele Carol al II-lea încredințează misiunea guvernării Partidului Național-Creștin, condus de Octavian Goga și A.C. Cuza. Guvernul Goga-Cuza inaugurează programul de eliminare a evreilor din toate domeniile vieții economice și publice. În pofida eșecului acestei prime guvernări fățiș antisemite, care a durat doar câteva săptămâni, aplicarea legii revizuirii cetățeniei a continuat și în perioada dictaturii regale care a urmat. Doar în Transilvania, din cele 176.151 de persoane examinate în privința dreptului la cetățenie, circa 61.000 (20.384 capi de familie), reprezentând aproape 1/3 din numărul total al evreilor din provincie, și-au pierdut cetățenia, ceea ce le-a închis accesul la proprietatea imobiliară, autorizația de muncă, profesiunile liberale, deținerea unui pașaport. Odată cu înrăutățirea situației externe a României, mai ales după prăbușirea Franței în mai-iunie 1940, principala aliată în fața tendințelor vecinilor de revizuire a clauzelor teritoriale ale tratatelor de pace următoare Primului Război Mondial, dictatura regală este nevoită să-și reorienteze politica spre Germania nazistă, ceea ce se repercutează asupra statutului evreilor prin adoptarea, în august 1940, a legilor rasiale ale guvernului progerman Gigurtu.

Perioada interbelică, martoră a unei înfloritoare vieți evreiești de o remarcabilă bogăție și varietate a instituțiilor, manifestărilor și realizărilor sale, se încheie astfel în tonurile sumbre ale prăbușirii regimului parlamentar-democratic, ale pierderilor teritoriale suferite de România Mare în beneficiul vecinilor revizionști, ale instaurării dictaturii generalului Antonescu și a legionarilor, ceea ce deschide tragica epocă a Holocaustului³.

Schimbările majore intervenite pe plan european în urma succeselor militare ale Germaniei naziste din anii 1939–1940 s-au repercutat și asupra statutului României Mari. După pierderea Basarabiei și a Bucovinei

³ V. Pantelimonescu, *Statutul evreilor din România*, București, 1941, p. 16–65; Lya Benjamin, *Evreii din România între anii 1940–1944. Legislația antievreiască*, I, București, Hasefer, 1993; Carol Iancu, *op.cit.*, p. 207–243; 279–313; Jean Ancel, *Contribuții la istoria României. Problema evreiască 1933–1944*, I, București, Hasefer, 2001, p. 65–129, 199–261.

de Nord, în urma ultimatumului sovietic din vara anului 1940, în 30 august același an, prin Dictatul de la Viena al Germaniei și Italiei, partea de nord a Transilvaniei trece în componența Ungariei. Situația evreilor transilvăneni evoluează, drept urmare, în mod diferit în perioada 1940–1944 în nordul și în sudul Transilvaniei, teritorii aflate în acești ani sub jurisdicții diferite.

În Transilvania de Nord, trecerea sub administrația ungară a însemnat, pentru evrei în primul rând, introducerea legislației antievreiești din Ungaria în vigoare încă din anii `20. Din 1941 s-a instituit munca obligatorie pentru toți bărbații evrei între 20 și 48 de ani, până în 1943 constituindu-se în Transilvania 74 de detașamente de muncă, având un efectiv de circa 15.000 de persoane. O parte din aceste detașamente au fost folosite pentru exploatarea miniere, forestiere, construcții de căi ferate, lucrări genistice, în timp ce majoritatea lor a ajuns pe câmpurile de luptă de pe frontul de răsărit, pierzându-și o mare parte a efectivelor (circa 85%) din cauza utilizării în operațiuni de deminare, a muncii epuizante la construcții de fortificații, reparații de drumuri, descărcarea trenurilor etc., a lipsei de hrană și a tratamentului neomenos. În primăvara anului 1944, ocuparea Ungariei de către trupele germane și instaurarea unui guvern de extremă dreaptă condus de Döme Sztójay inaugurează o politică de aplicare accelerată a așa-zisei “soluții finale” privind problema evreiască.

Conform planului minuțios elaborat sub conducerea lui Adolf Eichmann și pus în aplicare cu mult zel de autoritățile ungare în frunte cu secretarul de stat László Endre, între 3 și 16 mai 1944 are loc adunarea a 131.633 de evrei din Transilvania de Nord în 13 ghetouri centrale (Sighet, Mezhgorye, Vișeu de Sus, Satu Mare, Oradea, Slatina, Cluj, Târgu-Mureș, Dej, Baia Mare, Șimleu Silvaniei, Bistrița și Reghin), în condiții sanitare, alimentare și de locuit inimaginabile, însoțite de atrocități și torturi zilnice ale poliției și jandarmeriei în vederea depistării valorilor păstrate sau ascunse de cei ghetoiizați. În perioada 16 mai-27 iunie 1944, toți evreii din cele 13 ghetouri sunt deportați cu 45 de garnituri de tren, la Auschwitz, căutându-se astfel a se pune capăt unei vieți evreiești de o jumătate de mileniu în această parte a Transilvaniei⁴.

⁴ Béla Vágó, *The Destruction of the Jews of Transylvania*, în „Hungarian-Jewish Studies”, I, 1966, p. 171–221; *Teroarea horthysto-fascistă în nord-vestul României septembrie 1940-octombrie 1944*, București, 1985, p. 183–185; *Martiriul evreilor din România. Documente și mărturii*, București, 1991, p. 254, 257; Moshe Carmilly-Weinberger, *A zsidóság története Erdélyben (1623–1944)*, Budapesta, 1995, p. 311–312.

Vocile care s-au ridicat împotriva unei atari barbarii au venit în primul rând din cercurile ecleziastice. Episcopul romano-catolic de Alba Iulia, Márton Áron, într-un discurs curajos ținut în biserica Sfântul Mihail din Cluj, la 18 mai 1944, și în scrisori trimise oficialităților guvernamentale de la Budapesta, a cerut oprirea deportării evreilor. Episcopul greco-catolic Iuliu Hossu a adresat o circulară clerului său pentru ajutorarea evreilor aflați în pericol de moarte. Parohul luteran Andor Járosi din Cluj a salvat vieți evreiești prin emiterea unor certificate de convertire. O rețea de salvare a evreilor prin trecerea lor în România a activat din inițiativa șef-rabinului neolog Mozes Weinberger, cu sprijinul unor țărani români din părțile Clujului și cu legături sioniste. Diplomați și intelectuali români (Aurel Socol, Mihai Marina, Mihai Gurgu, Emil Hațieganu), profesori și medici maghiari (Iosif Tóth, Szabó T. Attila, Ioan Demeter, dr. Desideriu Miskolczy), conducătoarea Asociației femeilor catolice din Miercurea-Ciuc, Margit Schlachta, și-au legat numele de această nobilă misiune asumată de salvare a celor persecutați.

Oficialități ale regimului anterior ocupației germane de talia comiților supremi de Bihor, Sălaj, Solnoc-Dăbâca, Mureș-Turda, Bistrița-Năsăud, primarul de Oradea, au preferat să demisioneze decât să participe la punerea în aplicare a deportării. Colonelul Emeric Reviczky, comandantul detașamentelor de muncă forțată de la Baia Mare, Árpád Bán, comandantul spitalului militar din Oradea, au făcut ceea ce le-a stat în putință pentru a salva vieți evreiești⁵.

În pofida tuturor acestor adevărate acte de eroism, numărul celor salvați a fost doar o picătură în oceanul imenselor și irecuperabilelor pierderi pricinuite evreimii din Transilvania de Nord. Supraviețuitorii, al căror procentaj nu a depășit 10–15%, purtători ai unor traume de nevindecat, nu au mai reușit niciodată, cu toate eforturile postbelice, să refacă amploarea și strălucirea unei vieți evreiești ardelenice pierdute pentru totdeauna.

În ceea ce privește Transilvania de Sud, Banatul și o parte din județele Bihor și Arad rămase după 30 august 1940 în componența României; aici locuiau, conform datelor recensământului oficial din 1941, un număr de 40.937 evrei, reprezentând 8,8% din populația totală evreiască a României

⁵ Béla Vágó, *op.cit.*, p. 171–221; *Martiriul...*, p. 258–259; M. Carmilly, *op.cit.*, p. 309–314; Moshe Carmilly-Weinberger, *Drumul vieții*, Cluj-Napoca, Centrul de Studii Transilvane, 1996, p. 78–117; Löwy Dániel, *A Kálváriától a tragédiáig. Kolozsvár zsidó lakosságának története*, Cluj, Koinónia, 2005.

de atunci. Asupra acestei populații evreiești se abate în perioada septembrie 1940-ianuarie 1941 o avalanșă de măsuri legislative antisemite adoptate de regimul dictaturii comune a generalului Antonescu și a legionarilor instaurat în urma prăbușirii dictaturii regelui Carol al II-lea. Ceea ce a agravat cu deosebire situația evreilor, dincolo de restricțiile legislative, a fost teroarea instituită de legionari, care s-a materializat în jefuirea magazinelor, confiscarea bunurilor familiilor și instituțiilor evreiești, evacuarea evreilor din casele lor, dărâmarea sinagogilor, maltratarea și asasinarea locuitorilor evrei. Dezordinile grave generate de astfel de acte și repercusiunile lor grave asupra economiei țării l-au determinat, în cele din urmă, pe Ion Antonescu să preia întreaga putere în urma zdrobirii rebeliunii legionare din ianuarie 1941, care a însemnat totodată și cea mai gravă lovitură pentru populația evreiască a capitalei prin pogromul care a însoțit această înfruntare între mișcarea legionară și puterea antonesciană.

În perioada 1941–1942, mareșalul Antonescu a continuat politica de restricții și persecuții împotriva populației evreiești a țării. Izbucnirea, în vara anului 1941, a războiului antisovietic a prilejuit un nou pogrom antievreiesc la Iași, cu înregistrarea a mii de victime prin așa-numitele „trenuri ale morții”, iar recuperarea provinciilor pierdute în 1940 după ultimatumul sovietic a fost urmată de deportarea întregii populații evreiești din cadrul Bucovinei și Basarabiei în Transnistria, unde s-au înregistrat, din cauza represiunii, a condițiilor inumane și a lipsurilor îndurate de cei deportați, peste 150.000 de victime până în 1944. În țară, așa-numita politică de „românizare” a fost reglementată prin instituirea unui Centru Național de Românizare, care organizează exproprierea treptată a întreprinderilor evreiești, administrarea și lichidarea lor prin vânzare. Ceea ce s-a avut în vedere cu deosebire a fost extorcarea resurselor materiale ale comunităților evreiești. Pe lângă impozitele obișnuite, evreilor li se impun sarcini extraordinare în cadrul împrumuturilor forțate ale Reîntregirii și ale Apărării Naționale, donații obligatorii în bani pentru un viitor Palat al Invalizilor și în obiecte de îmbrăcăminte. Munca forțată impusă evreilor în cadrul detașamentelor de muncă are loc în condițiile asigurării hranei și echipamentului de către comunități, iar obligațiile de muncă pot fi răscumpărate doar prin scutiri acordate în schimbul unor taxe oneroase. Evacuarea evreilor din zonele rurale și concentrarea lor în orașele reședințe de județ impun asupra comunităților sarcinile cazării și întreținerii celor evacuați.

Alături de această politică sistematică de acaparare a resurselor materiale ale comunităților evreiești, acestea au fost grevate de restrângerea drastică a autonomiei lor de funcționare. Se desființează Federația Comunităților Evreiești, instituindu-se în locul ei, în 1942, așa-numita Centrală a Evreilor, care, prin oficiile sale județene și comunale, controlează cu strictețe activitatea comunităților în toate domeniile, în spiritul directivelor oficialității.

Dincolo de aceste măsuri care transformă viața evreilor într-o luptă permanentă pentru supraviețuire, pericolul care se profilează tot mai amenințător în primăvara și vara anului 1942 este acceptarea presiunilor germane în vederea aplicării „soluției finale” prin deportarea în masă a populației evreiești în lagărele din Polonia. O conferință se organizează la Berlin, la sfârșitul lui septembrie 1942, pentru coordonarea căilor ferate germane și române în vederea transportării evreilor din România la Belzec. Până la urmă, aceste proiecte au fost abandonate, contribuind la aceasta, în primul rând, evoluția evenimentelor militare de pe fronturile de luptă, dar nu pot fi neglijate nici intervențiile liderilor partidelor politice tradiționale românești, ale Casei Regale, ale ierarhilor bisericii ortodoxe, precum și acțiunile liderilor evrei de talia șef-rabinului Alexandru Șafran, a lui Wilhelm Filderman, a baronului Neumann din Arad, care oferă o sumă importantă oficialităților române în schimbul amânării deportării⁶.

Pe măsura evoluției situației militare în favoarea Națiunilor Unite pe toate fronturile de luptă împotriva Germaniei naziste și a aliaților ei, politica regimului Antonescu față de evrei urmează tot mai evident direcția adoptată în toamna anului 1942, căutându-se câștigarea unei poziții cât mai favorabile de negociere cu previzibili învingători după încheierea conflagrației mondiale. Centrul de greutate în privința soluționării problemei evreiești din România se deplasează în direcția permisiunii emigrării evreilor spre Palestina. După un prim val din

⁶ Th. Lavi, *Documents on Struggle of Romanian Jewry for its Rights during the Second World War*, în „Yad Vashem Studies”, 1960, IV, p. 261–315; Idem, *The Background to the Rescue of Romanian Jewry during the Period of the Holocaust*, în B. Vágó, G.L. Mosse, *Jews and Non Jews in Eastern Europe*, New York-Jerusalem, 1974, p. 177–186; Alexandre Safran, *Un tison arraché aux flammes*, Paris Ed. Stock, 1989; *Evreii din România între anii 1940–1944*, III, Partea I-II, București, Hasefer, 1997; J. Ancel, *op.cit.*, II, București, Hasefer, 2001, p. 22–88; Lya Benjamin, *Prigoană și rezistență în istoria evreilor din România 1940–1944*, București, Hasefer, 2001, p. 50–126; Ladislau Gyémánt, *Under Four Dictatorships. Ten Years in the Life of a Jewish Community in Transylvania. Alba Iulia 1940–1950*, în „Studia Judaica”, XIX, 2011, p. 11–24.

perioada iunie-august 1939, emigrarea se amplifică în perioada octombrie 1942-august 1944, când pe 10 vase reușesc să plece 3.176 de persoane într-o călătorie periculoasă, cei 379 de pasageri de pe Mefküre, de pildă, găsindu-și sfârșitul în august 1944, prin torpilarea vasului de către un submarin german⁷.

Răsturnarea regimului antonescian prin actul de la 23 august 1944 creează inițial o situație dramatică pentru evreii din unele zone ale Transilvaniei de Sud. Ofensiva trupelor germane și ungare duce, între 12–22 septembrie 1944, la ocuparea Aradului, unde se trece imediat la aplicarea legislației antievreiești și pregătirea deportării evreimii locale. Până la urmă, ofensiva trupelor sovietice și române duce la eliberarea Aradului și salvarea, astfel, a comunității evreiești. Mult mai tragică a fost soarta evreilor din Sărmaș și Luduș, căzuți victime, în 16–18 septembrie 1944, ale răzbunării armatei ungare în retragere, care, în cooperare cu localnicii, a ucis întreaga populație evreiască și a aruncat în aer sinagoga⁸.

În pofida acestor pierderi și a suferințelor îndurate în perioada 1940–1944, evreii din Transilvania de Sud au supraviețuit epocii Holocaustului, căutând în anii următori, împreună cu supraviețuitorii din partea de nord a provinciei, refacerea unei vieți evreiești într-un cadru nou pe care l-au sperat a fi democratic. Evoluția istorică a întregii Europe Răsăritene și Centrale s-a dovedit însă potrivnică acestor speranțe, instaurarea în curând a unei noi dictaturi – cea comunistă – creând probleme ce au impus căutarea unor alte soluții de către evreii din această parte de lume.

În urma răsturnării regimului antonescian și a înlăturării administrației ungare din Transilvania de Nord, deși cu imense dificultăți de ordin economic, în condițiile unor confruntări politice tot mai acute și cu evidente recrudescențe ale unor prejudecăți adânc înrădăcinate, se ivesc totuși speranțele unei reveniri la normalitate într-un regim democratic care să garanteze imposibilitatea repetării ororilor din anii anteriori. Legile reparatorii sunt menite să creeze cadrul juridic în acest sens prin abrogarea legislației rasiale. Se trece la arestarea și judecarea criminalilor de război, a celor vinovați de crimele antisemite. Al doilea pas important pe calea refacerii vieții evreiești a fost reorganizarea instituțională. În timp

⁷ *Emigrarea populației evreiești din România în anii 1940–1944*, ed. Ion Calafeteanu, Nicolae Dinu, Teodor Gheorghe, București, Silex, 1993; Efraim Ofir, *With no way out. The Story of „Struma”*, Cluj-Napoca, EFES, 2003.

⁸ B. Vágó, *The Destruction...*, p. 171–221; *Martiriul...*, p. 307–308; *Istoria evreimii arădene*, Tel-Aviv, 1996, p. 119–120; M. Carmilly, *A zsidóság...*, p. 316.

ce la nivel național Centrala Evreiască este desființată, iar conducătorii ei arestați și judecați, se reînființează Federația Comunităților Evreiești din România în frunte cu Wilhelm Filderman.

În Transilvania, se reorganizează Uniunea Comunităților Evreiești de Rit Occidental din Transilvania și Banat, Biroul Central Israelit Ortodox și Uniunea Comunităților Israelite de Rit Spaniol. O vastă rețea de organizații sioniste de toate orientările se constituie, propunându-și cu prioritate promovarea emigrării spre Palestina aflată încă sub administrație britanică. Între anii 1945–1947, emigrația ilegală organizată de sioniști se ridică la peste 10.000 de persoane la nivelul întregii României, dintre care un procent însemnat îl reprezintă evreii ardeleni.

La scară comunitară, se refac instituțiile distruse total sau grav afectate în anii anteriori. Are o valoare simbolică în acest sens reconstruirea sinagogii neologe din Cluj, aruncate în aer în 1944, care își redeschide porțile în 31 august 1947. Reorganizarea sistemului caritativ, de asistență socială, este esențială pentru ajutorarea celor întorși din deportare, a membrilor detașamentelor de muncă, a orfanilor, prin înființarea de cantine populare, orfelinate, azile de bătrâni și săraci. Sunt redeschise spitalele evreiești.

Se reorganizează învățământul evreiesc de toate gradele. Școli primare evreiești funcționează cu limba de predare română și cu programă similară învățământului de stat, dar incluzând și limba ebraică, istoria evreilor și religie mozaică. Sub egida organizației IKUF, se înființează școli de limbă idiș, biblioteci, cercuri dramatice, edituri, se emit publicații în această limbă cu sprijinul oficialității, care le contrapune inițiativelor sioniste de promovare a culturii în limba ebraică⁹.

Lupta politică tot mai intensă din anii 1945–1946 între forțele politice tradiționale pro-occidentale, dornice a restabili un regim parlamentar care să continue evoluțiile interbelice, și adepții unui nou sistem de tip comunist, care se sprijină pe forțele de ocupație sovietice, își face simțite efectele și în lumea evreiască din România. În iunie 1945 ia ființă Comitetul Democratic Evreiesc (CDE), sprijinit de comuniști.

⁹ Moshe Carmilly-Weinberger, *Memorial Volume for the Jews of Cluj-Kolozsvár*, New York, 1988, p. 250–255; Harry Kuller, *Evreii în România anilor 1944–1949*, București, Hasefer, 2002, p. 145–146, 346, 412–414; Ladislau Gyémánt, *Învățământul evreiesc din Transilvania. Tradiție istorică*, în „Lingua”, I, 2002, p. 129–140; Andreea Andreescu, Lucian Nastasă, Andreea Varga, *Evreii din România (1945–1965)*, Cluj-Napoca, CRDE, 2003, p. 18–21, 224–544.

După alegerile din toamna anului 1946, procesul de eliminare a autonomiei comunitare se accelerează, concomitent cu înlăturarea din viața politică generală a țării a tuturor forțelor opuse sistemului comunist pe cale de instaurare. În noiembrie 1947, liderul tradițional de mare prestigiu și influență Wilhelm Filderman este înlăturat din fruntea Federației Comunităților Evreiești și se instituie noi comitete de conducere în comunitățile din întreaga țară. Se proclamă principiul încadrării obligatorii a tuturor evreilor în „câmpul muncii”. Nu se mai acceptă ajutoare din afară, în primul rând din partea JOINT, decât pentru câteva domenii strict limitate de asistență socială. În februarie 1948 se instituie principiul centralizării stricte și al controlului CDE privind raporturile evreilor cu forurile oficiale și în activitatea culturală. Școlile evreiești trec sub autoritatea Ministerului Educației Naționale, ca un preambul al reformei învățământului din același an 1948, prin care școlile private și confesionale sunt naționalizate. De asemenea, spitalele evreiești. Noul Statut de organizare și funcționare a cultului mozaic, adoptat în februarie 1950, recunoaște doar un singur tip de comunitate, punând capăt existenței comunităților separate neologe, ortodoxe și status-quo-ante. Se acceptă doar existența unor secțiuni distincte ortodoxe sau sefarde în cadrele acestor comunități unice. Toate bunurile comunitare trec sub administrația centralizată a Federației. Sunt întrerupte total legăturile cu JOINT și alte organizații internaționale, iar în 1953 este desființat atât CDE, considerându-se că și-a îndeplinit rolul și nu mai este necesar, cât și organizația culturală IKUF, precum și organele de presă evreiești.

Instaurarea regimului comunist se repercutează asupra societății evreiești nu numai prin intervenția masivă în structura ei instituțională în sensul centralizării și a lichidării autonomiei comunitare, ci și prin măsurile economice drastice care afectează statutul unor largi categorii ale evreilor. Stabilizarea monetară din 1947 dă o lovitură gravă deopotrivă comunităților, care își pierd resursele financiare, cât și păturii înstărite a lumii evreiești, care se vede privată de acumulările sale bănești. Naționalizarea întreprinderilor industriale, comerciale și bancare din 1948, urmată de cea a imobilelor, a reprezentat o altă pierdere grea pentru o parte importantă a evreilor din România.

Pentru cei afectați de mutațiile social-economice, care nu sunt dispuși să adopte soluția așa-zisei „restratificări” prin îndreptarea spre domeniile muncii fizice, calea oferită de sionism devine deosebit de atractivă mai ales în urma înființării Statului Israel în anul 1948. Un îndemn în acest

sens îl reprezintă și semnele evidente ale recrudescenței prejudecăților antisemite. În pofida tragediei Holocaustului, supraviețuitorii se lovesc, la întoarcerea în localitățile lor de baștină, de reticență și ostilitate, refuzul restituirii bunurilor jefuite de concetățeni, ajungându-se în unele zone chiar la acte de violență. Odată cu semnalul venit din Uniunea Sovietică, unde după 1948 antisemitismul ia forme evidente cvasioficializate, și în România partea din societatea evreiască favorabilă instaurării regimului comunist trăiește trauma unor diferențieri și persecuții mai mult sau mai puțin deschise cu prilejul „verificărilor” din 1949–1950, cărora mulți le cad victimă, pierzându-și calitatea de membri de partid.

Toate aceste evoluții explică de ce în perioada 1948–1952 societatea evreiască este cuprinsă de un prim val masiv de emigrare spre nou-înființatul stat Israel, numărul celor ce pleacă de pe teritoriul întregii țări ridicându-se la 127.358 persoane, reprezentând 29,7% din populația evreiască totală estimată la începutul anului 1947. Anii de vârf privind numărul celor emigrați sunt 1950, cu 46.171 persoane și 1951, cu 39.046 persoane, care constituie 67% din cei ce pleacă în acest prim val. Inițial, în 1948, în condițiile în care Uniunea Sovietică era încă încrezătoare în posibilitatea transformării noului stat într-o bază a expansiunii comuniste în Orientul Mijlociu, emigrarea s-a bucurat de un anume sprijin oficial, sioniștii colaborând cu Federația și cu CDE în organizarea ei, iar cei ce plecau participau în prealabil la cursuri politice menite a-i clarifica privitor la misiunea lor. În curând, însă, s-a vădit că speranțele sovietice de manipulare a Israelului sunt lipsite de temeii, iar valul de represiuni antisemite dezlanțuite de regimul stalinist în URSS și-a găsit corespondențele în rezoluția din decembrie 1948 a organelor de conducere ale Partidului Muncitoresc Român în problema națională, care condamna cu vehemență sionismul. Organizațiile sioniste sunt desființate, o campanie antisionistă este inițiată și întreținută prin intermediul CDE și al presei aservite de-acum total regimului comunist, iar în perioada 1950–1952 sunt arestați circa 180 de lideri sioniști¹⁰.

În mod surprinzător însă și încă insuficient cercetat, lămurit și explicat de istoriografia consacrată epocii și problemei, tocmai în momentul vehementei campanii împotriva sionismului se deschide larg posibilitatea oficială a emigrării, cu motivația inițială a întregirii familiilor care însă încetează a fi, de la sfârșitul anului 1949, un criteriu obligatoriu. În timp

¹⁰ A. Andreescu, L.Nastasă, A. Varga, *op.cit.*, p. 441–503, 530–544.

ce valul de emigrare își atinge apogeul, conducerea de partid, uzând de serviciile CDE-ului, declanșează concomitent o campanie susținută de lămurire a evreilor, prin muncă om la om, vizite la domiciliu, ședințe la locul de muncă, mitinguri de masă, presă, să renunțe la intenția plecării din țară, aducându-se ca argumente perspectivele oferite de societatea comunistă și dificultățile economice întâmpinate de Statul Israel aflat în faza inițială a existenței sale. Grupul țintă al campaniei îl reprezintă cu deosebire muncitorii calificați și specialiștii evrei, repetându-se în același timp cu obstinație că cei ce vor să plece, în primul rând „elementele burgheze”, sunt libere să facă acest lucru. Până la urmă, când propaganda împotriva emigrării își dovedește ineficiența (de pildă, la Cluj în perioada 1 decembrie 1949–31 mai 1950 ridică formulare de plecare 1.966 de persoane, din care renunță doar 92¹¹), politica oficială se schimbă radical, în 1952 numărul aprobărilor de emigrare reducându-se la mai puțin de 10% din cel al anului anterior, iar în anii 1953–1957 aceste cifre devenind aproape simbolice (1.809 persoane în 5 ani)¹². Înăsprirea atitudinii regimului se vedește și în procesele intentate în 1953 liderilor sioniști, procese soldate cu pedepse grave. Desființarea CDE-ului în 1953 se integrează în același trend represiv, nu lipsit de legătură cu înlăturarea din conducerea superioară de partid în anul anterior a așa-zișilor “deviaționiști de dreapta”, numărând între ei personalități de origine evreiască de talia Anei Pauker¹³.

Procesul de emigrare se reia în perioada octombrie-decembrie 1958, când se înregistrează peste 100.000 de cereri de plecare sub motivul oficial al reîntregirii familiilor. În realitate, motivațiile noului val de emigrare sunt mult mai complexe, în condițiile privațiunilor economice și ale atmosferei de teroare caracteristice regimului comunist care îndepărtează și pe cei mai mulți din susținătorii anteriori evrei ai sistemului. Trecerea la eliminarea sistematică a evreilor din posturile de conducere și din structurile armatei, ale Ministerului de Interne și Externe, din sfera comerțului exterior, accentuează sentimentul unei acute lipse de perspective mai ales pentru tineretul evreiesc. Pentru evreii religioși sunt simptomatice fenomenele de atrofiere ale vieții de cult prin reducerea numărului de sinagogi în funcție, al rabinilor, al instituțiilor comunitare.

¹¹ *Ibidem*, p. 458–459.

¹² ??????Bines, *op.cit.*, p. 92–94, 211.

¹³ Robert Levy, *Ana Pauker. The Rise and Fall of a Jewish Communist*, Berkeley, Los Angeles, London, 2001; A. Andreescu, L. Nastasă, A. Varga, *op.cit.*, p. 516–570.

Deși cei ce-și manifestă intenția de plecare suferă persecuții prin concedierea din slujbe, retrogradare, excluderea din partid, exmatricularea din instituțiile de învățământ superior, obligația, până în 1964, de a renunța la cetățenie, cedarea bunurilor imobiliare către stat și limitarea cantitativă a obiectelor ce puteau fi scoase din țară¹⁴, procesul cunoaște, totuși, o amploare deosebită în perioada 1958–1966, când se înregistrează 106.244 de persoane emigrate, anii de vârf fiind 1961 cu 20.800 persoane și 1964 cu 24.244 persoane. O nouă gâtuire a emigrării intervine în anii 1967–1968, când, în contextul Războiului de 6 zile și a încordării grave a situației din zona Orientului Apropiat, emigrarea se reduce pe cei doi ani sub 1.000 de persoane. În perioada 1969–1990, emigrarea se reia într-un ritm și în condiții stabilite prin acorduri internaționale încheiate de regimul Ceaușescu, printr-o rată constantă de circa 1.000–2.000 de persoane pe an. Doar anii 1970 (cu 5.265 persoane), 1972 (cu 2.627 persoane), 1973 (cu 3.617 persoane) și 1974 (cu 3.231 persoane) depășesc această marjă, numărul total al celor plecați în cei 22 de ani ridicându-se la 40.797 persoane. Concomitent cu reducerea masivă a populației evreiești din România, în pofda liberalizării procesului după 1990, numărul celor ce pleacă scade, între 1991–1995, la o rată anuală de 300–500 de persoane, cifra totală a emigranților evrei în acești ani fiind de 2.239 de persoane¹⁵.

Evoluția demografică post-Holocaust a evreilor din România reflectă cu claritate efectele acestor fenomene intervenite în viața societății evreiești. În ceea ce privește situația populației evreiești în primii ani ai perioadei postbelice, o estimare efectuată de Secția din România a Congresului Mondial Evreiesc la începutul anului 1947, pe baza informațiilor furnizate de comunități, relevă o populație totală evreiască de 428.132 persoane (reprezentând 56,5% din numărul înregistrat în 1930), pierderea de aproape jumătate din efectivele acestei populații reflectând deopotrivă efectele Holocaustului și pierderile teritoriale ale României postbelice față de așa-zisa Românie Mare interbelică. Marea majoritate a acestei populații trăia în orașe, ponderea populației evreiești urbane reprezentând 96% din totalul evreilor din România primilor ani postbelici¹⁶.

¹⁴ A. Andreescu, L. Nastasă, A. Varga, *op.cit.*, p. 33, 601–673.

¹⁵ ???Bines, *op.cit.*, p. 92–94, 211.

¹⁶ *Așezările...*, p. 30–32.

Conform datelor recensămintelor periodice efectuate la fiecare zece ani (cu excepția deceniului 1980–1990), populația evreiască a României a scăzut dramatic, reprezentând 146.264 de persoane în 1956 (34% din cifra înregistrată în 1947), 42.888 de persoane în 1966 (10% față de 1947), 24.667 de persoane în 1977 (5,76%), 8955 de persoane în 1992 (2,1%), 5785 de persoane în 2002 (1,35%) și 3271 de persoane în 2011 (0,76%). Marea majoritate a acestei populații a continuat să locuiască în orașe – 42.131 (98,2%) în 1966, 24.266 (98,4%) în 1977, 8799 (98,3%) în 1992.

Disimilarea culturală a populației evreiești în scădere numerică este reflectată de reducerea considerabilă a numărului și ponderii vorbitorilor de idiș – 34.387 în 1956 (23,5%), 5143 în 1966 (12%), 964 în 1992 (10,8%) față de 518.754 în 1930, care constituiau peste două treimi (68,5%) din totalul populației evreiești a României Mari. Ca apartenență religioasă, în 1992 se declarau de religie mozaică 9670 de persoane, în 2002 un număr de 4713 persoane (81,4% din rândul celor care și-au declarat etnia evreiască), iar în 2011 un număr de 2868 de persoane (87,7%).

Ca structură socio-profesională, la nivelul întregii României, recensământul din 1966 marchează preponderența netă în rândul populației evreiești a categoriei intelectuali-funcționari cu 59,4%, urmată de muncitori (29%), meseriași (7,5%), agricultori (0,5%), alte categorii (3,6%). Recensământul din 2002 înregistrează o populație activă în rândul evreilor din întreaga țară, reprezentând doar 25% din populația totală evreiască. Structura acesteia pe profesii și ramuri economice indică 22,3% în industrie, 16,7% în servicii, 15% în comerț, 13,1% în sănătate și asistență socială, 12,9% în învățământ, 4,1% în administrația publică, 3,7% în transporturi și comunicații, 1,8% în agricultură și silvicultură, 8,6% în alte domenii. Desigur, această structură nu constituie, în lumina cifrelor absolute, decât o relictă de valoare simbolică a unei vieți evreiești altădată înfloritoare în România¹⁷.

¹⁷ *Recensământul populației din 21 februarie 1956*, București, 1961, p. XXXVIII–XXXIX, 188–34; *Recensământul populației și locuințelor din 15 martie 1966*, I, București, 1969, p. 153–154, 158, 175; *Recensământul populației și al locuințelor din 5 ianuarie 1977*, I, București, 1980, p. 614–619; *Recensământul populației și locuințelor din 7 ianuarie 1992*, I, București, 1994, p. 708–751, 760–761; *Recensământul populației și al locuințelor 18 martie 2002*, VI, București, 2003, p. 2–15, 196–283, 294–373.

Comunitățile existente astăzi, grupate în jurul câte unei sinagogi aflate încă în funcțiune, cu marea majoritate a membrilor de vârstă a treia, reprezintă mărturiile unui trecut grevat de vicisitudinile unor dictaturi și prejudecăți funeste, dar și ale unei contribuții incontestabile la creația spirituală și materială dintr-o zonă de o mare bogăție interculturală a României.

Chiar dacă marea majoritate a evreilor români trăiesc astăzi în alte zone ale lumii, păstrarea vieții comunitare și crearea în ultimii 25 de ani a unor centre academice de studii iudaice, pe un drum deschis de Institutul de iudaistică și istorie evreiască „Dr. Moshe Carmilly” din Cluj, oferă posibilitatea păstrării tradiției evreiești pentru generațiile ce vor veni, o misiune a cărei incontestabilă însemnătate culturală este menit a o sluji și prezentul studiu.

Images and Testimonies of the Hungarian Holocaust

Dorottya SZISZKOSZNÉ-HALÁSZ*

Abstract: *The paper focuses on the history of 24 selected villages located in today's Borsod-Abaúj-Zemplén County south of the Slovak-Hungarian border. It purports to give an overview of Jewish-Christian relations in the interwar period and to recount the events and immediate consequences of the Shoah, mostly drawing on statistics and survivor testimonies. Besides presenting relevant data on Israelite population numbers and position in religious ranking, it strives to examine the quality and dynamics of Gentile-Jewish co-existence. In addition, it offers a case study of the interwar and Holocaust experiences of one survivor, Esther Lucky of Büttös.*

Keywords: *Hungarian Jews, anti-Semitism, interwar period, Holocaust, survivor testimonies.*

Researching the Shoah through survivor testimonies is an emotionally demanding, yet rewarding task. My investigation of personal histories during the Hungarian Holocaust started as part of a project at the University of Miskolc, Hungary¹, and concerned 24 villages located in today's Borsod-Abaúj-Zemplén County south of the Slovak-Hungarian border. During the interwar period these settlements formed part of the District of Encs in Abaúj-Torna County. They include Abaújdevecser,² Baktakék,³ Beret, Büttös, Csenyéte, Detek, Fáj, Fancsal, Felsőgagy, Forró, Fulókércs, Gagyapáti, Hernádpetri, Hernádvécse,

* Institute of History, University of Miskolc, Hungary.

¹ Creative Region project, University of Miskolc Felsőoktatási Intézményi Kiválósági Program (Program of Excellency in Higher Education).

² Abaújdevecser was incorporated into Encs in 1966.

³ Baktakék was formed by the unification of Bakta and Szárazkék in 1950.

Kány, Keresztéte, Krasznokvajda, Litka, Pamlény, Perecse, Pusztaradvány, Szalaszend,⁴ Szászfa, and Szemere.

The present study does not offer an exclusive focus on the Holocaust years but it also purports to give an overview of Jewish-Christian relations in the interwar period, mostly drawing on statistics and survivor memories. Besides presenting relevant data on Israelite population numbers and position in religious ranking, it strives to examine the quality and dynamics of Jewish-Christian co-existence. Therefore, it pays attention to Jewish integration, social and economic status in addition to the events and immediate consequences of the Holocaust.

Situated in a rural environment, the villages under scrutiny were small agrarian-based settlements with the great majority having numbered only a few hundred inhabitants in the interwar period. Most of the population was engaged in agriculture and professed the social-economic characteristics typical of such communities. This kind of environment was not quite inviting for Jews, no surprise that usually only a handful of families lived in each locality.⁵

Accordingly, Israelites did not fare well in population statistics and earned fifth place in the religious ranking of the region. The leading denomination in the researched settlements – as well as in Hungary – was Roman Catholicism, which was followed by the Reformed and Greek Catholic churches, the Evangelicals and, lastly, the Israelites. Not only did Roman Catholics keep their dominant position during the decades between the world wars but they were able to increase it. In 1941 they composed 51.1% of the total population in the 24 examined villages and proved to be the most numerous religious group in 14 settlements including Forró and Hernádvécese, which were the largest. In the same year Reformed Christians were dominant in 5 villages while Greek Catholics enjoyed a majority in 3. Evangelicals dominated only one settlement, Fancsal, but they were able to maintain this position throughout the period. Israelites, however, were unable to produce a majority anywhere, and they were the only group to continually lose influence both in ratios and absolute numbers.⁶

⁴ Szalaszend was formed by the unification of Szala, Alsószend, and Felsőszend in 1936.

⁵ See Appendix.

⁶ Own calculations based on *A Magyar Szent Korona országainak 1910. évi népszámlálása. Első rész: A népesség főbb adatai községek és népesebb puszták, telepek szerint*,

Overview of the Examined Villages by Religion (1920–1941)

	Roman Catholic	Reformed Christian	Greek Catholic	Evangelical	Israelite
1920	6,298 (47.7%)	3,662 (27.7%)	2,090 (15.8%)	662 (5.0%)	487 (3.7%)
1930	6,869 (49.6%)	3,684 (26.6%)	2,315 (16.7%)	600 (4.3%)	370 (2.7%)
1941	7,193 (51.1%)	3,595 (25.5%)	2,386 (16.9%)	598 (4.2%)	298 (2.1%)

Source: Calculations based on MSKÚS 69. 100–101; MSKÚS 83. 202–205; TSK 192–203.

Notwithstanding the losses, most villages did have Jewish dwellers and, in fact, all settlements used to have Jewish populations before the First World War. Yet, beginning in 1920, the number of villages without Jewish residents started to increase. The new national borders – result of the Peace Treaty of Trianon – most probably played a role in this development. Abaúj-Torna County lost its former seat, Kassa, and nearly half of its territory and population. As it became economically peripheral, younger generations of Jews decided to leave their home places, thereby reducing local communities. The smallest Gagyapáti and Keresztéte were the first villages to get abandoned by Israelites. In 1930, Fáj and Fancsal joined them and, by 1941, the number of settlements lacking a Jewish community had grown to seven with the addition of Detek, Kány, and Pusztaradvány. Total population numbers were also constantly declining from 487 persons in 1920 to 370 in 1930, and 298 in 1941. It caused

Magyar Statisztikai Közlemények Új Sorozat 42 (Budapest: Magyar Kir. Központi Statisztikai Hivatal, 1912; hereafter cited as MSKÚS 42), 200–209; *Az 1920. évi népszámlálás. Első rész: A népesség főbb demográfiai adatai községek és népesebb puszták, telepek szerint*, Magyar Statisztikai Közlemények Új Sorozat 69 (Budapest: Magyar Kir. Központi Statisztikai Hivatal, 1923; hereafter cited as MSKÚS 69), 100–101; *Az 1930. évi népszámlálás. I. rész: Demográfiai adatok községek és külterületi lakóhelyek szerint*, Magyar Statisztikai Közlemények Új Sorozat 83 (Budapest: Magyar Kir. Központi Statisztikai Hivatal, 1932; hereafter cited as MSKÚS 83), 202–205; *Az 1941. évi népszámlálás. 2.: Demográfiai adatok községek szerint*, Történeti Statisztikai Kötetek (Budapest: Központi Statisztikai Hivatal Könyvtár és Dokumentációs Szolgálat–Magyar Országos Levéltár, 1976; hereafter cited as TSK), 192–203.

that their share of 3.7% in the year of the Trianon treaty had dropped to 2.1% by the time of the Second World War.⁷

Despite its low numbers, the Israelite community was characterized by religious diversity. Although, its governing bodies in Forró and Hernádvécse followed the Orthodox tradition, a few Neolog and Hassidic Jews also lived in the region. Forró and Hernádvécse had working synagogues but the villages that hosted just a small number of Jews lacked religious institutions. For instance, worshippers from Csenyété and the surrounding places attended services in the prayer house in Felsőgagy, and the same rabbi served several villages. Since a Jewish elementary operated only in Forró, Israelite children received secular education mostly together with Christians. The students whose families wanted them to further their studies attended schools at the secondary level in nearby cities (e.g. Miskolc) or the Hungarian capital, Budapest. The main sphere of religious education was the family home, although the more populous communities in Forró and Hernádvécse maintained a heder, and a few families employed Hebrew private teachers as well. However, the nearest yeshivas, which provided advanced religious studies, were located in Abaújszántó and Encs.⁸

⁷ Randolph L. BRAHAM, szerk., *A magyarországi holokauszt földrajzi enciklopédiája I–III.* (Budapest: Park Könyvkiadó, 2007), 1:94; MSKÚS 42, 200–209; MSKÚS 69, 21*, 100–101; MSKÚS 83, 202–205; TSK, 192–203.

⁸ *Magyarországi zsidó hitközségek 1944. április: A Magyar Zsidók Központi Tanácsának összeírása a német hatóságok rendelkezése nyomán. I. rész: Adattár A–B*, kiad. József SCHWEITZER és Kinga FROJIMOVICS, Hungaria Judaica 6 (Budapest: MTA Judaisztikai kutatócsoport, 1994), B:788–790; István SZÁNTÓ, *Isten szabadságra ment: Hernádvécse–Auschwitz–Hernádvécse* (S. l.: Ab Ovo Kiadó, 2014), 20, 34; Israel FLEISCHMANN, *Abaúj-Torna Megye Memorial Book: Orok fenyek Abauj-Torna varmegye hirkozsegeinek* [sic] (New York–Amherst: The New York Public Library–National Yiddish Book Center Yizkor Book Project, 2003), 272–274, <https://www.yiddishbookcenter.org/collections/yizkor-books/yzk-nybc314232/fleischmann-j-orok-fenyek-abauj-torna-varmegye-hirkozsegeinek-tortenetebol>; Chaviva GASSNER-GUTTMANN, *Torna és környéke zsidósága élete* (S. l.: s. n., s. a.), 376; *Visual History Archive* (USC Shoah Foundation) video interviews: Binyamin OBERSHTAG, Interview 26685 [b. Béla Éberstark, 1907, Hernádvécse], Esther LUCKY, Interview 9355 [b. Eszter Czimmer, 1911, Büttös], Joseph WELTMAN, Interview 37514 [b. József Weltman, 1918, Szárzskék], Edith SAMUEL, Interview 2543 [b. Edit Hauer, 1925, Debrecen; grew up in Forró], Dr. Theodore SCHWARCZ, Interview 12324 [b. Tibor Schwarcz, 1930, Szikszó; grew up in Forró], Ágnes SZTAHON, Interview 50227 [b. 1932,

While population numbers were decreasing among the local Jewry, the extent of assimilation was high. The majority of community members remained loyal to their faith but they defined themselves as Hungarians, a feature that was reflected by their language use. The results of the census in 1941, which introduced the categories of Jewish nationality and Yiddish/Hebrew mother tongue, were telling in this regard. No person in the examined villages was found to have professed a Jewish nationality, and only four in Bakta claimed Yiddish or Hebrew as their mother tongue. Furthermore, just one person who did not follow Judaism but was regarded Jewish under law lived in Krasznokvajda, Abaújvecser, and Bakta each, and three in Hernádvécse.⁹

The high degree of assimilation must have played a role in the fact that Jewish and Gentile neighbors were on good terms both in business and human relations. Despite that the region's rural and agrarian-oriented character – which left little space for sectors, especially industry and commerce, where Jews were traditionally over-represented – was unfavorable, most Israelites chose to stay.¹⁰ In the interwar period, there was a good working relationship between Christian and Jewish inhabitants. The majority of tradesmen, merchants, and other businessmen were Jewish, but they were many among landowners and farmers as well. Jewish chandlers, innkeepers, renters and owners of distilleries, butchers, threshing machine owners, and merchants dealing in rawhide, lumber, firewood, and farm produce were especially common. At the same time, most Christians engaged in farming, and a lot of them worked as employees (e.g., maids, clerks) in Jewish households or business enterprises.¹¹

Csenyéte], István FARKAS, Interview 50246 [b. 1932, Csenyéte], <http://vhaonline.usc.edu/login>.

⁹ József KEPECS, szerk., *A zsidó népesség száma településenként (1840–1941)* (Budapest: Központi Statisztikai Hivatal, 1993), 54–61.

¹⁰ In 1930, 81.8% of the population lived on agriculture, 8.2% engaged in industry, and 1.8% in commerce. Own calculations based on: *Az 1930. évi népszámlálás. II. rész: Foglalkozási adatok községek és külterületi lakothelyek szerint, továbbá az ipari és kereskedelmi nagyvállalatok*, Magyar Statisztikai Közlemények Új Sorozat 86 (Budapest: Magyar Kir. Központi Statisztikai Hivatal, 1934; hereafter cited as MSKÚS 86), 68–69.

¹¹ WELTMAN, SAMUEL, and SCHWARCZ interviews; SZÁNTÓ, *Isten szabadságra ment...*, 30; *Magyarország kereskedelmi, ipari és mezőgazdasági címtára / Ungarns Adressbuch für Handel, Industrie, Gewerbe und Landwirtschaft* (Budapest: Rudolf Mosse, 1931), passim, <https://genealogyindexer.org/hq/1931H>.

Social connections between Jews and Christians were also pleasant for the most part. In addition to the high degree of assimilation, the low Jewish presence – often limited to one or two families – may have contributed to the generally peaceful relationships. The most populous community in Hernádvécse numbered merely 83 people in 1930, who accounted for 7.1% of the total population but equaled approximately 15 families at the maximum. Anti-Semitism was negligible in the region. Dr. Theodore Schwarcz (born as Tibor Schwarcz) of Forró, for instance, recalled that the Gentile and the Jewish populations “had a fine, cordial, and even a loving relationship.” The late 1930s brought change in this regard. As anti-Jewishness built up in Hungary and laws restricting the economic and other activities of Jews were passed, the situation became strained in the region. Especially troublesome was the revision of commercial and trade licenses that endangered the livelihood of a great number of people. Although, no incidents more drastic than the ones about children’s fights were reported, survivors shared a growing number of bitter memories. Such was the experience of Edith Samuel (born as Edit Hauer) of Forró who was no longer allowed to enter the home of her Catholic friend, or that of Binyamin Obershtag (born as Béla Éberstark) of Hernádvécse who got expelled from the country because of his father’s Polish descent.¹²

Yet, just like for their brethren in other parts of Hungary, the German occupation on March 19, 1944, signaled the real turning point in the fate of the Jews in the researched villages. The numerous anti-Jewish measures that followed soon after hurt them just as they hurt Israelites all over the country. Moreover, in a cross-national comparison, the application of disenfranchising and restrictive legislation as well as the preparation and implementation of the deportations were performed in one of the most intensive and radical ways in Abaúj-Torna County. All of the examined settlements lay in Gendarmerie District VIII centered in Kassa, which corresponded to Operation Zone I – the first zone to be cleared of Jews – and included Carpatho-Ruthenia and northeastern Hungary.

¹² Tamás Csíki, „A holokauszt Borsod, Abaúj és Zemplén megyékben”, *Történelem és Muzeológia – Internetes Folyóirat Miskolcon* 2, 2015/2: 61–67, 62–63, http://www.hermuz.hu/hom/images/latogatoinknak/history-journal/pdf/2_2015_2/Csiki.pdf; MSKÚS 83, 204–205.; FARKAS, SZTAHON, SAMUEL, WELTMAN, SCHWARCZ, OBERSHTAG, and LUCKY interviews; SZÁNTÓ, *Isten szabadságra ment...*, passim.

Consequently, the concentration of Jews resident in the area started as early as April 16.¹³

According to eyewitness accounts, the collection of Jews was executed without prior warning. Some – for instance, Edith Samuel – had to stand up and leave the breakfast table behind when the authorities arrived while others – for example, Ágnes Sztahon and István Farkas of Csenyété – were taken in the evening at bedtime. Before being put on trains to Kassa, the residents of Büttös, Csenyété, Fulókércs, Krasznokvajda, Litka, Pamlény, Percse, Szászfa, and Szemere had been concentrated in Szepsi. In the meantime, in the more populous Forró, they were gathered at the Catholic school, and the train for Kassa left directly from the station at Forró-Encs. In Hernádvécse, on the other hand, the gendarmerie escorted the Israelites to the notary's office and then made them walk to the station in Garadna. In Kassa, the Jews from around Encs together with local Israelites—ca. 13,000–14,000 people—were crammed into two brick factories on the outskirts of the city. The Jews concentrated there were among the first deportees from Hungary to Auschwitz-Birkenau between May 16 and June 3.¹⁴

The great majority of the deported people were killed a few hours after arrival. A fortunate coincidence of circumstances in addition to outstanding will and toughness were crucial for survival. Among the few who managed to stay alive despite the ordeals they had to face were the men and women whose testimonies helped to reconstruct pre-Holocaust Jewish life in the villages under research. They suffered unbelievable hardships during their individual trials. Ágnes Sztahon and István Farkas, a pair of twins from Csenyété, remained in Birkenau and saw liberation there together with their mother in January 1945. The rest of the survivors, however, were taken to various places in the Third Reich. Edith Samuel and Theodore Schwarczof Forró suffered in Polish and German camps before liberation in Bergen-Belsen and Dachau, respectively. The Nazis made Jolán Guttmann of Hernádvécse perform slave labor on Polish territory, and she was finally freed in Auschwitz. Yet, Binyamin Obershtag, another survivor from Hernádvécse, had an overtly different

¹³ BRAHAM, szerk., *A magyarországi holokauszt...*, 1:53–55, 94–95, 107; CsÍKI, „A holokauszt...”, 64.

¹⁴ SAMUEL, SZTAHON, FARKAS, and SCHWARCZ interviews; SZÁNTÓ, *Isten szabadságra ment...*, 40; Randolph L. BRAHAM, *A magyar holocaust I–II.*, ford. Tamás ZALA et al. (Budapest: Gondolat Könyvkiadó, 1988), 2:514–515.

experience as a result of his prior expulsion to Poland. His story provides an insight into the Polish Holocaust, which he survived hiding in a barn following his escape from a transport. Joseph Weltman (born as Weltman József) of Szárazkék, on the other hand, served in a Hungarian labor battalion, thereby presenting yet another perspective of the Holocaust experience. Finally, Esther Lucky (born as Eszter Czinner) of Büttös lived through her ordeals in Latvian and German camps until liberation in May 1945.¹⁵ Her story stands out as proof to the fact that during this tragic time in history wealth and good connections were no guarantees for survival as they had little meaning in the face of the Nazi genocidal policy. The pages that follow are to show her perception of pre-war Jewish life in Hungary as well as of the Shoah.¹⁶

Esther as a young child

Source: <https://vhaonline.usc.edu/viewingPage?testimonyID=8341&returnIndex=0>

¹⁵ SZTAHON, FARKAS, SAMUEL, SCHWARCZ, OBERSHTAG, WELTMAN, and LUCKY interviews; SZÁNTÓ, *Isten szabadságra ment...*, 52–79.

¹⁶ From here onward, unless stated otherwise, the source of all information is the LUCKY interview.

Esther was born into a prominent family in Kassa on June 23, 1911, but she was brought up in Büttös, one of the 24 villages under research. It was a somewhat less than average-sized settlement in the region. The number of people resident there was 498 in 1920, including 19 (3.8%) Israelites. Esther's father, Adolf Czinner, was a well-educated person who owned a big farm, a vineyard, a steam meal, and four big alcohol factories. Mother Sabina Hartmann derived her ancestry from a prestigious lineage: one of her forefathers was the shoemaker of Empress Maria Theresa. Esther had two siblings, a brother called Andrew and a sister named Lilian. The family was not very religious but they celebrated the big holidays.

Proper education was important in the Czinner family. Esther started her schooling in Büttös where she attended four grades in the local one-room primary together with Christian children. To further her studies, she was taken to Dr. Piroska Lázár's boarding school for girls in Budapest, where the great majority of students were Israelites by faith.¹⁷ She turned out to be a talented gymnast and wanted to become a ballet dancer but her mother did not allow her to pursue her dream.

In the year of Adolf Hitler's rise to power in Germany in 1933, Esther turned 22. Soon troubling news started to reach her such as the Nazi assassination of Austrian Chancellor Engelbert Dollfuss in 1934 and the unification of Germany with Austria in 1938. Other unpleasant experiences affected her immediate family: one cousin with a husband decided to leave and settle down in Bolivia because of the anti-Jewish educational restrictions in Hungary, and Esther's husband, Paul Glück, was prohibited from practicing his legal profession. Beginning in the late 1930s, Esther herself "was closed in the police" a few times for no apparent reason. She believed that "it was always for money" because her father was a prominent person. Following Germany's attack on Poland in 1939, things changed to the worse. Esther's brother was called in for service in a labor battalion and consequently died at the Don. Also her husband had to serve but, fortunately, he was stationed near the Soviet border and returned unharmed. Furthermore, two relatives on her husband's side sent from Czechoslovakia a daughter and a son secretly to Esther to take

¹⁷ Dr. Piroska LÁZÁR: *Dr. Lázár Piroska Budapesti Leány Középiskolájának értesítője 1918–1919, 1919–1920* (Budapest: s. n., 1920), 8.

https://library.hungaricana.hu/hu/view/Budapest_B1731_LazarPiroskaLeanyKozepisk_B1731_1908/?pg=0&layout=s

care of the children because the parents were either forced to move into a camp or went into hiding.

At the time of the German occupation of Hungary, Esther and her husband were living in Kassa while her parents were still residing in Büttös. Nevertheless, since all Jews from the area were concentrated in the city, the whole family was taken to the brick factory on the outskirts of Kassa, and Esther's husband became elected head of the Jewish office there. During this time, they were given the opportunity to escape as Papal Prelate Dr. Béla Wick was a good friend of the Czinners and wanted to save them. They ultimately declined the offer, however, and were subsequently deported to Birkenau. Upon arrival men and women were separated and then selected for work or death. At one point during the separation process, Esther took a glimpse of her husband and waived at him to say goodbye. That very moment was captured by an SS man who was taking photographs of the incoming transports. This picture can now be seen in the Auschwitz Album at Yad Vashem in Jerusalem together with another shot of Esther on the Birkenau ramp, showing her and other women and men standing in orderly rows awaiting selection.

Esther is waving at her husband. Next to her on the left is her sister-in-law.
Source: https://www.yadvashem.org/yv/en/exhibitions/album_auschwitz/selection.asp

Esther is second from the right in the second row.

Source: https://www.yadvashem.org/yv/en/exhibitions/album_auschwitz/selection.asp

Esther did not know what place they arrived at. She expected to work and believed that old people had to come along because they would look after the babies. But she would never again see her parents. She eventually spent about eleven days in Birkenau, and was then taken to Kaiserwald in Latvia where she made herself registered as a nurse. During the summer months she was moved to various Latvian camps at Riga, Spilve, and Dundaga I–III and was subsequently transferred to Stutthof in Poland. In the latter case, for the greater part of the journey from Latvia to Poland, she and her fellow captives had to walk on foot. In the fall of 1944 they were ordered to go to Glöwen, Germany, where Esther stayed until the spring of 1945, working mostly at the hospital. As the war was nearing its end, in April, they were forced to walk to Ravensbrück. There they luckily escaped being gassed and, a few days later, were told to go to Sweden.¹⁸ This time they travelled by train and

¹⁸ Count Folke Bernadotte, vice-president of the Swedish Red Cross, conducted talks with Reichsführer SS Heinrich Himmler to allow the International Red Cross

received Red Cross packages when the cattle cars were opened up but had to continue their journey in movement with the army afterwards. They were given white babushkas to wear in order to protect themselves – and this way the Germans – from the attack of US bombers. Esther finally saw liberation near Röbel in Germany. One morning, they woke up to notice that the guards had left during the night.

Esther stayed in the area, which came under Soviet occupation, working at a hospital. She started her journey back home in July with the help of the Red Cross. Upon returning, she found her husband recovering at Dr. Wick's home. Although strangers were living in their house, in time, they were able to get it back, and Paul reopened his office. Esther gave birth to two sons, and the family emigrated to the United States in 1949. They decided, however, to change the name Glück to Lucky because they did not want to live with a German name. The family settled in Cleveland, Ohio, and Paul became head of a plumbing wholesale company. After his passing in 1987, Esther moved to Cincinnati to be closer to one of her sons and his family. She returned to Büttös only as an elderly lady in the early 1990s and recovered a few family photographs the village people had saved for her. Upon her death in 2007, the following obituary was published in *The Cincinnati Enquirer*:

“LUCKY Esther passed away peacefully in her home at Cedar Village in Mason, Ohio on December 26, 2007. She was 96 years old. Esther is remembered for the strength and courage she showed us all. Her family, including her sons: Paul and Bill Lucky, their spouses: Anne Lucky and Wendy Putnam and her grandchildren: Jennifer, Andrea, Paul, Stephanie, William, David and Elizabeth will treasure her memory. A memorial service is planned for January, 2008 at Cedar Village. Contributions in honor of Esther Lucky can be made to the Esther Lucky Scholarship Fund for the Study of the Holocaust at Hebrew Union College, 3101 Clifton Avenue, Cincinnati, Ohio 45220.”¹⁹

Yet most of the people who were deported from Büttös or the other researched villages in 1944 did not survive to tell their stories. In 1941, the last population count before the Holocaust recorded 298 Israelites in 17 out of 24 villages. Eight years later, the next survey found only

to rescue prisoners from Ravensbrück and other camps and to take them to Sweden. <https://www.jewishvirtuallibrary.org/history-and-overview-of-ravensbr-uuml-ck>

¹⁹ *The Cincinnati Enquirer*, Dec. 28, 2007, <https://www.legacy.com/obituaries/cincinnati/obituary.aspx?n=esther-lucky&pid=150019774>.

Esther giving an interview to the USC Shoah Foundation Visual Archive
on November 30, 1995

Source: <https://vhaonline.usc.edu/viewingPage?testimonyID=8341&returnIndex=0>

ca. 20 individuals in 5 settlements: Bakta, Beret, Felsőgagy, Forró and Hernádvécse. It suggests an appalling loss of over 90% because the statistics did not take into consideration the survivors who never returned to their original home places (maybe, not even to Hungary) or those who did return but then left again. It was a common phenomenon after the war that the Jewish remnant moved into the Hungarian capital or larger cities nearby while many – like Esther – started a new life in a foreign country or, even, on a different continent.²⁰ Even so, notwithstanding the misleading character of the statistics and the unknown number of the victims, the staggering extent of the loss is undeniable.

²⁰ József KEPECS, szerk., *1949. évi népszámlálás: Vallási adatok százalékos megoszlása településenként* (Budapest: Központi Statisztikai Hivatal, 1996), 33–38.; FARKAS, SZTAHON, SAMUEL, WELTMAN, SCHWARCZ, OBERSHTAG, and LUCKY interviews; SZÁNTÓ, *Isten szabadságra ment...*, passim.

Appendix

Israelites in the Examined Villages, Abaúj-Torna County, and Hungary, 1920–1941

	1920	%	1930	%	1941	%
Abaújdevecser	5	0.8%	4	0.6%	7	1.0%
Baktakék (Bakta + Szárazkék)	49 (39 + 10)	4.9%	37 (28 + 9)	3.5%	19 (17 + 2)	1.7%
Beret	16	3.5%	16	3.6%	13	2.9%
Büttös	19	3.8%	19	3.6%	9	1.7%
Csenyéte	19	3.3%	7	1.2%	9	1.5%
Detek	17	2.8%	6	0.9%	-	-
Fáj	6	1.3%	-	-	-	-
Fancsal	25	4.4%	-	-	-	-
Felsőgagy	30	5.9%	23	4.6%	15	3.2%
Forró	69	5.1%	57	3.9%	46	3.1%
Fulókércs	17	3.4%	6	1.4%	5	1.1%
Gagyapáti	-	-	-	-	-	-
Hernádpetri	11	2.5%	6	1.4%	11	2.7%
Hernádvécse	78	6.7%	83	7.1%	71	6.4%
Kány	5	1.9%	2	0.8%	-	-
Keresztéte	-	-	-	-	-	-
Krasznokvajda	33	5.5%	21	2.9%	31	4.1%
Litka	5	2.2%	4	1.6%	4	1.6%
Pamlény	10	2.4%	10	2.3%	9	2.0%
Percse	4	1.6%	2	0.8%	3	1.1%
Pusztaradvány	9	3.4%	4	1.3%	-	-
Szalaszend (Szala + Alsószend + Felsőszend)	34 (19 + 2 + 13)	3.9%	14 (10 + 2 + 2)	1.5%	15	1.6%
Szászfa	16	2.6%	18	2.9%	12	2.0%
Szemere	10	1.4%	31	4.0%	19	2.1%
Összesen	487	3.7%	370	2.7%	298	2.1%
Vármegyei összeg (trianoni területen)	4,455	5.2%	3,779	4.1%	3,322	3.6%
Országos összeg	473,355	5.9%	444,567	5.1%	400,760	4.3%

Source: MSKÚS 69. 100–103; MSKÚS 83. 8*. 202–207. TSK 21. 192–203. *Az 1941. évi népszámlálás. 3: Összefoglaló adatok*, Történeti Statisztikai Kötetek (Budapest: Központi Statisztikai Hivatal Könyvtár és Dokumentációs Szolgálat–Magyar Országos Levéltár, 1978), 88.

Relansarea în anul 1976, de către fostul consul general Mihai Marina, a problematicii salvării evreilor din Transilvania de Nord și Ungaria (în vara anului 1944)

Antonio FAUR*

Abstract. *Memorial testimonies have been written in Romania and abroad by the people who were involved in or were the witnesses of the rescue actions of the Jews from Hungary and Northern Transylvania, by their illegal crossing over the border in Romania and their subsequent travel to Bucharest. The author focuses on two of these memorial documents written by David Arnold Finkelstein (published in Tel Aviv, in 1958) and by the General Consul Dr. Mihai Marina (in Oradea), whose evocation was published in the pages of "Magazin istoric" (from 1976, no. 6). The references given by these two authors to the issue of the Jews' rescue are of obvious historical value, referring to the areas of Cluj-Turda and Oradea-Beiuș-Arad, where, by means of organized channels (by Jews and Romanians), thousands of Jews were helped to cross the mentioned border. Once they had reached – with the help of guides (mostly Romanian peasants from the villages near the border) – the territory of Romania (of that time), they were guided towards towns like Turda and Arad (where the Jews, who had crossed the border in Bihor area, were expected) in order to be given documents and transported to the country's capital. The two memoirists have concurrent information and commentaries, which reinforce the truth of the existence of channels to save the Jews in the above mentioned areas.*

Keywords: *memorial writings, A.D. Finkelstein, Mihai Marina, Oradea, Turda.*

* Prof. univ. dr., Universitatea din Oradea.

După alegerile din 1946, falsificate – în mod grosolan – de partidele de stânga (care au beneficiat de sprijinul Moscovei), comuniștii au început atacul și asupra istoriografiei tradiționale. Au introdus, totodată, un nou mod de a scrie istoria, bazat pe așa-zisa „învățătură” marxist-leninistă, care și-a propus să impună conceptul de „luptă de clasă”, ca „motor” al evoluției istorice. Preocuparea pentru alte teme a trecut în plan secund, astfel că, timp de trei decenii, nu au mai fost publicate în România studii și articole referitoare la Holocaust și, concomitent, la acțiunile de salvare de la moarte a evreilor.

Cu toate acestea, în străinătate (cu deosebire în Israel) au apărut lucrări cu un asemenea obiect. O contribuție reală la cunoașterea unor aspecte concrete cu privire la realitățile de această factură, care au avut în centrul lor orașele Cluj și Turda, ca spațiu de salvare a evreilor, se datorează lui David Arnold Finkelstein, care a elaborat o carte intitulată *Rază de lumină în noaptea groazei*¹, apărută la Tel Aviv în anul 1958. Această carte, scrisă la numai 12 ani de la faptele evocate, poate fi considerată un document memorialistic credibil, ea făcând lumină în zone prea puțin cunoscute.

Desigur, la conținutul ei au apelat cercetători și publiciști, deoarece are o consistență factologică deosebită. Spre pildă, publicistul clujean Zoltán Tibori Szabó afirma despre această carte că este „o foarte prețioasă sursă de informare”² documentară, la care a recurs, cu prioritate, de vreme ce n-avea altele la îndemână. Este însă „posibil”, remarca același autor, ca „în unele detalii, amintirile lui Finkelstein să conțină exagerări, dar ele se întemeiază pe date concrete, a căror autenticitate nu poate fi pusă la îndoială”³.

Secretarul Comunității evreiești din Turda s-a implicat profund în activitatea de salvare a evreilor care au trecut clandestin granița, din Ungaria în România, pe filierele Cluj-Feleac (și Aiton) – Turda.

¹ David Arnold Finkelstein, *Fénysugár a borzalmok éjszakájában*, P. Solar&Nadir, Tel Aviv, 1958.

² Zoltán Tibori Szabó, *Frontiera dintre viață și moarte. Refugiul și salvarea evreilor la granița româno-ungară (1940–1944)*, București, Compania, 2005, p. 114.

³ *Ibidem*, p. 115. Despre activitatea lui A.D. Finkelstein în direcția adăpostirii evreilor refugiați din Ungaria și ajunși la Turda (de unde, cu acte false și prin alte proceduri, au fost trimiși la București) s-au pronunțat și alte persoane, unele (spre pildă Eszter Goró) având o „opinie negativă” cu privire la aceasta (*Ibidem*), fără să aducă argumente *convingătoare* pentru a-și susține afirmațiile.

A.D. Finkelstein, care a stabilit bune raporturi cu autoritățile române, din rațiuni practice (adică pentru a crea posibilități mai mari de a-și ajuta conaționali aflați într-o situație limită), ne-a lăsat unele aprecieri memorabile despre însemnătatea demersurilor sale salvatoare:

„S-au găsit totuși puțini [evrei] care, riscând totul, au încercat imposibilul – refugiul. Unii s-au ascuns încă înainte de ghetozare, alții au evadat din ghetou. Toți aceștia și-au îndreptat pașii spre granița românească și cei mai mulți dintre ei au reușit, după îndelungi și mari greutăți, să ajungă pe teritoriul românesc, în timp ce o parte dintre ei au dispărut în încercarea temerară”⁴ (subl. ns.-A.F.).

Memorialistul A.D. Finkelstein, pe lângă furnizarea de date și comentarea diverselor împrejurări și comportamente umane, a formulat și alte considerații demne de atenție, recunoscând – cu o lăudabilă sinceritate⁵ – următoarele:

„S-au întâlnit [în România], din fericire, în număr destul de important, funcționari oficiali realmente bine intenționați, cu o gândire umanistă, care au acționat ca atare...Mai trebuie să adaug, de dragul adevărului – sublinia același autor –, că între acești funcționari oficiali, cu care am lucrat..., se găseau într-adevăr – în număr destul de mare – și dintre aceia care au fost conduși de sentimente umanitare nobile, de bunăvoință deosebit de sinceră, acționând într-un mod care merită toată recunoștința”⁶ (subl. ns.-A.F.).

Prefațatorul cărții la care ne referim, Adler József (în anii războiului, fost șef-rabin al Turzii), avea opinii aproape identice: „Din parte-mi, am întâlnit în România sprijinirea – cu toată hotărârea – din partea cercurilor largi populare (în tot cazul cu o pasivitate înțelegătoare) a acțiunii de salvare”⁷. Concordanța unor asemenea constatări, la cel puțin doi dintre participanții la activitățile de salvare a evreilor, constituie neîndoielnic un argument relevant din perspectivă istoriografică, prin accentul care se pune pe veridicitatea unor asemenea experiențe umane.

Memorialistul de excepție care a fost A.D. Finkelstein, ca depozitar al unor informații valoroase despre fenomenul trecerii clandestine

⁴ Gh.I. Bodea, *Tragedia evreilor din nordul Transilvaniei*, Cluj-Napoca, Hiparion, 2001, p. 151.

⁵ Ceea ce alții, mai târziu, n-au mai putut-o face, fiindcă au fost tributari unei „viziuni” teziste asupra acestei problematice.

⁶ Gh.I. Bodea, *op. cit.*, p. 156.

⁷ *Ibidem*.

– în zona Cluj-Turda – a evreilor peste granița Ungariei cu România (și, în continuare, pregătirea condițiilor pentru transportarea acestora la București), ne dezvăluie, în interogațiile firești pe care și le pune, o probitate exemplară, dând implicit un răspuns la posibile interpretări denaturate:

„În legătură cu numărul celor salvați nu am luat date exacte. Din motive lesne de înțeles, nu am ținut niciun fel de evidențe. Deși asemenea însemnări ar avea o valoare inestimabilă⁸. Dar pe atunci am avut alte griji. *Atunci ne străduiam să păstrăm cât mai puține lucruri care ar fi putut servi drept urme revelatoare*”⁹ (subl. ns.-A.F.).

Dacă, în mod deliberat și din alte motive menționate mai sus, A.D. Finkelstein n-a conceput o listă completă cu evreii salvați pe filiera Cluj-Turda, dar și prin alte locuri apropiate, totuși, el oferă o explicație generală a situației create în împrejurările dificile în care a acționat:

„... timp de cinci luni și jumătate abia au fost zile în care *să nu fi pornit la drum* (cu trenul, spre capitală-n.n.) cel puțin un transport. Excepție au făcut doar sâmbăta și zilele de sărbătoare, când, în afară de primirea și cazarea noilor sosiți, orice altă activitate a fost întreruptă. De cele mai multe ori, însă, cu fiecare tren – deci, de trei ori pe zi –, *pornea câte un transport*, dar s-a întâmplat – și nu chiar foarte rar – să plece cu același tren mai multe transporturi, fiecare înzestrat cu „medicamente” după rețete diferite și fără ca vreunul să știe de celălalt”¹⁰.

Din cele relatate reiese, în mod evident, amploarea activităților desfășurate în orașul Turda, ca oraș în care se concentraseră (printr-o organizare eficientă) firele acțiunilor de salvare a evreilor, care erau, în bună parte, cunoscute de autoritățile române. De altfel, același lider evreu consemna în cartea sa diversitatea cheltuielilor pentru a asigura succesul acțiunilor preconizate:

⁸ Avem aici un exemplu de responsabilitate și rigoare morală în activitatea de rememorare a realităților anului 1944 din spațiul despre care depune mărturie. Cei care au invocat, ulterior, absența unor asemenea surse documentare, au ignorat voit (sau n-au înțeles care au fost „capcanele” timpului) faptul că toți cei care s-au implicat în acțiunile de salvare (români și evrei) au păstrat, cu justificată prudență, o discreție necesară, pentru ca autoritățile represive să nu poată intra în posesia unor date, fapte și nume, pentru a adopta măsurile coercitive obișnuite, între care, desigur, ghețozarea și deportarea celor prinși. Este, deci, perfect explicabilă inexistența unor „evidențe” cu evreii salvați. Cu atât mai mult, depistarea unor informații documentare inedite ar putea aduce noi lumini asupra acestui capitol al istoriei noastre.

⁹ Apud Zoltán Tibori Szabó, *op. cit.*, p. 103.

¹⁰ *Ibidem*, p. 103–104.

„Principalele cheltuieli au fost făcute de salvatori pentru:

- mituirea poliției,
- procurarea formularelor (actelor necesare, care erau falsificate-n.n.),
- remunerarea curierilor,
- *descoperirea și trecerea peste graniță a celor care se ascundeau în Ungaria,*
- aducerea la Turda a celor sosiți deja în România și ascunși în diverse locuri,
- hrănirea și cazarea refugiaților, îmbrăcămintea lor,
- înzestrarea corespunzătoare a celor trimiși la „muncă forțată”,
- procurarea biletelor de tren (spre București-n.n.)
- și altele¹¹.

Într-un alt loc, A.D. Finkelstein notează că „vin tot mai mulți” refugiați, astfel că este „tot mai greu să-i trimitem mai departe”, mai exact pe teritoriul țării, majoritatea având ca țintă Bucureștiul. Exista și soluția de a trimite o parte din ei în „detașamente de lucru”¹², mai exact bărbații între 18 și 50 de ani. Cum „veneau” mai mult „femei, copii și bătrâni”, trebuiau găsite alte modalități de rezolvare a situației, adică cele practicate, până atunci, cu succes.

A fost, totodată, contactată – prin „agenți și curieri” – Comisia de salvare a evreilor din Budapesta, condusă de Kastner. „Pe această filiație – precizează A.D. Finkelstein –, *câteva sute de evrei din Budapesta au găsit drumul mântuirii prin Turda în România*”¹³ (subl. ns.-A.F.). Jumătate dintre aceștia erau originari din Polonia, iar cealaltă jumătate din Ungaria”.

De remarcat împrejurarea că același memorialist, care a participat activ la demersurile de la Turda și cunoștea – dintr-o experiență directă – multe încercări (cele mai multe reușite) de salvare a evreilor din nordul graniței cu România, mai oferă câteva exemple edificatoare. Este cazul familiei Klerman (soț și soție) din Dej, care a evitat ghetoizarea. „După câteva săptămâni de ascunzătoare [și] privațiuni – menționează același autor – [cei doi] au îmbrăcat straie țărănești românești și, pe undeva în jurul Mociului, au trecut în România, ajungând la Turda”¹⁴.

¹¹ *Ibidem*, p. 116.

¹² Gh.I. Bodea, *op. cit.*, p. 296.

¹³ *Ibidem*.

¹⁴ *Ibidem*, p. 210.

Mai interesant a fost, fără îndoială, „cazul” unui grup de 10 evrei¹⁵, care au evadat din ghetoul din Dej și s-au ascuns într-o pădure de lângă Gherla. Un oarecare Radu s-a angajat ca – pentru suma de 30.000 pengö pe „cap de persoană” – să-i treacă, pe toți, granița în România. Și, într-adevăr, peste 10 zile, aceștia „au pășit pe teritoriul României”¹⁶, scăpând cu viață.

Lui A.D. Finkelstein i se datorează una dintre cele mai emoționante pagini evocatoare, în care a oferit contemporanilor săi și posterității pilda solidarității umane sincere și adânci. Pentru argumentare reproducem un întins și elocvent pasaj din cartea lui A.D. Finkelstein, care constituie o mărturie puternică despre atitudinea unor oameni în vremuri de primejdie, când ajutorul dat semenilor era vital pentru aceștia:

„În iunie 1944, într-o seară, în fața bisericii evreiești din Turda, pe trotuar, se plimba nerăbdător, un țăran mic de statură, slab, în straie tipic moțești. L-am surprins, întrebându-l:

- Tu ce cauți aici?
- Eu...eu...știți... pe popa hăl jidovesc îl caut, a îngăimat moțul.
- Ei, hai cu mine, eu sunt popa.

L-am condus direct în „laborator”.

- Acum să văd de ce îl cauți tu pe popa jidovesc – am spus, după ce l-am invitat să șadă.

Moțul a povestit că este dintr-un sat îndepărtat, din munți, aflat la frontieră. Cu 7–8 zile înainte, într-o noapte, i-au bătut la poartă cinci oameni, care i-au spus că sunt refugiați evrei din Ungaria și i-au cerut să-i ascundă la el. Și i-a primit: „Păi, a spus – doar și ei își oameni cu sufletul lui D-zeu”. De atunci locuiesc la el, în podul poieții. El le-a dat și de mâncare. Apoi, numai ce-a avut și ce au vrut ei să mănânce: puțin mălai, lapte, ouă, ceapă, ridichi și ceva fasole (...).

Numai că el e om sărac, are mulți copii și puținul cucuruz este pe gătate. Bani nu au, nici el, nici oaspeții, ca să le poată cumpăra câte ceva din sat. S-a oferit deci să vină la Turda, să le facă rost de ceva alimente, pentru că știe că aici sunt evrei.

A venit pe jos, peste munți, trei zile și trei nopți, peste 120 de km. De sub cămașă a scos un săculeț de pânză, care îi atârna de gât, o ață, din care

¹⁵ *Ibidem*. Era vorba de Paneth Jozsef (șef-rabinul din Ileanda), cu soția și cei opt copii ai lor.

¹⁶ *Ibidem*, p. 315–317; A.D. Finkelstein, *op. cit.*, p. 310–361.

a dat la iveală o scrisoare (...) și mi-a întins-o (...) Scrisorica era scrisă în ebraică și se adresa rabinului din Turda. Reieșea că cei care au scris-o erau din Sălaj. Doi dintre ei erau ginerii rabinului din Jibou, Reb Mose Frenkel. Au stat ascunși opt săptămâni, până au ajuns în acest sătuleț pitit în munți (...).

De altfel, scrisoarea confirma întru totul cele povestite de moș (...), inima mi-a fost năpădită de căldură, iar ochii mi s-au umplut de lacrimile recunoștinței, și eram gata-gata să-l îmbrățișez și să-i sărut fața nerasă, țepoasă.

Iată, mi-am zis în gând, un țăran simplu, ancestral, care a crescut în imensitatea munților, departe de orice civilizație și cultură omenească modernă și, totuși, moralmente cât de departe se află, deasupra a zeci și sute de mii de oameni contemporani cu el, civilizați și culturalizați.

Nu-l interesează legea, primejdia. Nu-și face socoteli, nu stă în cumpănă. *Primește în casa lui evrei care se ascund, le oferă adăpost, ascunzătoare. Își ia de la gura proprie și cea a copiilor lui bucătura sărăcăcioasă și o împarte cu aceștia.*

Bate cu piciorul sute de kilometri, numai să îi poată ajuta. Și toate acestea, pur și simplu numai pentru că și aceia „îs oameni cu sufletu lui Dumnezeu”.

Unde este acel om aflat la cel mai înalt grad de cultură, purtător al eșarfei ordinului cinstiților, al premiului Nobel, care le-ar face pe toate acestea așa precum el?

Dacă aș fi sculptor, după el aș sculpta statuia Omului!

*Cât de altul ar fi acest glob pământesc numit Lume... dacă ar fi locuit de asemenea moși simpli și nu de bestii culturale, civilizate, iluminate, progresiste*¹⁷ (subl. ns.- A.F).

„Bestiile” la care se referă memorialistul erau fasciștii germani și unguri, care – deși clamau că sunt instruiți și gândesc la „zidirea” viitorului omenirii – au aplicat, cu ură și o cruzime bestială, „soluția finală” pe teritoriul Ungariei și Transilvaniei de Nord. În aceste împrejurări tragice,

¹⁷ Episodul acesta este rezumat (într-o manieră expeditivă, cu eliminarea pasajelor care „vorbesc” de umanitatea țăranului român din Apuseni), de publicistul clujean Zoltán Tibori Szabó (în *op. cit.*, p. 179), care nu uită, în schimb, să menționeze sumele pe care A.D. Finkelstein le-a oferit țăranului moș, pentru ca acesta să-i aducă la Turda, cu căruța, pe cei cinci evrei. Peste opt zile, cu „căruța cu ciubere a nașului său”, moșul i-a adus pe refugiați la Turda” (*Ibidem*), în acest mod încheindu-se o acțiune de salvare care merită un loc privilegiat în reconstituirea noastră.

fapta creștinească a țaranului moț, de mare forță morală, era încurajatoare, deoarece ea semnifică existența solidarității umane la nivelul oamenilor simpli, sinceri și fără prejudecăți.

Prin urmare, acest exemplu de salvator a devenit pentru A.D. Finkelstein un „punct de lumină” într-o atmosferă tragică și întunecată. De aceea, cu sensibilitate necenzurată, el face un elogiu, de altfel binemeritat, unui om care a acționat în ajutorul altor semeni ai săi, aduși de o istorie vitregă într-o situație limită.

Peste încă 18 ani (de la apariția cărții lui A.D. Finkelstein), un alt memorialist, de data aceasta diplomat român, s-a referit la problematica în discuție, într-un articol pe care l-a publicat în revista „Magazin istoric”¹⁸ (periodic de cultură istorică). A fost *prima rememorare* (în limba română și într-o revistă de mare tiraj) a evenimentelor petrecute în primăvara și vara anului 1944 într-unul din orașele din Transilvania de Nord, vremelnice ocupate de Ungaria horthystă, cu accent pe destinul tragic al evreilor din aceste spațiu și, de asemenea, pe acțiunile de salvare a unora dintre aceștia organizate de membrii Consulatului General al Regatului României din Oradea, condus de consulul general dr. Mihai Marina¹⁹.

Textul memorialistic al lui Mihai Marina a fost prefațat de câteva comentarii semnate de Ion Lăcustă²⁰, care vizează efectele dramatice ale politicii practicate de noul regim (de ocupație străină) asupra locuitorilor români și evrei din Transilvania de Nord. „În acele zile triste, de suferințe și umilințe îndurate de populația evreiască – subliniază autorul menționat -, românii din nordul Transilvaniei, care se aflau ei înșiși într-o situație extrem de grea, au făcut dovada omeniei și a spiritului de întraajutorare care, în toate timpurile, au animat poporul nostru”.

Într-un limbaj specific epocii, Ion Lăcustă continuă cu următoarele considerații:

¹⁸ Mihai Marina, *Nu puteam rămâne impasibili*, în „Magazin istoric”, 1976, nr. 6, p. 39–41.

¹⁹ Antonio Faur, *România – „poartă deschisă” pentru salvarea evreilor (aprilie-august 1944) din Ungaria și Transilvania de Nord. Contribuții documentare*, Editura Universității din Oradea, 2010, p. 46–48; Idem, *Contribuția consulului general de la Oradea, Mihai Marina și a colaboratorilor săi, la salvarea de la moarte sigură a unor evrei din Transilvania de Nord (1944)*, în Antonio Faur, *Un deceniu din existența evreilor bihoreni (1942–1952). Contribuții istoriografice și documentare*, Cluj-Napoca, Mega, 2012, p. 57–77; Ion Lăcustă, *Patru ani de ocupație horthystă*, în „Magazin istoric”, 1976, nr. 6, p. 37–38.

²⁰ Ion Lăcustă, *Patru ani de ocupație horthystă*, p. 37–38.

„În fața tragediei unei populații [evreiești] pe nedrept și dureros năpăstuită..., românii nu au pregetat să vină în ajutorul celor împotriva cărora naziștii dezlănțuiseră o adevărată teroare. Muncitori, țărani, intelectuali, chiar și diplomați, români din toate categoriile sociale, cu convingeri și credințe diferite, nu au dat înapoi – riscându-și uneori viața – atunci când datoria lor de oameni le-a impus ajutorarea semenilor prizoniți.

În timpul prigoanei, mulți evrei din nordul Transilvaniei au căutat să se refugieze în România... Cronica acelor vremuri consemnează numele și faptele impresionante ale unui mare număr de români din nordul Transilvaniei (dar și din sudul acesteia-n.n.) care au venit în ajutorul evreilor prizoniți, adăpostindu-i și ascunzându-i în casele lor, ducându-le alimente, îmbrăcăminte și medicamente în ghetouri, *trecându-i frontiera în România*”²¹ (subl. ns.-A.F.).

Ca suport științific pentru aceste afirmații sunt publicate două texte memorialistice²², de o valoare documentară incontestabilă, la care au făcut trimitere aproape toți acei care, ulterior, au scris despre acțiunile de salvare a evreilor din Ungaria și Transilvania de Nord. În acest mod s-a verificat, pe deplin, credibilitatea acestor mărturii memorialistice.

Consulul general Mihai Marina face, chiar în partea inițială a evocării sale, o mărturisire de un real interes, pe care o reproducem, datorită probității sale:

„Oricâte rețineri ne-ar fi impus situația noastră de salariați în regimul antonescian, acreditați într-un stat fascist, ca oameni nu am putut rămâne impasibili în fața suferințelor pricinuite de acțiuni care batjocoreau însăși noțiunea de demnitate omenească. Aceasta ne-a impus să acționăm în sprijinul populației evreiești, în măsura posibilităților și cu prudența necesară. Imboldul și sprijinul moral principal în aceste acțiuni, care depășeau cu mult atribuțiile noastre de slujbași [ai statului român], le aveam de la întreaga populație românească din Transilvania de Nord...”²³.

După ce oferă date și informații despre modul cum personalul diplomatic al Consulatului General al Regatului României de la Oradea

²¹ *Ibidem*.

²² Katona Béla, *Dramaticul parcurs al unui memoriu* (capitol din cartea acestuia intitulată *Oradea în furtună*), în „Magazin istoric”, 1976, nr. 6, p. 38; Mihai Marina, *op. cit.*, p. 39–41.

²³ Mihai Marina, *op. cit.*, p. 39. Acestea au fost reactualizate în alte lucrări ale noastre.

a organizat trecerea clandestină (peste granița dintre Ungaria și România) a unor evrei din Ungaria și Transilvania de Nord, dr. Mihai Marina face o mărturisire de credință: „Mai suntem în viață puțini dintre cei care atunci ne-am străduit să facem ceva pentru semenii noștri năpăstuiți. *Toți am socotit că nu am făcut decât ceea ce ne-a dictat conștiința și omenia noastră românească*”²⁴ (subl. ns.- A.F.).

Diplomatul român și-a „încredințat” – spre publicare – „însemnările” la peste trei decenii de când Béla Katona a relevat (în 1946) „activitatea” de salvatori a membrilor Consulatului General al României de la Oradea. Prin textul său memorialistic, dr. Mihai Marina a confirmat și clarificat unele aspecte ale acestei problematice istorice.

Este evident că ambele texte memorialistice (al lui Katona Béla din 1946 și al lui Mihai Marina din 1976) sunt convergente, ele furnizând date și fapte la care s-au asociat comentariile autorilor despre actele de omenie, cu valoare de simbol și menite să asigure concretizarea șansei de salvare a unor evrei din Ungaria și Transilvania de Nord, prin trecerea lor clandestină, peste frontieră, în România. Este vorba de surse documentare care corespund adevărului istoric cu privire la faptul că și în zona Oradea-Beiuș-Arad a funcționat, ca și pe filiera Cluj-Turda, o activă rețea de solidaritate umană²⁵.

Prin evocarea lui Mihai Marina s-a relansat problematica salvării evreilor din Ungaria și Transilvania de Nord (în 1944), textul său memorialistic, utilizat de majoritatea celor care s-au referit la acțiunile de solidaritate umană cu evreii, constituie o „piatră de temelie” a preocupărilor istoriografiei românești cu privire la acest important aspect al istoriei contemporane.

²⁴ *Ibidem.*

²⁵ Textul acestei lucrări a fost publicat, inițial (cu titlul „Reflectarea în memorialistică a acțiunilor de salvare de la moarte a evreilor din Ungaria și Transilvania de Nord (1944)”, în *Analele Banatului, S.N., Arheologie – Istorie*, XIX, 2011, p. 523–527. Republicarea se datorează necesității de a argumenta utilitatea proiectului „*Memorie și recunoștință*”.

Suprimarea drepturilor fundamentale și politica de românizare din timpul regimului Antonescu

Radu CARP*

Abstract. *The Antonescu authoritarian regime had as a purpose to suppress the fundamental rights of the citizens. Expropriating Jewish properties has been eased by the existence of state authorities - different from Poland where the suppression of any state authority made possible the mass extermination of Jewish community by what has been called „chanelling the anarchy”. Romanization, a set of discriminatory measures regarding the Jewish community in the time of the Antonescu regime, was not a conjuncture policy, dictated by the war needs, but it expressed the membership of this regime to the National-Socialist practices. The Antonescu regime had simultaneously two kind of strategies against the Jewish community: suppressing fundamental rights on the territory of the Old Kingdom, a policy that became possible because of the absence of a constitutional order; suppressing the right to life in those territories where the state authority has been annihilated beforehand (Transnistria) or re-established only partially (Bessarabia, Northern Bucovina).*

Keywords: *expropriation, Jewish community, Romanization, rights, state*

Constituția din 1938 care garanta drepturile fundamentale ale cetățenilor români a fost suspendată prin Decretul Regal nr. 3052 din 5 septembrie 1940. Anterior, prin Decretul Regal nr. 3051 din aceeași zi, generalul Ion Antonescu a fost numit în funcția de președinte al Consiliului de Miniștri. Aceasta prevedea foarte clar că nu

* Prof. univ. dr. la Facultatea de Științe Politice, Universitatea din București; președinte al Centrului de Excelență pentru Studiul Minorităților Transfrontaliere, Oradea.

poate fi suspendată „nici în total, nici în parte” (art. 96), ceea ce dovedește neconstituționalitatea Decretului Regal menționat.

Un alt Decret Regal nr. 3053 din aceeași zi îl învestea pe Ion Antonescu „cu depline puteri” pentru conducerea statului român, prin reducerea prerogativelor regale. Totuși, Ion Antonescu nu putea modifica legile, având doar posibilitatea contrasemnării unor asemenea modificări inițiate de rege. Generalului Antonescu i se garantau mai multe prerogative decât cele pe care le are prim-ministrul într-un regim parlamentar sau decât cele garantate prin Constituția din 1938 președintelui Consiliului de Miniștri (deoarece art. 65 al acestei Constituții preciza că toți membrii guvernului au „răspundere politică numai față de Rege”), neavând însă poziția constituțională de șef al statului.

Prin Decretul Regal nr. 3067 din 6 septembrie și Decretul Regal nr. 3072 din 7 septembrie regele Mihai îl reinvestește pe generalul Antonescu cu „depline puteri” în conducerea statului¹.

Ceea ce caracterizează întreaga perioadă a regimului Antonescu este absența unei legi referitoare la modul de exercitare a puterilor în stat. Este motivul pentru care acest regim este greu de definit din punct de vedere constituțional². Decretele emise de generalul Antonescu sau decretele regale conțin doar prevederi prin care erau restrânse sau suprimate atribuții specific puterii executive, legislative sau judecătorești³. Generalul Antonescu a deținut puterea legislativă, așa cum a fost recunoscut și de Paul Negulescu și George Alexianu la vremea respectivă: „Parlamentul fiind desființat, iar atribuțiile sale trecând asupra Conducătorului Statului”⁴.

Considerăm că regimul Antonescu a fost autoritar⁵, caracterizat printr-o acumulare a puterilor de către o singură persoană, chiar dacă

¹ Textele acestor Decrete Regale se regăsesc în Cristian Ionescu (ed.), *Dezvoltarea constituțională a României. Acte și documente (1741–1991)*, București, Lumina Lex, 1998, pp. 647–663.

² Eleodor Focșeneanu, *Istoria constituțională a României (1859–2003)*, București, Eikon, 2018, p. 128.

³ Radu Carp, *Responsabilitatea ministerială. Studiu de drept public comparat*, București, All Beck, 2003, p. 246.

⁴ Paul Negulescu, George Alexianu, *Tratat de drept public*, tomul II, București, Casa Școalelor, 1942, p. 103.

⁵ Ioan Stanomir (*Libertate, lege și drept. O istorie a constituționalismului românesc*, Iași, Polirom, 2005, p. 171) consideră, de asemenea, că regimul Antonescu nu intră în categoria regimurilor totalitare, deoarece sunt absente „dominația partidului unic

generalul Antonescu a precizat că acest aranjament constituțional avea un caracter temporar („*până când împrejurările ne vor îngădui să reluăm organizarea noastră politică*”).

Abia prin Înaltul Decret Regal nr. 1625 din 31 august 1944 se restabilesc „*drepturile Românilor, așa cum sunt ele recunoscute de Constituțiunea din 1866, cu modificările din 29 martie 1923*”. Aceasta înseamnă că drepturile fundamentale, garantate de Constituție, au fost suprimate pe întreaga durată a regimului Antonescu.

Teroarea instituită de Hitler în Germania, ca politică de stat, a început, așa cum remarca Timothy Snyder, prin crearea unor zone - lagărele de concentrare - în care autoritatea statului era absentă. În primul astfel de lagăr, cel de la Dachau, Partidul Național Socialist (nu statul german) putea să-și pedepsească inamicii fără teama de a exista consecințe pe planul răspunderii juridice. Treptat, după cucerirea altor țări, modelul lipsei autorității statale care a permis Holocaustul s-a extins. Statele ocupate de Germania nazistă aveau înainte de ocupație monopolul violenței. Odată cu ocupația, acest monopol dispare și este înlocuit de un regim rasial care avea drept unic scop ceea ce Snyder numește „canalizarea anarhiei”⁶.

Statul polonez a fost eradicat, autoritatea națională, apoi cea locală au dispărut. În zonele anexate de Germania în Guvernământul General, dreptul civil polonez a fost înlocuit cu represiunea antievreiască. Proprietatea statului polonez și proprietățile evreilor au fost acaparate.

Imediat după proclamarea *Anschluss* și anexarea Austriei, Hermann Göring a solicitat o redistribuire organizată a proprietăților evreiești confiscate. 4/5 din afacerile evreilor austrieci au fost arianizate până la sfârșitul anului 1938, ceea ce depășea ritmul expropriierilor din Germania. Suprimarea statalității a facilitat în Austria ritmul expropriierilor proprietăților evreiești. În Germania, existența unor autorități de stat, chiar și în condițiile unui regim dictatorial, a încetinit activitatea de expropriere.

În România, același fenomen al expropriierii proprietăților evreiești a fost facilitat de suprimarea drepturilor fundamentale, printre care și dreptul la proprietate, dar a fost încetinit de existența unor autorități statale. Legislația adoptată a fost reflectarea unui „proces de natură

și mobilizarea politică a întregii societăți”, dar este foarte asemănător altor regimuri autoritare din epocă, precum cele din Spania, Portugalia sau Italia.

⁶ Timothy Snyder, *Pământul negru. Holocaustul ca istorie și avertisment*, traducere de Adina Avramescu, București, Humanitas, 2018, p. 132.

constituțională: pierderea neutralității statului în raport cu propriii cetățeni și asumarea de către acesta a unei funcțiuni de reprimare/exterminare/deposedare”⁷.

Românizarea, așa cum foarte corect s-a subliniat în literatura de specialitate, nu a fost o politică de conjunctură dictată de necesitățile războiului, ci a exprimat adeziunea regimului Antonescu la practicile național-socialiste⁸. Singura diferență față de aceste practici este faptul că exproprierea pe motive rasiale nu a fost urmată întotdeauna de exterminarea fizică. În absența drepturilor fundamentale, garantate prin Constituție, nici măcar această măsură nu ar fi putut fi pedepsită – dovadă este faptul că autorii pogromului de la Iași, precum și persoanele responsabile de crime împotriva evreilor în Basarabia și în Transnistria nu au fost pedepsite deloc în timpul regimului Antonescu.

Primul act normativ care a suprimat drepturile evreilor din România a fost decretul-lege nr. 2650 din 8 august 1940, prin care evreii erau excluși din rândul cetățenilor cu drepturi⁹. Acest act normativ era semnat de regele Carol al II-lea, prim-ministrul Ion Gigurtu și ministrul Justiției, Ion Gruia. Evreii au fost împărțiți în trei categorii. Două dintre aceste categorii erau ocupate de persoane cărora li se interzicea să dețină proprietăți, iar într-o categorie intrau cei care aveau anumite restricții la a avea dreptul de proprietate în mediul rural. Legislația respectivă a fost inspirată din legislația rasială germană din acea perioadă.

Expropierea proprietăților evreiești în timpul regimului Antonescu a început prin decretele-legi din 4 octombrie 1940, 12 noiembrie 1940 și 4 mai 1941. Prin aceste acte normative, proprietățile rurale deținute de evrei treceau în proprietatea statului. Li s-a interzis evreilor să dobândească sau să dețină proprietăți rurale în România. Astfel, „aceste decrete au asigurat românizarea totală a satelor românești”¹⁰.

Pentru teritoriile eliberate de armata română după intrarea în război (Basarabia și Bucovina de Nord) s-a adoptat o lege la 3 septembrie 1941, prin care bunurile evreiești din aceste teritorii intrau în proprietatea statului român „fără somație sau alte formalități”. Bunurile rămase de pe urma

⁷ Ioan Stanomir, *op. cit.*, p. 159.

⁸ Comisia Internațională pentru Studiarea Holocaustului în România, *Raport final*, Iași, Polirom, 2005, p. 179.

⁹ Inventarul acestei legislații se regăsește în Lya Benjamin, *Evreii din România între 1940 și 1944*, vol. I, *Legislația antievreiască*, București, Hasefer, 1993.

¹⁰ Radu Ioanid, *Evreii sub regimul Antonescu*, București, Hasefer, 1997, p. 34.

deportării evreilor în Transnistria din județele Câmpulung Moldovenesc, Suceava, Dorohoi și Rădăuți au intrat de asemenea în posesia statului, care le-a administrat prin Centrul Național de Românzare.

Întreprinderile și societățile comerciale deținute de evrei nu au fost expropriate. S-a instituit însă controlul asupra acestora prin înființarea comisarilor de românzare (Decretul-lege nr. 3361 din 5 octombrie 1940). Ulterior, prin Decretul-lege nr. 562 din 18 ianuarie 1941, locul comisarilor de românzare a fost luat de Ministerul Economiei Naționale. Asupra evreilor care au rămas proprietari de întreprinderi plana o stare permanentă de suspiciune, aceștia fiind supuși frecvent acuzației de subminare a românzării. Sancțiunea era deportarea persoanei respective și a întregii sale familii în Transnistria.

Comerțul deținut de evrei a fost supus românzării treptat: s-a început cu farmaciile, s-a continuat cu sălile de cinematograf, agențiile de turism, ambarcațiunile, brutăriile, spitalele etc. În paralel, cei care preluau proprietățile evreiești beneficiau de credite, acordate prin Institutul de Credit Român, în subordinea Subsecretariatului de Stat al Românzării, Colonizării și Inventarului. Ulterior, începând cu data de 20 iunie 1942, s-a trecut la exproprierea tuturor proprietăților imobiliare evreiești, cu excepția sinagogilor și a templelor.

În mai 1941 a fost înființat Centrul Național de Românzare, care a centralizat întreaga activitate de românzare, a supravegheat luarea în primire a bunurilor expropriate și le-a administrat provizoriu. Centrul Național de Românzare a acționat abuziv, discreționar și a contribuit la opera de purificare rasială, devenită politică oficială a regimului antonescian.

Românzarea nu s-a rezumat, însă, doar la exproprierea bunurilor evreiești. Excluderea evreilor din diferite profesii a început în timpul guvernului Goga, iar în timpul regimului Antonescu a cuprins foarte multe categorii. Artiștii au fost primii excluși, urmați de farmaciști, de avocați și de personalul din întreprinderi. Toate întreprinderile au fost obligate prin Decretul-lege nr. 3825 din 15 noiembrie 1940 să concedieze salariații evrei până la 31 decembrie 1941, cu foarte puține excepții. Medicii evrei au fost, de asemenea, excluși din spitalele de stat. Unii salariați evrei au fost menținuți, dar cu plata unor taxe ridicate, salarizați la nivelul celui mai mic în grad corespunzător funcției, fără dreptul la concedii plătite. Astfel, românzarea a afectat substanțial nu numai dreptul de proprietate al evreilor, dar și un alt drept fundamental, dreptul la muncă.

În concluzie, românizarea constituie un ansamblu de măsuri discriminatorii la adresa populației evreiești în timpul regimului Antonescu, măsuri care au fost posibile în absența garantării drepturilor fundamentale prin Constituție. Suspendarea Constituției din 1938 a fost elementul decisiv pentru a continua reglementările cu caracter rasial începute înainte de acest moment, de către guvernele Goga și Gigurtu. Pe teritoriul României, existența unor autorități statale a împiedicat exterminarea fizică a evreilor. În acele teritorii unde a fost suprimată autoritatea de stat (Transnistria) sau acolo unde autoritatea de stat a fost restabilită doar parțial (Basarabia, Bucovina de Nord), a fost posibilă și această măsură extremă, deoarece teama de eventuale sancțiuni era inexistentă. Astfel, regimul Antonescu a avut simultan două tipuri de strategii împotriva populației evreiești: suprimarea drepturilor fundamentale, operațiune devenită posibilă în urma absenței unei ordini constituționale; suprimarea dreptului la viață în acele teritorii în care autoritatea statală a fost în prealabil anihilată. Procedând astfel, regimul Antonescu nu a inovat, ci a aplicat simultan două politici anti-evreiești care s-au desfășurat succesiv în Germania nazistă și în teritoriile pe care aceasta le-a controlat în timpul celui de-al Doilea Război Mondial.

Revenirea la ordinea constituțională după 23 august 1944 a însemnat sfârșitul unei perioade în care absența drepturilor fundamentale și/sau absența autorității statale, de la caz la caz, au contribuit la exterminarea populației evreiești.

Transpunerea membrilor supraviețuitorilor în act teatral interactiv ca mod de a menține memoria Holocaustului în România

Felicia WALDMAN*

Abstract. *Given that both survivors and witnesses, the only people who could still make the Holocaust experience palpable, are disappearing, for natural reasons, as we speak, special efforts are being undertaken to find the most feasible ways to preserve and make use of their memoirs and testimonies in the future absence of their authors. Considering that once those who lived the events are gone, the only thing that will remain is documentary evidence, it is paramount that, besides making sure that the historical facts are known, various methods should be identified to preserve the human side of the Holocaust experience, the emotion, especially if we were to recall that, just as General George Marshall, who visited in April 1945 Ohrdruf, one of the sub-camps at Buchenwald, the first to be liberated by the Americans, predicted, Holocaust denial started immediately after the discovery of its magnitude and methodology and continues to spread today more than ever before. In this context a series of attempts at preserving the memory of the Romanian Holocaust as a personal and at the same time universal human experience by using memoirs and testimonies in interactive experimental theatre performances have recently made their way into Romanian cultural life. It is the argument of this paper that, much more than other theatre performances, which are based on the simple enacting of memoirs and testimonies on stage (regardless of how artistically and emotionally successful), such interactive experimental theatre, which eradicates the barrier between the actors and the audience, bringing the public in the midst of the action, thus being much more “real”, could indeed be a better answer to the question “how can we keep Holocaust memory alive after the survivors’ departure?”.*

Keywords: *Holocaust, memorialization, testimonies, survivors, witnesses*

* Conf. univ. dr., Universitatea din București.

Introducere

În condițiile în care atât supraviețuitorii, cât și martorii, singurii care mai pot face experiența Holocaustului palpabilă, dispar din motive naturale, se fac eforturi deosebite pentru a găsi cele mai fezabile moduri de a păstra și utiliza – cu același efect – memoriile și mărturiile lor, în absența autorilor. Dat fiind faptul că odată cu plecarea celor care au trăit direct evenimentele rămân doar dovezile documentare, este foarte important ca, pe lângă transmiterea și cunoașterea faptelor istorice, să se găsească diverse căi pentru a păstra și latura umană, emoția, trăirea, mai ales dacă ne amintim că, așa cum a prevăzut Generalul George Marshall, care a vizitat în aprilie 1945 Ohrdruf, unul din sublagărele de la Buchenwald, primul eliberat de americani, negarea Holocaustului a început imediat după descoperirea magnitudinii și metodelor sale și continuă să se extindă în zilele noastre mai mult ca oricând.

Din păcate, violența este astăzi un lucru obișnuit, o vedem la televizor, pe internet și chiar (sau poate mai ales) în jocuri, așa că a vorbi despre morți nu mai impresionează prea tare. Pornind de la celebrul citat conform căruia moartea unui om e o tragedie, moartea unui milion de oameni e o statistică, unul din cele mai accesibile și semnificative moduri de a memorializa Holocaustul, promovat de o serie de institute ale memoriei din lume, dar și de organizații internaționale precum International Holocaust Remembrance Alliance (care pun la dispoziția celor interesați resurse educaționale în acest sens) este „individualizarea istoriei prin transpunerea statisticilor în istorii personale”¹, respectiv prin cunoașterea vieții victimelor, nu doar a modului cum au murit (gazate, împușcate, înecate sau ca urmare a foamei, a frigului sau a bătăii).

Cu alte cuvinte, să dăm nume și fețe victimelor, nu să folosim numai numere și statistici; să oferim imagini ale succesului, nu doar ale morții, să arătăm filme care spun o poveste, nu niște poze impersonale din lagăre. Să nu uităm că *Lista lui Schindler*, filmul lui Steven Spielberg, a făcut mai mult pentru memoria Holocaustului decât orice manual de istorie. Este mult mai ușor să relaționezi la nivel individual cu povestea unei vieți care începe la fel ca a ta și, dintr-o dată, ia o altă întorsătură din motive independente de voința persoanei respective, decât să percepi magnitudinea pierderii câtorva milioane de oameni despre care nu știi

¹ <https://www.holocaustremembrance.com/international-holocaust-remembrance-alliance>, accesat la 5 aprilie 2020.

nimic și cu care crezi că nu ai ceva în comun, tocmai pentru că nu cunoști niciun detaliu despre viața lor, tot așa cum, în cazul antisemitismului, este mai ușor să urăști ceea ce ignori cu desăvârșire (de unde și importanța includerii în studiul Holocaustului a informațiilor despre viața și cultura evreiască dinaintea celui de-al Doilea Război Mondial).

Proiecte educaționale

În acest context au apărut și în România, și merită remarcate în special pentru succesul (și implicit impactul) lor, o serie de încercări experimentale menite să păstreze vie memoria Holocaustului românesc ca experiență umană, personal și, în același timp, universală, și nu doar ca fapt istoric, prin transpunerea unor memorii și mărturii în *act teatral interactiv*. Trebuie subliniat de la început că ne referim la *un tip special de teatru*, care desființează bariera dintre actori și spectatori, aducând publicul în mijlocul acțiunii și făcându-l părtaș la ceea ce se întâmplă, spre deosebire de situațiile când memoriile sau mărturiile sunt jucate în fața sălii, cum este, de pildă, cazul piesei *Janka*, de Oscar K. Speace, jucată magistral de Maia Morgenstern la Teatrul Evreiesc de Stat, sau cazul inițiativei Institutului Național pentru Studiul Holocaustului din România „Elie Wiesel” de a organiza două evenimente de lansare a cărții în versuri pentru copii *Bunica-fetiță și povestea ei*², de Suzana Raweh (supraviețuitoare a Holocaustului care și-a transpus în versuri povestea copilăriei, când a fost deportată împreună cu familia în lagărele din Transnistria), unul incluzând o piesă de teatru interactivă cu păpuși și umbre pentru copii cu vârste între 5 și 12 ani, bazată pe conținutul volumului (19 decembrie 2014)³, iar celălalt, un one-man show, susținut de actorul Dumitru Georgescu de la Teatrul pentru Copii și Tineret „Lucașfărul” din Iași, care a recitat mai multe poeme din carte (21 ianuarie 2015)⁴.

Cu tot succesul acestor acte de teatru, efectul unei abordări interactive este infinit mai mare, așa cum vom vedea în continuare.

² Suzana Raweh și Dafna Schoenwald, *Bunica-fetiță și povestea ei*, București, Curtea Veche, 2014.

³ <http://www.itsybitsy.ro/lansare-de-carte-bunica-fetita-si-povestea-ei/>, accesat la 5 aprilie 2020.

⁴ <http://www.inshr-ew.ro/ro/presa/calendarul-evenimentelor/128-zilele-memoriei-editia-a-vii-a-iasi-20-21-ianuarie-2015.html>, accesat la 5 aprilie 2020.

O propunere interesantă a venit din partea a doi membri ai Asociației Evreilor din România, Victime ale Holocaustului, organizația supraviețuitorilor din ambele iaduri istorice cunoscute de România, cel al lagărelor germane din Polonia, Germania și Austria, unde au fost deportați de autoritățile maghiare, și cel al lagărelor din Basarabia și Transnistria, unde au fost deportați de autoritățile române. Fondată în 1991, „din necesitatea de a oferi susținere legislativă, morală și materială victimelor care au supraviețuit Holocaustului, precum și pentru păstrarea memoriei Holocaustului și a cinstirii martirilor acestei tragedii”⁵, și formată din supraviețuitori ai lagărelor naziste, lagărelor și ghetourilor din Transnistria, detașamentelor de muncă forțată, pogromurilor, strămutărilor forțate, precum și din urmași direcți ai victimelor Holocaustului, dar și membri simpatizanți, AERVH a devenit foarte repede unul dintre principalii furnizori de cărți, articole, filme, interviuri și o mulțime de alte resurse materiale gratuite pentru sistemul educațional românesc (și nu numai), inclusiv prezența câte unui supraviețuitor la diverse evenimente, pentru a răspunde în direct la întrebările celor de față. În plus, organizația a reușit să obțină drepturi legale naționale și internaționale pentru membrii săi.

Pornind de la diversele inițiative ale generației a doua și a treia a supraviețuitorilor, respectiv ale copiilor și nepoților celor care au trăit direct experiența Holocaustului, care au format propriile organizații⁶ și au găsit metode de a depăși trauma și a duce mai departe povestea părinților și bunicilor lor (inclusiv prin stabilirea unor relații cu urmașii naziștilor⁷), cei doi membri ai Asociației, Liviu Beris și Sarina Ionescu, primul deportat din Ținutul Herța și cea de-a doua din Câmpulung Moldovenesc (deci ambii victime ale Holocaustului românesc), s-au gândit la cazul supraviețuitorilor care nu au copii sau nepoți și a căror poveste nu are cine să o păstreze vie. Așa le-a venit ideea unui proiect prin care să găsească liceeni dispuși să “adopte” un supraviețuitor care nu are urmași, să se întâlnească cu el sau ea, să petreacă timp împreună pentru

⁵ <http://www.survivors-romania.org/index.php?language=romanian&subj=1> accesat la 5 aprilie 2020.

⁶ O listă incompletă poate fi găsită aici <http://www.coshresources.org/coshorgs.htm>, accesat la 5 aprilie 2020.

⁷ Vezi cartea scrisă de Gottfried Wagner, strănepotul lui Richard Wagner, împreună cu Abraham Peck, fiul a doi supraviețuitori care și-au pierdut întreaga familie în timpul Holocaustului, *Unwanted Legacies [Moșteniri nedorite]*, Texas Tech University Press, 2013.

a ajunge să se cunoască bine, să învețe totul despre viața și experiența lor și să devină literalmente vocea lor pentru generația următoare, *într-un act teatral sui-generis*. În acest fel, povestea lor ar fi salvată, păstrată și transmisă mai departe ca o adevărată experiență de viață, spre deosebire de situațiile în care tinerii învață pe dinafară textul unei mărturii pentru a-l reproduce la un eveniment, iar apoi îl uită. Aplicabilitatea unui astfel de proiect este evidentă: se poate derula de Ziua Națională de Comemorare a Holocaustului (9 octombrie), de Ziua Internațională de Comemorare a Holocaustului (27 ianuarie), în zilele de comemorare a Pogromului de la București, din 21 ianuarie 1941 și, respectiv, a Pogromului de la Iași, din 29 iunie-3 iulie 1941, precum și în cursul săptămânii „Școala Altfel”.

Teatru experimental

Dincolo de această încercare timidă, însă, se poate spune că există deja, în ultimii 10 ani, o adevărată tradiție de teatru experimental concentrat pe explorarea creativă a posibilităților utilizării memoriilor și mărturiilor supraviețuitorilor și martorilor Holocaustului în cadrul unor spectacole care, așa cum spuneam anterior, desființează bariera nevăzută dintre scenă și public, propunând o relație interactivă ce implică nu doar vizualul și auditivul, ci și alte simțuri, reușind să (re)creeze EMOȚIA.

Un prim astfel de spectacol a fost realizat de Andreea Iacob în 2011, la Cluj-Napoca. „Shoah – Supraviețuirea” a fost o „instalație teatrală multimedia”⁸, un „eseu vizual-teatral, care se inspiră din poveștile supraviețuitorilor Holocaustului din Ardeal”⁹, „o încercare curajoasă de a aborda Holocaustul cu mijloace artistice neconvenționale”¹⁰. Scenariul piesei s-a bazat pe patru mărturii preluate din volumele editate de Ioana Cosman, *Depoziții despre viață și moarte. Holocaustul din Transilvania de Nord. Cercetare de istorie orală și Shoah în Transilvania de Nord: depoziții despre viață și moarte: cercetare de istorie orală* (ambele apărute la Editura Argonaut, Cluj-Napoca, 2010), folosind chiar vocile supraviețuitorilor respectivi: Margareta Mezei, Judith Varadi, Vasile Nussbaum și Katalin Baga.

⁸ <https://www.cluj.info/anunt/shoah-supravietuirea/177/>, accesat la 5 aprilie 2020.

⁹ *Ibidem*

¹⁰ Eva Galambos, „Shoah într-o altă viziune”, în *Acum*, 5 iunie 2011, <https://acum.tv/articol/33028/>, accesat la 5 aprilie 2020.

Pornind de la aceste mărturii, autoarea a creat o serie de instalații teatrale „despre supraviețuire, despre noi, despre noi și ceilalți”¹¹. Astfel, spectacolul a fost organizat în halele unei foste fabrici de mobilă abandonate. Cu ajutorul unor folii de plastic negre regizoarea a construit coridoare care duceau spre șase spații în care spectatorii erau conduși în grupuri mici. Aceste treceri erau adevărate culoare ale timpului ce duceau înapoi la perioada Holocaustului. În descrierea autoarei era vorba de un labirint cu pereți dubli, ce conținea elemente de metal și hârtie conectate la niște senzori piezoelectrice. Când elementele erau atinse de spectatori, sunetul era amplificat și retransmis live. Actrița care conducea publicul prin labirint purta patru mini boxe încorporate în costum. Din boxe se putea auzi vocea unei supraviețuitoare cântând. Sunetul înregistrat era distorsionat când publicul făcea zgomot atingând elementele de metal ale labirintului. Când era liniște, sunetul era curat. La mijlocul labirintului, unde nu erau elemente de metal care să poată fi atinse, și unde era, ca atare, liniște, spectatorii puteau auzi vocea supraviețuitoarei povestind cum a scăpat din Holocaust, cântând.¹²

Recuzita era foarte simplă: câteva viori pe pereți, o scară, lumini difuze care delimitau fiecare dintre cele șase spații în care se aflau unul sau mai mulți actori așteptând sosirea spectatorilor. În patru dintre spații spectatorii stăteau chiar în picioare (pentru circa 10 minute). În majoritatea timpului actorii tăceau sau nu spuneau decât câteva cuvinte, cântau sau mimau gesturi mici. Menirea lor era doar să sugereze, pentru ca, împreună cu vocea supraviețuitorilor, să dea posibilitatea spectatorilor să-și imagineze singuri, subiectiv, ce reprezenta fiecare scenă, mai ales dat fiind că memoriile din lagărele morții, recitate repetat de-a lungul spectacolului, erau adesea rostite într-o tonalitate joasă, forțând spectatorii să se concentreze asupra a ceea ce se spunea și servind mai mult ca niște chei pentru descifrarea simbolismului fiecărei scene, permițând interpretări diferite, în funcție de procesul de gândire pe care îl induceau fiecărui spectator¹³.

Un alt proiect teatral de transpunere interactivă pe scenă a unor mărturii ale supraviețuitorilor, conceput de Alexandru Berceanu, care a semnat și dramaturgia alături de Andreea Chindriș, pe muzica lui

¹¹ <https://www.cluj.info/anunt/shoah-supravietuirea/177/>, accesat la 5 aprilie 2020.

¹² <https://cedeandreea.wordpress.com/2011/08/28/shoah-the-survival-sound-installation-performance/>, accesat la 5 aprilie 2020.

¹³ Eva Galambos, „Shoah într-o altă viziune”, în *loc. Cit.*

Cătălin Crețu și Grigore Burloiu și, folosind tehnologii operate de George Rotaru și Dan Olteanu, a fost realizat, în 2014, sub egida organizației „dram Acum”, la Centrul de Teatru Educațional Replika. Interfața 3 trata „indiferența într-un chestionar teatral în 3 acte”¹⁴. Era „un spectacol bazat pe compoziție muzicală de avangardă, inovație tehnologică și teatru documentar”¹⁵, ce descoperea „laturi deseori ascunse ale trecutului recent și ale prezentului României, pentru a le aduce în dezbatere”¹⁶. Practic, era „o investigație performativă a contactului între grupuri culturale cu identități diferite, precum comunitatea gay, etnicii romi și evrei și grupuri culturale majoritare”¹⁷. Rezultatul era un spectacol participativ care aducea „povești tulburătoare în atenția spectatorului, provocându-l să își chestioneze atitudinea proprie față de diferență. [...] Pentru construcția spectacolului au fost realizate interviuri cu supraviețuitori romi și evrei ai Holocaustului și alți reprezentanți ai unor categorii discriminate în România de-a lungul timpului”¹⁸.

Astfel, dincolo de recuperarea memoriei publice a Holocaustului, un astfel de experiment teatral explorează și relevanța de astăzi a lecțiilor Holocaustului. În mod original, în timpul spectacolului, se genera muzică în timp real prin monitorizarea EEG a unui actor și a unui spectator: relația dintre cele două encefalograme producea muzica spectacolului, având la bază algoritmi de recunoaștere a stării emoționale. În acest fel, reacția invizibilă a subiectului monitorizat devenea perceptibilă la nivel sonor tuturor spectatorilor,¹⁹ iar sunetul rezultat era folosit de coregrafa Ana Costea ca suport pentru un dans improvizat.

Un al treilea experiment teatral interactiv de succes, bazat pe mărturiile ale unor supraviețuitori ai Holocaustului, este încă actualul spectacol al Teatrului Evreiesc de Stat, „București 41 – Tur-Retur”, inițiat în 2016 de aceeași echipă formată din Alexandru Berceanu (regie și scenariu), Andreea Chindriș (scenariu) și Ana Costea (coregrafie), cărora li s-au alăturat Alexa Băcanu (scenariu), Andrei Dinu (scenografie), Raluca Ioan (muzică), Ștefan Crețu (grafică) și Adrian Cioflâncă (coordonarea echipei Centrului pentru Studiul Istoriei Evreilor din România al Federației

¹⁴ <https://dramacum.org/interfata/>, accesat la 5 aprilie 2020.

¹⁵ *Ibidem.*

¹⁶ *Ibidem.*

¹⁷ *Ibidem.*

¹⁸ *Ibidem.*

¹⁹ *Ibidem.*

Comunităților Evreiești din România, care a asigurat documentarea). Așa cum indică pagina de internet a Teatrului²⁰, spectacolul, un curajos exercițiu de memorie, este itinerant. Prima scenă se joacă la Teatrul Evreiesc de Stat, a doua este prezentată în fața Sinagogii Mari (str. Adamache, la 5 minute distanță de teatru), unde are loc și un video-mapping (produs de Les Ateliers Nomads). Urmează două scene în interiorul Sinagogii Mari, unde spectatorii sunt conduși de un ghid (Andreea Chindriș), iar scenele finale se desfășoară înapoi la sediul Teatrului. Inițial, una dintre scene se juca la fosta Școală de Meserii „Ciocanul”, din cartierul Dudești, unde spectatorii erau duși cu autobuzul, însă s-a renunțat datorită complicațiilor.

Pornind de la Pogromul din 21–23 ianuarie 1941, care „se ascunde în pliurile memoriei orașului între alte episoade de violență urbană”²¹, piesa „descoperă urmele crestate pe fața orașului și în viețile locuitorilor”²² de cele două nopți în care „străzile Bucureștiului au luat foc, oamenii au fost târați din casele lor, torturați și uciși”²³. Spectacolul, „o retrăire a istoriei personale a orașului regăsită prin memorii, documente și imagini de arhivă”²⁴, începe printr-o întoarcere simbolică în timp și spațiu, cu ajutorul unei mașini operate de Winston Churchill și Rosie Waldeck, la premiera spectacolului „Steaua fără nume”, din 1944, în compania lui Mihail Sebastian, Soare Z. Soare, Lenny Caller, Marietta Sadova și a avocatului Ștefan Enescu, cel care a semnat piesa cu pseudonimul Victor Mincu, în contextul legilor antisemite care interziceau evreilor dreptul de semnătură, făcând astfel imposibilă jucarea pieselor lui Sebastian la teatrele românești, dar și a lui Nae Ionescu, devenit astfel martor la succesul discipolului său. Prin itinerarea în mai multe locații, piesa, bazată pe memoriile personajelor principale, dezvăluie povești ascunse, precum salvarea de la foc a Sinagogii Mari de către Lucreția Canjia sau supraviețuirea rabinului Guttman în ianuarie 1941. La fel ca în celelalte

²⁰ <https://teatrul-evreiesc.com.ro/portfolio/bucuresti-41-tur-retur/>, accesat la 5 aprilie 2020.

²¹ *Ibidem.*

²² *Ibidem.*

²³ *Ibidem.*

²⁴ Anca Tudorancea, „București 41 – Tur-Retur” – un spectacol eveniment la Teatrul Evreiesc de Stat (12, 13, 14, 15 noiembrie)”, <http://www.csier.jewishfed.ro/index.php/60-bucuresti-41-tur-retur-un-spectacol-eveniment-la-teatrul-evreiesc-de-stat-12-13-14-15-noiembrie>, accesat la 5 aprilie 2020.

cazuri, bariera dintre scenă și spectatori este desființată, publicul se trezește în mijlocul evenimentelor, iar atunci când spectacolul includea și scena de la „Ciocanul”, spectatorii stăteau în autobus, alături de Nae Ionescu, Contesa Waldeck, Rabinul Guttman sau Mihail Sebastian, tot așa cum în acea noapte rece din 21 ianuarie 1941, diferiți oameni, de cele mai diverse condiții sociale, s-au trezit adunați la grămadă și duși în pădurea Jilava²⁵, ceea ce face experiența și mai palpabilă.

Concluzie

Evident, majoritatea, dacă nu chiar toate piesele de teatru care au ca subiect Holocaustul, indiferent dacă sunt de ficțiune sau bazate pe povești adevărate, și cu atât mai mult cele care pornesc de la mărturii și memorii, au un efect emoțional de necontestat. Însă, ceea ce ne-a interesat pe noi în această trecere în revistă au fost doar acele încercări scenice care propun o *utilizare creativă a mărturiilor și memoriilor supraviețuitorilor și martorilor într-un cadru interactiv*, de experiență directă, nefiltrată prin distanța dintre scenă și public, pentru a vedea în ce măsură această metodă le poate păstra “vii” și după dispariția autorilor lor, trecând dincolo de simpla lor reproducere artistică, oricât de măiestrită. Succesul celor *trei experimente* descrise aici, credem noi, validează această ipoteză. Reacția spectatorilor, cel puțin, o demonstrează cu prisosință.

Mai mult decât atât, aceste experimente se alătură altor inițiative de utilizare creativă a memoriilor și mărturiilor, precum programul „Dimensiuni ale Mărturiei” (Dimensions in Testimony) al Fundației Shoah a Universității Californiei de Sud (USC Shoah Foundation). (Programul, care integrează tehnici avansate de filmare, tehnologii specializate de afișaj și instrumente de procesare lingvistică naturală avangardiste pentru a crea biografii interactive, permite utilizatorilor să pună întrebări la care vor primi răspunsuri în timp real din interviuri video preînregistrate cu supraviețuitori ai Holocaustului și martori ai altor genociduri, ceea ce dă posibilitatea unor adevărate interacțiuni conversaționale cu acești martori ai istoriei. Oricine va putea “discuta” astfel, în viitor, cu supraviețuitori care nu mai sunt demult printre noi)²⁶.

Nu trebuie uitat că Holocaustul nu a dus doar la dispariția a milioane de oameni, ci și a unui mod de viață, a unui patrimoniu material și

²⁵ *Ibidem*.

²⁶ <https://sfi.usc.edu/dit>, accesat la 5 aprilie 2020.

imaterial, care s-a pierdut pentru totdeauna. Nu este vorba doar de potențialul pe care l-ar fi avut cei uciși de a face ceva pentru omenire, indiferent că vorbim despre ceea ce ar fi putut deveni copiii omorâți sau despre ceea ce ar mai fi putut produce artiștii asasinați în plină perioadă de creativitate, ci și la modul de organizare al lumii evreiești din Europa, la târgurile evreiești, shtetls, la limba idiș, aflată azi în comă, pentru că nu mai are cine să o vorbească, la comunitatea evreilor spanioli din România, decimată în totalitate după 500 de ani de istorie. Cu atât mai importante sunt, deci, eforturile pentru a salva memoria acestei lumi pierdute prin păstrarea în actualitate a poveștilor celor care au făcut parte din ea.

Aspecte referitoare la ghetoul orădean. Modalități de evadare

Klementina ARDELEAN*

Abstract. *The largest ghetto in Hungary was organized in Oradea, with the exception of Budapest, which was established later in November 1944. After the introduction of anti-Jewish legislation, some of those concerned tried to evade the legal provisions and to leave the country. Among those ghettoized, a party tried to escape through various means – through the waters of Peța, the escalation of the fence, or through the hospital of contagious diseases which proved to be a true escape gate for many of them. After crossing the border into Romania, many Jews were helped by the Jewish communities from here, and after the war ended they returned home to Oradea.*

Keywords: *the ghetto of Oradea, escape, Jews, survivors, witnesses*

În orașul de pe Crișul Repede au funcționat două ghetouri, unul pentru evreii din localitate, în care au fost înghesuite aproximativ 27–30.000 de persoane, aflat în apropierea Sinagogii Ortodoxe Hevra Sas din Oradea ¹ și a Pieței Mari, în zona cea mai dens locuită de evreii săraci. Acesta a fost cel mai mare ghetou din Ungaria, excepție făcând cel din Budapesta, înființat însă mai târziu, în noiembrie 1944.

În cel de-al doilea ghetou au fost concentrați aproape 8.000 de evrei aduși din comunitățile rurale ale districtelor Aleșd, Berettyóújfalu (azi, în Ungaria), Biharkeresztes (azi, în Ungaria), Cefa, Derecske (azi, în

* Profesor la Liceul Teoretic „Ady Endre” din Oradea.

¹ Lăcaș de cult evreiesc din municipiul Oradea, localizat pe Str. Mihai Viteazu, nr. 6. Edificiul a fost construit în anul 1890, în stil eclectic. Sinagoga ortodoxă din Oradea a fost inclusă pe Lista monumentelor istorice din județul Bihor din anul 2015, având codul de clasificare BH-II-m-B-01060.

Ungaria), Marghita, Oradea, Săcueni, Sălard, Salonta Mare, Sárret (azi, în Ungaria) și Valea lui Mihai. Mulți dintre evreii acestor comunități au fost concentrați în jurul depozitului de lemne Mezey².

Cu câteva zile înainte de 3 mai 1944, data prevăzută pentru începutul operațiunii de ghețoizare în Transilvania de Nord, comisii speciale din orașe și comune – în componența cărora au intrat primarii, adjuncții de prefecți și șefii unităților locale de jandarmerie și poliție – au ținut întruniri, pentru a determina locația ghetourilor și pentru a pune la punct logistica necesară.

Deși pretutindeni au fost urmate aproape aceleași proceduri, severitatea cu care s-a realizat ghețoizarea, precum și locația ghetourilor și condițiile din interiorul acestora au depins de atitudinea individuală a primarilor și a ajutoarelor lor. În orașe ca Oradea și Satu Mare, ghetourile au fost stabilite în zonele cele mai sărace, locuite preponderent de evrei; în altele, ca Bistrița, Cluj, Reghin, Șimleu Silvaniei și Târgu-Mureș, ghetourile au fost stabilite în cărămidării. Ghetoul din Dej se afla situat în Bungur, o pădure în care unii evrei locuiau în barăci improvizate sau chiar sub cerul liber.

Ghețoizarea celor aproape 160.000 de evrei din Transilvania de Nord a debutat la data de 3 mai 1944. Cu o zi înainte, primarii au elaborat instrucțiuni speciale adresate evreilor pe care le-au răspândit în întreaga zonă aflată sub jurisdicția lor.

Adunarea evreilor s-a făcut potrivit prevederilor Decretului nr. 6163/1944, de către echipe stabilite de edilii locali, în componența cărora au intrat slujbași civili, profesori de școală primară sau secundară, jandarmi și polițiști, precum și voluntari Nyilas. Unitățile erau organizate de către comisiile primăriilor și acționau sub jurisdicția acestora.

Operațiunea de ghețoizare a fost condusă de un cartier general de dezevreizare, cu sediul la Cluj. Unitatea era condusă de László Ferenczy și acționa sub îndrumarea câtorva reprezentanți ai lui Eichmann – Sonderkommando. Contactele între birourile de dezevreizare din Transilvania de Nord și comandamentul central din Budapesta au fost asigurate de două mașini curier special ale Jandarmeriei, care se deplasau zilnic în direcții opuse, întâlnindu-se la Oradea – punctul de mijloc

² Tereza Mózes, *Evreii din Oradea*, București, Hasefer, 1997, p. 193–199; Löwy Dániel, *Az úri város zsidó lakosai. A nagyváradi zsidóság története*, Budapest, Magyar Unitárius Egyház Magyarországi Egyházkerülete, 2015, p. 230–233, <http://www.mmhntn.org/ghetouri.php#oradea>.

între capitală și Cluj. Comanda operațională imediată a procesului de ghetizare din Transilvania de Nord era exercitată de colonelul de jandarmi Tibor Paksy-Kiss, care i-a delegat puteri speciale la Oradea locotenent-colonelului Jenő Péterffy, prietenul său personal și coleg de ideologie.

Evreii din zona rurală au fost adunați mai întâi în sinagogi și în clădirile aparținând comunității, în timp ce în orașe au fost concentrați în puncte mici de colectare, de unde au fost transferați în principalele ghetouri. La fiecare stadiu al operațiunii, aceștia au fost supuși unui proces de expropriere care a căpătat un caracter din ce în ce mai agresiv.

Ghettoizarea evreilor din nordul Transilvaniei, ca și din celelalte părți ale Ungariei, s-a făcut fără incidente majore de rezistență din partea acestora sau a populației creștine. Ignorantă în privința realităților pe care le implica programul Soluției Finale, populația evreiască a plecat spre ghetouri resemnată față de o soartă neplăcută, dar pe care nu o presupuneau fatală. Unii dintre ei își explicau rațional „izolarea” ca fiind un pas logic înainte ca teritoriul în care locuiau să devină câmp de bătălie. Alții dădeau crezare zvonurilor răspândite de oficialii poliției și jandarmeriei și chiar de unii lideri evrei, că vor fi doar relocați la Kenyérmező, în Transdanubia³, unde vor munci în agricultură, până la sfârșitul războiului. Alții chiar nutreau speranța că Armata Roșie nu era foarte departe și că, cel mai probabil, concentrarea lor nu va fi de lungă durată⁴.

În dimineața zilei de 3 mai 1944, pe întreg cuprinsul Oradiei au fost afișate 3 ordine semnate de viceprimarul dr. Gyapay Ladislau. În unul dintre acestea se făcea referire la delimitarea perimetrului ghetoului⁵,

³ Denumirea tradițională a teritoriului Ungariei de pe malul drept al Dunării (în partea de vest a Ungariei).

⁴ http://www.yadvashem.org/yv/pdf-drupal/en/report/romanian/1.10_Northern_Transylvania_%20revazut%20gina.pdf, accesat în data de 10.08.2019, 11:15; Randolph L Braham, *op. cit.*, vol 1, p. 629.

⁵ Conform documentului, în componența ghetoului au intrat următoarele străzi: casele cu numere pare ale străzilor: Mezey Mihaly, Szent Laszlo și 6 Septembrie; casele impare de pe străzile 6 Septembrie, Mezei Mihaly și Dugenits Titus; de la curba străzii Dugonits Titus la ambele părți ale străzii 6 Septembrie până la Piața Capistranilor; partea pară a străzii Tompa Mihaly până la strada Frangepan Kristof; partea impară a străzii Frangepan Kristof de la Piața Capistranilor până la strada Tompa Mihaly; Piața Capistranilor; întreaga stradă Varady Zsigmond, de la Piața Capistranilor până la strada Mezey Mihaly; strada Liliom; partea impară a Pieței Mussolini de la strada Liliom până la strada Zarda; strada Capucinilor partea impară, cu excepția mănăstirii Capucinilor;

în care erau obligați să se mute toți evreii care purtau steaua galbenă. Creștinilor care dețineau proprietăți, magazine sau ateliere în acest sector al orașului li s-a solicitat să le elibereze în termen de maxim 4 zile, cei care nu se conformau urmând să fie închiși și interogați. În schimb, li se oferea posibilitatea de a se muta în casele eliberate de evrei, unde confortul și condițiile de viață vor fi mult sporite⁶.

Comercianții și industriașii necreștini puteau solicita la schimb spații adecvate și mai bine poziționate din punctul de vedere al vadului comercial, în vederea reluării activității. Toate cheltuielile de mutare a activității comerciale într-un alt spațiu urmau a fi suportate cu fonduri confiscate de la evrei, primăria asumându-și să plătească în avans sumele necesare⁷.

Prin același document se aducea la cunoștința cetățenilor care aveau în posesie bunuri lăsate în păstrare de la evrei că sunt obligați ca, în decurs de 3 zile, să le declare la primăria orașului⁸.

Începând cu ora 5 dimineața, au fost mobilizate aproximativ 100 de comisii, formate fiecare din câte 3 membri: un funcționar de la întreprinderile comunale, unul orașenesc și un polițist, care au avut rolul de a ghida evreii spre ghetou, spațiul în cauză fiind înconjurat de un gard de scânduri înalt de 2–3 metri. Casele din perimetrul ghetoului care aveau ferestre îndreptate spre locuințele creștine din împrejurime au fost închise cu scânduri.

În aceeași zi, viceprimarul dr. Gyapay Ladislau a numit un comitet de conducere a ghetoului, denumit Consiliul evreiesc, format din 5 membri: Leitner Sándor (președintele comunității evreiești), Vajda István Pál (șef-rabinul comunității neologe), Lőrinc Sándor (avocat), dr. Osváth René (medic) și Montzen Sámuel (industriaș), care a primit atribuții privitoare la organizarea și rezolvarea problemelor interne ale ghetoului.

În interior se organiza un spital, medicii deservenți urmând să asigure gărzi permanente. Din cauza deficitului de cadre medicale înalt calificate

strada Szacsvai de la Strada Mezey Mihaly până la strada Zarda; strada Blaha Luiza; strada Bertsey Gyorgy; strada Zapolya; strada Bercsenyi; strada Szmazsenka; strada dr. Moskovits; strada Bulyovszky; strada Zarda; strada 37; strada Rimmler Karoly pe ambele părți de la strada Tompa Mihaly la strada Varady Zsigmond; strada Gyalokai.

⁶ Cererile creștinilor pentru casele evreilor urmau a fi depuse la biroul de locuințe al primăriei de pe strada Teleki nr. 3.

⁷ Cererile lor se vor depune la sediul administrativ al primăriei de pe strada Teleki nr. 3, etaj 1.

⁸ *Erdélyi Néplap*, 3 mai 1944, p. 1.

din oraș, 6 medici evrei – oftalmologul Parkin Armin, dermato-venerologul Barna László, orelistul Ertzmann Lajos, pneumologul Mozes Kornelia, internistul Sebestyen Artur și pediaterul Aufricht Ede - au fost exceptați de la ghetozare, pentru a asigura buna funcționare a spitalului din oraș. Viceprimarul a cerut populației să nu manifeste ostilitate față de respectivele cadre medicale, care au fost exceptate de la rigorile legislației antisemite pentru a servi intereselor comunității locale⁹.

Situat pe malul stâng al Crișului, între actualele străzi Avram Iancu, gen. Traian Moșoiu, Piața 1 Decembrie, Crinului, Mihail Kogălniceanu, șirul de case de pe partea de est a Pieței Independenței și, în cele din urmă, strada Sucevei, Ghetoul Mare avea o întindere de 130 de iugăre¹⁰, adică a cincisprezecea parte din teritoriul de 2.000 de iugăre al orașului. În numai 5 zile, pe această suprafață a fost înghesuită aproape o treime din populația orașului, care număra în acel moment 90.000 de locuitori. Nu au fost lăsați pe dinafară veteranii de război, infirmii, alienații mintal și cei din Spitalul TBC, inclusiv pacienții proaspăt operați. În acest perimetru, densitatea era atât de mare, încât 15–16 evrei împărțeau o singură cameră.

Perimetrul special alocat ghetoului era înconjurat de un gard înalt de 2–3 metri, făcut din cherestea, iar, ca izolarea să fie totală, geamurile care dădeau spre oraș au fost închise cu lemn.

Condițiile din interiorul celor două ghetouri erau inumane. În ghetoul mic, evreii au fost adăpostiți până la deportare în niște foste grajduri fără acoperiș și cu pereți lipsă. Înghesuiala, teroarea, mizeria (avea printre „dotări” o fântână și o latrină – la ambele lumea fiind obligată să aștepte la coadă) și lipsa alimentelor de bază a făcut ca mulți bătrâni, femei gravide și copii bolnavi să-și găsească aici sfârșitul înainte de deportare¹¹.

Ghetoul Mare din Oradea suferea din cauza dificultăților de asigurare a hranei pentru un număr atât de însemnat de populație. Pentru început, fiecare a consumat din proviziile alimentare aduse de acasă. După epuizarea acestora, numărul celor care solicitau hrană de la bucătăria

⁹ *Ibidem*, p. 3.

¹⁰ Un iugăr este egal cu 0,5775 de hectare.

¹¹ *Erdelyi Neplap*, 11–12 mai 1944, p. 5; Löwy Dániel, *op. cit.* p. 227–230; Téreza Mózes, *op.cit.*, p. 193–199; http://www.yadvashem.org/yv/pdf-drupal/en/report/romanian/1.10_Northern_Transylvania_%20revazut%20gina.pdf, (accesat în data de 10.08.2019, 11:15).

populară a crescut exponențial. În a opta zi de la internare, deja luau masa aici 7.000 de persoane. Cum numărul celor care erau constrânși să locuiască aici a crescut mereu, consiliul de conducere a fost nevoit să organizeze noi bucătării populare.

Curentul electric și linia telefonică au fost sistate din prima zi, iar apa potabilă curgea doar dimineața, maxim 1 oră. O altă problemă majoră a reprezentat-o funcționarea WC-urilor. Numeroase latrine au fost săpate în spatele caselor, însă mirosul tot mai puternic și neplăcut stăruia în interiorul ghetoului.

Spitalul central al ghetoului a fost amenajat ad-hoc în Sinagoga Viznitz¹², clădire neterminată, netencuită, fiind dotat exclusiv cu aparatura medicală, pansamentele și medicamentele ce au putut fi aduse de către medicii și farmaciștii închiși în ghetou. La parterul sinagogii a fost amplasată Secția de interne, cu 90 de paturi, pusă sub conducerea dr. Molnár Vilmos. Serviciul zilnic era asigurat de către dr. Popper Endre, dr. Némethi Sándor și dr. Deutsch Elemér. La etaj a fost amplasată Maternitatea și Secția de obstetrică-ginecologie, condusă de medicul dr. Kupfer Miksa. Secția de chirurgie era condusă de dr. Eliász Ernő. Cazurile de boli contagioase și cele neuro-psihiatrice aveau destinate spații distincte, la gimnaziul ortodox evreiesc, acestea fiind coordonate de dr. Dénes Ignác¹³.

În cadrul ghetoului, abuzurile au fost frecvente, fiind contabilizate numeroase victime ale măsurilor punitive practicate. Endre László – secretarul de stat din Ministerul de Interne de la Budapesta – a încredințat conducerea aspectelor legate de evreii din ghetou locotenent-colonelului Jenő Péterffy, comandantul batalionului de jandarmi din Oradea, având ca locțiitor pe dr. Petru Gyula, căpitan în rezervă. Comanda nemijlocită a ghetoului i-a revenit căpitanului de jandarmi Garay István, jandarmeria preluând conducerea ghetoului în 10 mai 1944¹⁴, dată de la care spațiul ghetoului a devenit unul închis ermetic, păzit zi și noapte.

¹² A fost construită de un sprijinitor al Rabinului Sr. Jisrael Hager al ramurii hasidice din Viznitz, care a fugit de persecuție, împreună cu curtea sa la Oradea, în 1915. Rabinul era stabilit anterior în Bucovina, dar a reușit să negocieze cu invadatorii ruși pentru o plecare ordonată, alături de 70 dintre însoșitorii săi. În prezent este divizată în mici unități comerciale.

¹³ Tereza Mózes, *op.cit.*, p. 193–200.

¹⁴ <http://www.mmhtn.org/ghetouri.php#oradea> (accesat în data de 10.09.2019, 15:12).

Stresul și nesiguranța cuprinsese întreaga comunitate evreiască din Oradea și împrejurimi în perioada ghețoizării, sentimente potențate de incertitudinea care plana asupra sorții ce o aștepta¹⁵.

Ghețoizarea evreilor orădeni, finalizată până la data de 10 mai 1944, a fost resimțită din plin de orașul de pe Crișul Repede. În acele zile, pe străzi mai puteau fi zăriți doar cei câțiva evrei scutiți de legislația antisemită (16 familii, alți 400 de bărbați fiind selecționați pentru muncă silnică). Nici nu s-a finalizat procesul de ghețoizare, că locuințele și pivnițele evreilor au început să fie prădate de hoți, mulți încercându-și norocul în speranța că vor găsi adevărate comori în casele părăsite de aceștia¹⁶.

În numărul din 6–7 mai 1944, *Erdelyi Néplap* relatează că adolescentul de 13 ani Kordoran Ferenc, de etnie romă, a intrat într-o pivniță aflată în proprietatea lui Fischer Hermann, de pe strada Kocsan Janos, nr. 26, de unde și-a însușit din spațiul de depozitare haine, încălțăminte și alte lucruri. Hoțul a fost identificat în scurt timp și închis preventiv până la finalizarea cercetărilor¹⁷.

Un alt caz de infracțiune semnalat autorităților s-a înregistrat în data de 6 mai 1944. În timp ce evreii așteptau în curtea imobilului lor din Strada Fesztai Arpad, nr. 8, pentru a fi duși în ghetou, o doamnă s-a furișat în casa care nu a fost încă sigilată și a început să împacheteze din bunurile evreilor. Datorită vecinilor care au alertat poliția, hoata a fost prinsă.

Cazuri asemănătoare au avut loc și în imobilele situate pe străzile Episcop Winkler, Păcii și Podgoriei, unde Fleisz Rezso a fost prins în timp ce prăda un magazin sigilat evreiesc. Tot asupra faptei au fost prinși Lazar Ferenc și Kis Janos, care lucrau ca zilieri și ajutau la mutarea evreilor în ghetou. La un moment dat, aceștia au vrut să părăsească ghetoul cu o ladă de 10 kg de fructe, pe care au sustras-o¹⁸.

După cum relatează ziarul local *Erdelyi Néplap*, în numărul apărut pe data de 13 mai 1944, casa sigilată a unor evrei aflată pe strada Sfântul Jeromaon nr. 14 a fost prădată în cursul nopții precedente de hoți. Vecinii, care au fost alertați de câinele aflat în curtea imobilului, au observat casa desigilată unde o doamnă aduna vesela din bucătărie. Aceasta a fost prinsă și dusă la secția de poliție și predată autorităților. Numita Bathori Zsofia a mai fost cercetată în cazuri asemănătoare¹⁹.

¹⁵ Lőwy Dániel, *op.cit.*, p. 230–233.

¹⁶ *Ibidem*, p. 5.

¹⁷ *Erdelyi Néplap*, 6–7 mai 1944, p. 2.

¹⁸ *Ibidem*, 9–10 mai, p. 3.

¹⁹ *Ibidem*, 13–14 mai 1944, p. 3.

Pentru descurajarea acestor acțiuni, pe data de 13 mai 1944 s-a pronunțat și o primă sentință judecătorească împotriva hoților care spărgeau casele sigilate evreiești, și anume 5 luni de detenție²⁰.

ACȚIUNI DE EVITARE A GHETOIZĂRII

În încercarea de a evita ghetoizarea și deportarea, s-a dezvoltat în acea perioadă o adevărată rețea de falsificatori care, în schimbul unor sume de bani, furnizau doritorilor acte ce le asigurau exceptarea de la legile antievreiești sau chiar părăsirea țării: certificate de naștere, certificate de căsătorie, cărți de identitate etc.

O astfel de rețea, având ca lideri doi evrei, a fost descoperită și anihilată la Budapesta. După ce și-au fabricat propriile acte false, Selymes Jozsef (de 20 de ani) și Spira Tibor (24 de ani) au întocmit alte sute de astfel de documente, în sediul lor de pe strada Regele Zsigmond nr. 21–23. Actele au fost tranzacționate la prețul cel mai mare pe care și-l permiteau cumpărătorii, fiind vândute cu până la 10.000 de pengö²¹.

Inițiative similare s-au materializat și în alte zone ale țării, printre care și la Oradea, unde au fost surprinși mulți evrei care au dorit să părăsească orașul cu acte false. Astfel, în urma unei razii a poliției orădene în zona gării, desfășurate în zorii zilei de 1 mai 1944, au fost legitimați mai mulți indivizi suspecti, originari din Polonia, asupra cărora au fost găsite acte false. În urma interogării, s-a aflat că actele au fost procurate de orădeanul Zoltán Imre. Grupul de evrei polonezi, format din Voicig Stanislaw, Kuhan József, Adler Kahanne, Werberger Dóra, Cserviczky József și soția acestuia, a fost predat procuraturii și s-a trecut la căutarea lui Zoltán Imre, care, între timp, fugise din localitate²².

În aceeași perioadă, alte două tinere (originare din Satu Mare), Bródy Elza (de 20 de ani) și Bródy Magda (19 ani), care fugeau din fața ghetoizării, au fost prinse la Oradea, fiind surprinse de un detectiv orădean la un hotel din oraș. După legitimarea lor, acestea au pretins că sunt de religie reformată și că sunt originare din Satu Mare. Au fost duse la sediul poliției pentru interogări, unde, după un timp, au recunoscut că au fugit din orașul natal înainte să fie transportate împreună cu familia în

²⁰ *Ibidem*, p. 5.

²¹ *Ibidem*, 23–30 aprilie 1944, p. 5; pengö – unitate monetară a Ungariei între 21 ianuarie 1927 și 30 iulie 1946.

²² *Ibidem*, 2–3 mai 1944, p. 4.

ghetou. Cu suma de 400 de pengö pe persoană, un cunoscut falsificator de acte din oraș le-a eliberat certificate de naștere și un act de la poliție, care le dădea drept de călătorie. Totodată, au mărturisit că după venirea la Oradea, văzând că situația este similară cu cea din Satu Mare, au intenționat să meargă mai departe spre Budapesta. Fetele au fost puse sub acuzare pentru nepurtarea stelei galbene, călătorie secretă și fuga din fața ghetozării, iar autoritățile sătmărene au fost anunțate cu privire la falsificatorul de acte din oraș²³.

Alte două tinere care fugeau din fața ghetozării au fost legitimate și prinse în Oradea cu acte false, la data de 10 mai 1944. Astfel, pe fondul legitimării sale de către un jandarm, asupra Klárei Weisz s-au descoperit acte false cu care tânăra a călătorit de la Budapesta spre Oradea – unde voia să se stabilească –, pentru a scăpa de ghetou. A fost arestată pentru 90 de zile și suma de 350 de pengö aflată în posesia ei a fost confiscată. Un caz asemănător a fost cel al bistrițencei Pinkaszovics Margit, care tot cu acte false a călătorit spre Oradea, și aceasta fiind arestată pentru 60 de zile²⁴.

O altă captură de evrei care tranzitau orașul a fost identificată de poliția orădeană la data de 15 mai 1944. La un control asupra numiților Goldstein Bone și Goldstein Malvin, ambii din Satu Mare, respectiv Lefkovits Gizella și Lefkovits Lajos, din Marghita, au fost descoperite acte false, fapt pentru care au primit fiecare câte o detenție de 30 de zile. Sárközi Sándor, cel care le-a „împrumutat” actele, a primit o detenție de 20 de zile, acesta pretinzând că nu a știut că Lefkovits Gizella – cea care a cerut cu împrumut actele pentru călătoria la Budapesta – era evreică²⁵.

Alți evrei au încercat să fugă din fața ghetozării cu sprijinul unor creștini, alteori prin recurgerea la cointeresarea materială a persoanelor dispuse să-și asume riscuri în schimbul asigurării unor ascunzători pentru aceștia. Un astfel de caz este cel al familiei evreului Dávid Rosenberg din Oradea, care a încercat să scape de ghetozare prin ascunderea într-un imobil aparținând unei localnice (doamna Venter) din satul Peștera, comuna Aștileu, județul Bihor. După ce, la data de 5 mai 1944, s-au înțeles „pentru o sumă considerabilă”, a doua zi, întreaga familie „s-a lepădat de steaua galbenă” și s-a deplasat cu trenul spre direcția Peștera, unde au fost ascunși în podul casei. Pentru a-și vedea totuși în siguranță

²³ *Ibidem*, 8–9 mai 1944, p. 6.

²⁴ *Ibidem*, 10–11 mai, p. 4.

²⁵ *Ibidem*, 16–17 mai 1944, p. 3.

familia, Dávid Rosenberg i-a cerut doamnei Venter să-i treacă peste graniță, în România, promițându-i în schimb „o sumă uriașă”. Inițial, pentru această operațiune a dat gazdei doar 3.900 de pengö, respectiv 600 de pengö doamnei Toia Maria, care s-a oferit să o ajute. Cele două au reușit să treacă granița cu cei 3 copii ai lui Rosenberg Dávid (Judith, Mór și Imre), împreună cu mama acestora. Capul familiei nu a mai reușit însă să treacă granița, fiind descoperit și arestat de către jandarmi.

Dintre cele două ajutoare, Toia Maria a reușit să fugă și s-a ascuns de autorități. Arestații au fost duși la Oradea, unde s-a și pronunțat sentința în cazul lor – 3 luni de detenție pentru Rosenberg Dávid și o lună și 15 zile de detenție pentru doamna Venter²⁶.

Înainte de organizarea propriu-zisă a ghetoului, a încercat să treacă granița în România și Goldring M. Hermann – șeful orădean al organizației sioniste. Împreună cu soția și cu copilul de 2 ani au plecat spre Băile Felix, cu intenția de a trece clandestin granița. Pentru a se putea deplasa mai ușor, copilul a fost lăsat în grija familiei creștine a lui Kovács Sándor, până vor trimite după el pe un om de încredere. Înainte de a trece granița, au fost însă surprinși de jandarmii care întreprindeau o razie în stațiune, prinși și duși în Oradea. Deoarece procedurile de ghetizare erau în plină desfășurare, Goldring M. Hermann a organizat rapid un grup de 27 de persoane, femei și bărbați și, în înțelegere cu un mecanic de locomotivă maghiar, pe data de 7 mai 1944 s-au furișat în ultimul vagon al unui tren de marfă, spre direcția Cluj. La Țețchea, unde trenul avea o staționare de 1 minut, întreg grupul a coborât. A doua zi, toți au trecut deja granița. Peste două luni, un român s-a prezentat după copil²⁷.

La insistențele Germaniei, statul român a adoptat pe data de 29 mai 1944 legea care prevedea pedeapsa cu moartea pentru trecerea ilegală de frontieră, atât pentru evrei, cât și pentru călăuze. Legea avea menirea de a descuraja refugierea evreilor înspre România²⁸.

Deși guvernul a înăspriț legislația privind trecerea ilegală de frontieră, românii au facilitat în continuare astfel de operațiuni. Vameșii au primit directive secrete pentru facilitarea trecerii frontierei pentru refugiați. În 2 iunie 1944, primul ministru l-a însărcinat pe reprezentantul delegat

²⁶ *Ibidem*, 20–21 mai 1944, p. 5.

²⁷ *Ibidem*, p. 255–256.

²⁸ Randolph L. Braham, *A népirtás politikája – A holokauszt Magyarországon (Politica genocidului – Holocaustul în Ungaria)*, Bövítetett, átdolgozott kiadás – Ediție completată și adăugită, Budapest Belvárosi Könyvkiadó, 1997, vol. 2, p. 982.

al Crucii Roșii la București – ca, în pofida legislației române, să aducă asigurări formale că România îi primește pe refugiații evrei din Transilvania de Nord, ba chiar statul supraveghează siguranța lor.

Odată cu înăsprirea legislației antievreiești din Ungaria în vara anului 1944, un rol important în trecerea frontierei spre România din Ardealul de nord a revenit populației civile. Persoanele care le-au sărit în ajutor de bunăvoie sau în așteptarea unei remunerații le-au asigurat refugiaților cazare, masă și siguranță²⁹.

Potrivit unui raport realizat pe 28 decembrie 1944 și semnat de G. Bertrand Jacobson, reprezentantul la București a HICEM-HIAS, 1.500 de evrei au trecut ilegal frontiera de la începutul deportărilor în masă din Ungaria. Majoritatea și-au găsit adăpost la București, Arad și Timișoara. În afara acestora, în România mai trăiau 11.200 de evrei, din care 3.200 în detașamentele de muncă eliberați de armata lui Tito la sfârșitul verii – începutul toamnei anului 1944 și 8.000 de evrei aflați tot în detașamentele de muncă eliberați de armata sovieto-română. Jacobson mai amintește în acest raport că și pe teritoriul Transilvaniei de Nord mai erau 4–8.000 de evrei eliberați din detașamentele de muncă. Numărul evreilor eliberați a crescut considerabil datorită înaintării armatei eliberatoare.

Facilitățile asigurate evreilor refugiați au continuat până după 23 august 1944 când, odată cu schimbarea alianței politico-militare, noul guvern condus de Constantin Sănătescu și-a propus suspendarea-anularea legislației antievreiești, ba chiar a luat poziție și în favoarea evreilor din teritoriile cedate în vara anului 1940.

ACȚIUNI DE EVADARE DIN GHETOU

Torturile fizice și psihice la care erau supuși evreii în ghetou i-a determinat pe cei mai temerari să caute soluții ingenioase pentru evadarea și refugierea în România. În acest demers, au beneficiat de sprijinul logistic și financiar al unor creștini sau au recurs la mituirea unora dintre jandarmii mai binevoitori care păzeau ghetoul.

O parte a evreilor a reușit să-și recâștige libertatea escaladând gardurile înalte de 2–3 metri ale ghetoului, în special noaptea. Potrivit mărturiilor președintelui comunității evreiești ortodoxe din Oradea, Leitner Sándor, unii evrei au încercat să evadeze din ghetou prin apele mărite și învolburate

²⁹ Randolph L. Braham, *op.cit.*, vol. 2, p. 994–996.

ale pârâului Peța, care traversa perimetrul ghetoului. Ieșirea pârâului din ghetou se făcea printr-un inel de ciment nu foarte larg, dar suficient pentru oameni mai slabi. Aceasta era nesigură, nu se știa exact ce se află dincolo de acest inel, apa era tulbure și degaja un miros urât. Dar câțiva au reușit să scape. Pentru a da de veste familiei că sunt teferi și că și-au recâștigat libertatea, adesea se reîntorceau în perimetrul din imediata apropiere a ghetoului unde familia aștepta cu sufletul la gură semnalul prestabilit al celui scăpat. Într-o noapte, unul din ei a fost recunoscut de un jandarm, a fost prins, readus în perimetrul ghetoului, torturat până a mărturisit modalitatea de scăpare. În scurt timp s-a închis și această „poartă”³⁰. În ultimele zile ale existenței ghetoului s-au făcut cele mai multe încercări de evadare, adesea cu îngăduința jandarmilor care, pentru 20–30.000 de pengö, înlesneau drumul spre libertate al evreilor.

Leitner Sándor a reușit să scape datorită intervenției familiei văduvei Istvan Ullman, care a intervenit la unele rudenii din capitala Ungariei cu relații la nivel înalt, obținând acte de exceptare de la deportare și aprobarea deplasării în Budapesta, atât pentru ea, cât și pentru liderul comunității evreilor din Oradea. Aceștia au părăsit ghetoul în seara zilei de 5 iunie 1944, fiind escortați de jandarmii maghiari până la gară, de unde s-au îndreptat cu trenul spre capitala Ungariei. Leitner Sándor a ajuns în Elveția prin intermediul celebrului transport organizat de Rudolf Kastner. Stabilizat la Geneva, a decedat în anul 1972, la vârsta de 82 de ani, fiind înmormântat la Ierusalim, în anul 1973³¹. Cu toate că a făcut încercări repetate de a-și salva părinții, demersurile sale au eșuat, aceștia fiind duși cu ultimul transport spre lagărul morții, împreună cu fratele lui (cumnata s-a sinucis), mătușa și mai multe rudenii.

La rândul său, Goldstein Sándor (importator), a reușit să evadeze din ghetou prin dezmembrarea unei părți dintr-un perete de pe strada Capucinilor. Patru zile a lucrat foarte încet, doar pe timpul nopții, la desprinderea cărămizilor, iar în a cincea zi a reușit să desprindă și ultima cărămidă. Prin această gaură a reușit să iasă în curtea Restaurantului „Bakcsi”, local frecventat de jandarmi, situat în afara perimetrului ghetoului. Aici și-a rupt steaua de pe piept și, cu ajutorul unor țigani lăutari, pe care i-a mituit, a reușit să iasă cu un contrabas la gât.

³⁰ Leitner Sándor, *Tragedia evreilor orădeni*, în Schön Dezső – coordonator (*A tegnap városa. A nagyváradi zsidóság emlékkönyve*), Tel Aviv, 1981, p. 285.

³¹ *Ibidem*, p. 316–319.

Proprietarul și directorul Fabricii de vată „Urania”, dr. Jakab Lajos, s-a strecurat în acea parte a ghetoului care dădea spre sediul Unității Publice Urbane, a escaladat gardul înalt de piatră al ghetoului, ajungând în curtea instituției, care era deja închisă. A intrat în clădirea principală, de acolo a sunat la poartă și, la ieșire, a menționat că a fost în vizită la directorul instituției. Când a fost legitimat pe stradă, în buzunar avea deja actele false necesare.

Róth Imre, proprietarul unei fabrici de ochelari, a mituit șoferul unui taxi care îi aștepta pe jandarmii care ieșeau în oraș după avuțiile ascunse ale evreilor. Róth și soția sa, care era gravidă în 8 luni, au părăsit ghetoul înghesuiți în portbagajul mașinii. Și comerciantul Sonnenwirth Sándor cu soția ar fi vrut să iasă prin același mod, dar în momentul venirii mașinii, soția acestuia a intrat în panică, la vederea unui jandarm care se apropia de ei. Sonnenwirth Sándor a sărit în portbagajul mașinii, care a demarat. Soția acestuia a fost deportată din ghetou.

Avocatul dr. Boch Alfred a mituit un jandarm care asigura paza ghetoului într-un perimetru mai retras, ieșind pe o poartă lăturalnică, cu acte creștine³².

Adler István, directorul unei fabrici de textile, a profitat de bombardamentele asupra orașului, pentru a părăsi ghetoul. Știind că a doua zi urma să fie deportat, a identificat o scândură mai puțin prinsă în gardul ghetoului, pe unde putea mai ușor părăsi perimetrul închis. Așteptând lăsarea seriei, a profitat de momentul în care au început bombardamentele asupra orașului, când toată lumea se îndrepta spre spațiile de protecție. A fugit spre gard, a smuls scândura și a fugit spre străzile goale. Un jandarm l-a observat, a strigat spre el, chiar a pregătit arma să-l împuște, însă din cauza șocului unei bombe care a căzut în apropiere, s-a dezechilibrat și nu a mai putut trage asupra fugarului.

Extrem de riscantă și periculoasă a fost evadarea pusă la cale de Schwartz Ernő, proprietarul magazinului de mobilă „Arta”. Înainte de a porni ultimul transport spre lagărul morții, Schwartz Ernő, împreună cu soția, cumnatul Molnár Péter (funcționar la Banca Maghiară Generală de Credit), soția și copilul acestora, s-au furișat într-o zonă a ghetoului deja golită, pe strada Vámház – actuala stradă Sucevei, unde s-au adăpostit în podul unei case, unde Schwartz Ernő a identificat și pregătit o ascunzătoare, zidindu-se cu mare grijă. Deși jandarmii au scotocit în mai multe

³² *Ibidem*, p. 256–257.

rânduri toate casele rămase pustii, pentru a găsi evrei ascunși, aceștia nu au reușit să-i găsească. Sleți de putere, din cauză că timp de șase zile nu au mâncat decât coji de pâine, grupul condus de Schwartz Ernő a coborât cu grijă din ascunzătoare și s-a strecurat spre cea mai sudică parte a ghetoului, ce dădea spre strada Rimmler Károly. Aici, cu uneltele avute la dispoziție, a reușit să lărgească gardul ghetoului, mult mai puțin păzit acum, și au evadat, îndreptându-se spre marginea orașului. Înzestrat cu hartă și busolă, Schwartz Ernő a condus grupul departe de drumurile circulare, prin păduri, peste podețe, până au dat de niște țărani români binevoitori, din apropiere de Tinca, ce i-au îndrumat spre granița cu România³³.

Pentru a evita deportarea, unii evrei au reușit să-și improvizeze adăposturi – adevărate buncăre –, imediat după internarea lor în ghetou. Un astfel de buncăr a fost amenajat în fosta Fabrică de săpun „Rotbarth”, unde, alături de familia Rotbarth, au fost adăpostite, prin zidire, aproximativ 30 de persoane.

Alte asemenea refugii au fost improvizate în podul casei ce adăpostea baia rituală, precum și în pivnițele mai multor case. Cei adăpostiți în aceste locuri au îndurat zilele caniculare care s-au abătut asupra orașului, foamea și setea, așteptând închiși, chiar luni de zile, trecerea timpului. O astfel de ascunzătoare a fost amenajată pe strada Várház nr. 6 (strada Sucevei azi), în pivnița unui grajd, intrarea fiind realizată sub iesle. Un alt adăpost a fost improvizat pe strada Blaha Lujza, nr. 30 (strada Ion Buzoianu), cele 30 de persoane ascunse în pivniță fiind efectiv zidite în peretele imobilului. Aprovizionarea celor ascunși s-a realizat prin bunăvoința locotenentului Appán Kálmán, care își desfășura activitatea la gara din oraș. Același Appán Kálmán a asigurat aprovizionarea cu cele necesare comercianților Feldmesser Jenő și Feldmesser Lajos, ascunși timp de 5 luni într-o pivniță din strada Capucinilor (actuala stradă General Traian Moșoiu)³⁴.

Pentru alți evrei orădeni, fuga din ghetou a fost facilitată de complicitatea unor cetățeni din Oradea. Spre exemplu, familia brutarului László Steiner a părăsit ghetoul din Oradea prin mituirea paznicilor. La ieșire, un polițist de înalt rang i-a așteptat și i-a dus într-o ascunzătoare, acesta nesolicitând bani pentru serviciile sale. Gheorghe Mangra, pe atunci tutore al Colegiului Greco-Catolic, mai târziu preot, a obținut pentru ei acte false și le-a facilitat trecerea în România, ajutat și de Dumitru Mangra, fratele mai mic, în calitate de cărăuș. Din Oradea i-a condus

³³ *Ibidem*, p. 258–259.

³⁴ *Ibidem*, p. 259–261.

înspre Băile 1 Mai unde, cu sprijinul unei fete românce de 17 ani (care venea în Ungaria să cumpere coase, aici fiind mai ieftine), au trecut ilegal frontiera în România. Prinși de autoritățile române, împreună cu alți evrei refugiați, au fost încarcerati în Penitenciarul Militar de la Timișoara³⁵.

Printre cei care și-au riscat viața pentru ajutorarea semenilor lor care doreau să treacă granița în România s-au aflat nobilul Tisza Kálmán din Geszt, nobilul Tisza György din Cighid și dr. Ignatie Terțan, prietenul dr. Miksa Kupfer.

De asemenea, delegația consulară română din Budapesta a eliberat mai multe acte de identitate evreilor care astfel se puteau deplasa la Arad, unde fostul avocat orădean Filip Justin s-a preocupat de siguranța lor. Baronul Neumann Ferenc din Arad a fost o altă persoană care a sprijinit material refugiații evrei. Și în Timișoara au fost numeroase familii care au susținut refugiații; celor care solicitau și sprijin juridic li se asigura în procesele intentate, iar printre susținătorii cauzei evreilor orădeni în Timișoara l-aș aminti pe avocatul dr. Pelle János.

Refugiații evrei ajunși la București au fost sprijiniți material de Várnai József și soția acestuia, Fülöp Sándor, Adler Jenő, toți originari din Oradea. O serie de orădeni care au părăsit orașul după evenimentele din vara anului 1940 și s-au stabilit la București au sprijinit cu tot ce au putut pe evreii orădeni refugiați în capitală. Printre ei amintim pe dr. Zigre Nicolae, fost ministru și prefect, dr. Pop Romulus, fost viceprimar în Oradea, în acea perioadă secretar de stat pe problema refugiaților, foștii prefecți Băncilă Ioan și Ghica Gheorghe, precum și profesorul universitar Tiberiu Moșoiu³⁶.

Pe lângă aceste cazuri de evrei care, apelând la măsuri extreme, au reușit să evite deportarea, au existat situații în care cei ascunși au fost deconspirați de populația creștină a orașului, fiind depuse împotriva lor plângeri la poliție. Așa a fost cazul celor care s-au ascuns în zona hambarului Rendl, de pe strada Vámház – numiții Mendel Jolinak, doamna Fuchs Jenő, Deutsch Piri și ceasornicul Klein Sándor, împreună cu soția. În ultima zi a deportărilor, tâmplarul șvab Liebig, care locuia în

³⁵ http://www.multesjovo.hu/hu/aitdownloadablefiles/download/aitfile/aitfile_id/1439/ (accesat în data de 07.10.2019, 20:21), Reuven Tsur (Steiner Róbert), *Menekülés a gettóból (Egy nagyváradi zsidó család története)*, Noran Kiadó, 2005, p. 117–119.

³⁶ Katona Béla, *Oradea în furtună*, Oradea, Teala, 1946, p. 263–266.

preajma hambarului, i-a denunțat. Poliția i-a ridicat și, așa cum erau, în lenjerie de corp și o cămașă, au fost direcționați spre vagoane.

Unul dintre cele mai sigure adăposturi a fost amenajat în pivnițele boltite de sub locuințele aflate pe strada Várady Zsigmond, nr. 23 (strada Mihail Kogălniceanu), comunicarea cu aceste spații zidite realizându-se prin îndepărtarea unor cărămizi de către un om de încredere. Într-o astfel de încăpere s-au adăpostit 17 persoane, printre care văduva rabinului Hager Izrael, doamna Schreiber Lipót și încă câteva familii cu copii minori. La început, adăpostul a fost creat pentru a ascunde bunurile de valoare ale unor familii, însă a sfârșit prin a oferi refugiu pentru mai mulți evrei. Pe parcursul mai multor săptămâni cât au stat închiși în acel spațiu, de aprovizionarea lor s-a ocupat Grosz B. Jenő, un comerciant evreu, membru al detașamentelor de muncă. El se afla sub comanda șefului gării din Oradea și avea intrare în ghetou, având misiunea de a aduna medicamentele lăsate acolo de evrei. La aprovizionarea acestora a contribuit și soția lui Trebits Farkas și văduva lui Haldek Jenő.

Situația s-a înrăutățit în momentul în care, după golirea ghetoului, populația orașului a dat năvală în perimetrul închis, pentru a căuta și a-și însuși eventualele bunuri abandonate de evrei. Prin intervenția jandarmilor, mulțimea a fost împrăștiată și paza înăsprită. Pe acest fond, deoarece timp de 3 zile nu a mai avut posibilitatea de a duce provizii în ghetou, B. Jenő a apelat la un funcționar din primărie care, pentru o sumă de bani, a acceptat această misiune riscantă, primind coordonatele exacte și semnul de acces. Nu se știe din ce cauză, însă, peste 3 zile, ascunzătoarea a fost descoperită de către jandarmi, evreii fiind internați și apoi transportați în Germania³⁷.

Fotbalistul orădean Papp Sanyi și-a asumat riscul de-a ajuta evreii internați în spitalul de tifos. În perioada ghetozării evreilor, Papp Sanyi își îndeplinea serviciul militar, riscurile asumate de către el fiind foarte mari. Acesta ducea deseori pachete alimentare și medicamente internaților, fără a solicita contravaloarea produselor. Se deplasa cu bicicleta, internații aruncând peste gard micile hârtiuțe cu comanda dorită. După spusele fotbalistului, pentru aceasta a cheltuit aproximativ 3.000 de pengő, sumă nu foarte mare față de veniturile pe care le avea ca fotbalist.

O parte din evrei au părăsit ghetoul cu ajutorul lui după orele înserării, fiind călăuziți în Felix sau 1 Mai, de unde treceau ilegal frontiera. Printre

³⁷ Leitner Sándor, *op. cit.*, p. 259–261.

cei sprijiniți de Papp Sanyi să părăsească ghetoul se numără Zsolt Béla și soția acestuia, Rácz Ágnes. Acesta i-a condus până la gara din Oradea. Cu ajutorul unei rude a acestora din Budapesta, Kaufmann Sándor, cei doi au intrat în posesia unor acte false – pe numele unui bucătar și al unei cameriste din Hotelul Pannónia din Budapesta -, care le-au permis să călătorească spre capitala ungară. După o ședere scurtă în Budapesta, s-au îndreptat spre Elveția (avocatul clujean Kasztner Rezső intermediind ieșirea trenului din țară), cu așa-numitul tren Kásztner. După o scurtă ședere în tabăra de la Bergen-Belsen, și-au reluat drumul spre Elveția, în tren aflându-se alți 6 evrei orădeni. În ciuda încercărilor de a lua lângă ei părinții soției și pe fiica acesteia, Évá Heyman (numită de mulți Anna Frank a Transilvaniei, în urma publicării *Jurnalului*), acest fapt nu s-a realizat, trenul morții deportându-i la Auschwitz, unde și-au găsit sfârșitul³⁸.

SPITALUL DE BOLI CONTAGIOASE (TIFOS)

În cadrul ghetourilor din Transilvania, cel din Oradea are o particularitate aparte, fiind singurul în care s-a amenajat și a funcționat un spital de boli contagioase (tifos), gândit ca o „poartă” pentru scăparea de la deportarea la Auschwitz a mai multor evrei „bolnavi”.

Ideea simulării unei epidemii de tifos în ghetou, în speranța de a opri deportarea și de a institui carantina pe întreg acel spațiu, i-a aparținut doctorului internist Sebestyen Arthur și ginecologului dr. Kupfer Miksa și a prins contur în preajma zilei de 29 mai 1944, dată la care a avut loc cea de-a treia deportare a evreilor din Oradea. Dr. Kupfer Miksa era închis în ghetou alături de soție, de fiul în vârstă de 14 ani și de mama lui, în vârstă de 76 de ani.

Pentru aceasta a fost nevoie de oameni care au lucrat în detașamente de muncă și care au trecut prin această boală și în sângele cărora s-au putut pune în evidență anticorpii specifici. De asemenea, au avut nevoie de sprijinul unui medic patolog din oraș și, nu în ultimul rând, de complicitatea unor cadre ale Gestapoului, care au fost mituite. Medicul a fost găsit în persoana medicului militar Beöthy Konrád, un prieten extrem de apropiat al doctorului Kupfer Miksa, celui din urmă permițându-i-se să iasă din ghetou fără stea și fără însoțitor, pentru a se

³⁸ http://www.multesjovo.hu/hu/aitdownloadablefiles/download/aitfile/aitfile_id/1439/ (accesat în data de 07.10.2019, 20:21).

deplasa la spitalul public. Printre pacienții prin care s-a simulat existența tifosului exantematic s-a aflat cunoscutul publicist budapestan, poet și redactor Zsolt Béla, fost lucrător în detașamentele de muncă din Ucraina, în acea perioadă internat în secția de boli infecțioase a spitalului organizat în incinta ghetoului. De asemenea, soția acestuia, Rácz Ágnes, originară din Oradea, era internată în cadrul secției de obstetrică-ginecologie.

Acțiunea a fost încununată cu succes, Beöthy Konrád asumându-și să falsifice rezultatul unor analize de laborator trimise astfel încât să rezulte că mai mulți evrei din ghetou sufereau de tifos exantematic. În realitate, cei în cauză aveau anticorpii în sânge după ce luaseră virusul la muncă forțată în Transilvania de Nord și în Ucraina. Deși era o măsură extrem de riscantă, patologul și-a asumat-o.

Pentru „declanșarea” epidemiei, deoarece tifosul are trei părți importante, păduchii, febra în extaz și diareea, cei doi medici au stabilit, împreună cu Zsolt Béla, că este necesară identificarea mai multor evrei care au păduchi, dintre cei mai mizerabili, slabi și palizi. De asemenea, au convenit că spitalul de boli contagioase trebuie instalat într-o pivniță, unde, pe jos, să fie așezate haine murdare și lenjerii, „bolnavii” trebuind culcați pe paie urât mirositoare, pentru ca jandarmii și medicii militari să ezite să treacă pragul. De altfel, Zsolt Béla le-a confiat celor doi medici că, pe front, ofițerii n-au îndrăznit să intre în spitalul de tifos – unde erau bolnavi adevărați -, acesta fiind deservit doar de medici evrei și muncitori care lucrau forțat în spital, în calitate de infirmieri.

Pentru a simula existența „epidemiei”, medicii i-au vaccinat imediat cu ser menit a provoca simptomele febrei tifoide pentru ca, în caz că jandarmii sau germanii mergeau în inspecție, să nu se demaște înșelăciunea. În fiecare zi trebuiau să accepte să retrăiască această „boală”, deoarece în orice moment puteau afla că totul este o înșelăciune. Asemenea boli, create artificial, nu au pus în pericol viața pacienților, deși aveau febră ridicată și erupții pe piele.

Pentru început, mai mulți bărbați împreună cu familiile lor au fost izolați într-un așa-zis spital de boli infecțioase, încropit în partea de sud-est a ghetoului, în clădirea fostei mori László. Spitalul era coordonat de dr. Kupfer Miksa. Inițial, medicii au dorit să izoleze în spital și alți bolnavi contagioși, 26 bolnavi de enteroviroze și mai mulți cu varicelă, pentru a-i scăpa de deportare, însă comandantul ghetoului a aprobat ca doar 7 bolnavi de tifos, suspecții și aparținătorii acestora să rămână, în

total 29 de persoane, la care se adaugă cei 2 medici³⁹. Pentru aceștia, în ghetou s-a instituit carantina pentru 3 săptămâni. Oarecum situația acestora s-a ameliorat după deportarea spitalului rabinului din Viznitz. Jandarmii, terminându-și misiunea, ghetoul fiind golit, au fost transferați în alte orașe, pentru a sprijini deportarea. Paza spitalului contagios, cu cei șapte bolnavi oficiali și 22 de aparținători, și cu cei doi medici, a fost preluată de Poliția Oradea⁴⁰. Unul dintre jandarmii care a facilitat legătura persoanelor internate cu lumea exterioară a fost Ladi Gyula. Având o origine modestă (fiu de țăran), a acceptat benevol acest risc, fără a pretinde în schimb vreun beneficiu material sau financiar.

László Steiner a reușit să obțină o audiență la adjunctul comandantului ghetoului, un vechi client permanent al brutăriei Steiner. Întrucât László Steiner fusese declarat imun la tifos (ca cineva care trecuse prin boală și se vindecase) s-a acceptat ca el să fie bucătar în „spitalul” nou creat și a fost transferat acolo imediat, împreună cu oția și cei doi copii, dar nu și cu mama sau surorile lui, acestea pierind ulterior în deportare. Familia brutarului László Steiner a fost printre singurele familii din oraș care a reușit să supraviețuiască tragicului an 1944, familia fiind formată din Magda Steiner (soția lui) și copiii Marta (15 ani) și Robert (11 ani și jumătate)⁴¹.

Potrivit surselor consultate, pe lângă pacienții oficiali, în spital s-au ascuns și alți evrei, jandarmii evitând să intre în clădire de teamă să nu se îmbolnăvească. În cartea sa, Katona Bela estimează la 87 numărul celor care au părăsit ghetoul prin spitalul de boli contagioase – ulterior spitalul de tifos. Cea mai mare responsabilitate în această operațiune o aveau medicii Kupfer Miksa și Bálint Sándor, sub conducerea cărora se afla spitalul. Astfel, printre aceștia s-au regăsit Zsolt (numele original: Steiner) Béla și soția acestuia, Rácz Ágnes, dr. Czeisler Erzsébet, soția doctorului Kupfer Miksa, dr. Bálint Sándor – pediatru (celălalt doctor complice) și soția acestuia, în calitate de asistentă, Rozália – mama doctorului Kupfer Miksa și Rafael – fiul mai mic al acesteia, cumnata și nepotul doctorului Bálint, Waldman Emil, Molnár Péter – funcționar bancar, împreună cu familia, Fleischer Sándor – ziarist, cu soția și cei doi copii minori, Deutsch Katalin, comerciantul Friedler Mór, importatorul

³⁹ *Ibidem*, p. 313; Leitner Sándor, *op.cit.*, p. 310–311.

⁴⁰ Zsolt Béla, *Nouă valize (Kilenc kupffer)*, Budapesta, Magvető, 1982, p. 146–156, 284–288.

⁴¹ Reuven Tsur (Steiner Róbert), *op. cit.*, p. 80–81.

Goldstein Sándor, dr. Jakab Lajos, directorul și proprietarul Fabricii de vată „Uránia”, producătorul de ochelari Róth Imre și soția, Sonnenwirth Sándor, dr. Bock Alfréd, comerciantul Lefkovics Adolf și cei șase copii ai lui, Weisz Andor, stomatologul Ackersmann Károly, funcționarul Adler István, Feldmesser Jenő, Feldmesser Lajos, Schwarcz Lajos, dr. Bársony Vilmos, Gyarmati Miklós, comerciantul de mobilă Schwarcz Ernő și familia acestuia, Katz Chaim și soția Seidenfrau Cita, rabinul Halberstein și fata rabinului din Viznitz, familia hasidică Leimsieder, care avea mulți copii, morarul Steiner, tânărul Pisztiner Bubi, Steiner Róbert, în vârstă atunci de 12 ani (mai târziu profesor de limbi în Israel), Schwarcz Jancsi (mai târziu inginer la o fabrică de medicamente în Israel) și mulți alții⁴². De asemenea, prin această poartă de ieșire au reușit să scape din ghetou fiica rabinului din Viznitz, care în doar câteva săptămâni a ajuns în Palestina, apoi rabinul Halberstein, Katz Chaim, comerciantul Fefkovits Adolf împreună cu soția și cei 6 copii, cojocarul Heider László, alături de soție și cei doi copii, cojocarul Weisz Andor, tehnicianul dentar Ackersman Károly – pe toți medicii spitalului îi țineau ascunși în podul spitalului și le asigurau alimente – alături de mulți alții.

Când paza nu a mai fost așa de severă, erau nopți când 28–30 de persoane au părăsit ghetoul; desigur această operațiune a fost posibilă datorită buneii organizări și mituirii celor implicați. E adevărat că medicii spitalului nu au reușit să-și salveze propriile rudeni, dr. Bálint Sándor n-a reușit să-și scape propria nepoată, care cu o febră de 40 de grade a fost vagonizată, în timp ce nici dr. Kupfer Miksa n-a reușit să-i scape de la deportare rudeniile soției⁴³.

Familia doctorului Kupfer Miksa a părăsit ghetoul și a trecut ilegal frontiera, însă au fost reținuți de autorități, judecați la Arad și închiși la Târgu-Jiu, unde au stat până la eliberare. Împotriva medicului, mai mulți evrei care au fost sprijiniți de dr. Kupfer Miksa, marcați de trauma de a fi singurii supraviețuitori din familie, l-au dat în judecată pe salvatorul lor, acuzându-l de faptul că nu a reușit să scape pe mai mulți evrei de la

⁴² http://www.multesjovo.hu/hu/aitdownloadablefiles/download/aitfile/aitfile_id/1439/ (Löwy Dániel, *Zsolt Béla és a „flekkétfuszos” betegek rendhagyó megmenekülése a nagyváradai gettóban* (Evadarea neobișnuită a lui Zsolt Béla și a pacienților cu „febră tifoidă” în ghetoul din Oradea), p. 78–83 (accesat în data de 07.10.2019, 20:21).

⁴³ Katona Béla, *op. cit.*, p. 257; vezi și Antonio Faur, *România – poartă deschisă pentru salvare evreilor (aprilie-august 1944) din Ungaria și Transilvania de Nord. Contribuții documentare*, Editura Universității din Oradea, 2010.

moarte. Unul dintre cei mai înfocați acuzatori a fost Katz Hajim, dar și familia Ági și Zsolt Béla. După ce toate acuzațiile au fost respinse de judecătoria din București, medicul fiind găsit nevinovat, acesta s-a mutat în Budapesta la scurt timp, pentru a scăpa de urmăritori. Zsolt Béla a contactat mai mulți supraviețuitori ai ghetoului orădean pentru a fi de partea acuzării, printre care familia brutarului László Steiner, care a refuzat să participe la proces⁴⁴.

După deportarea evreilor orădeni, pentru câteva zile ghetoul s-a golit, paza fiind asigurată doar de câțiva jandarmi și polițiști. În acea perioadă l-au adus în spital pe Deutsch Ignác, proprietarul unei fabrici de pălării, care aflase faptul că, începând cu data de 8 iunie 1944, ghetoul se va popula din nou cu evrei din județ. A fost pentru mulți semnalul că trebuie să părăsească ghetoul și să fugă în România. De planurile acestora a aflat și doctorul Mihai Marina, consulul român de la Oradea, care le-a facilitat trecerea clandestină a graniței. De multe ori, în ceas de noapte, mașina consulului trecea granița spre România încărcată cu evrei, aceștia fiind întâmpinați la Beiuș de locotenentul Rusu. Prin intermediul acestuia și al fostului avocat orădean dr. Roxin Teodor, deputat în acea perioadă, acest plan a funcționat neîntrerupt⁴⁵.

În concluzie, precizăm că prin studiul de față am actualizat câteva aspecte legate de soarta tragică a evreilor din Oradea și județul Bihor în fatidicul an 1944, utilizând drept surse scrieri memorialistice și publicații locale ale epocii, care surprind cu exactitate înrăutățirea graduală a sortii comunității evreiești. Cu siguranță, realitatea descrisă poate fi completată cu informații existente în alte lucrări, care abordează o tematică similară.

⁴⁴ *Ibidem* p. 93–95, p.101–103.

⁴⁵ Antonio Faur, *Implicarea diplomatului român dr. Mihai Marina în acțiunile de salvare a evreilor din Transilvania de Nord și Ungaria (1944)*, Oradea, Editura Muzeului Țării Crișurilor, 2014, p. 45–57.

Ghetoizarea și deportarea evreilor din Sighetu Marmăției

Vasile HUSAR*

Abstract. *Following the Dictation of Vienna from August 30, 1940, the territory of Northwest Transylvania was incorporated into the horthist Hungary, consequently, the Hungarian administration subordinated to the goals of Nazi Germany in terms of behavior towards the Jewish population. Starting with the spring of 1944, anti-Semitic measures intensified, culminating with the introduction of Jews into ghettos, and then deportation to extermination camps.*

In this situation were the Jews from the city of Sighetu Marmatiei. Following the Mukacevo conference, on April 12, 1944, in which the main local political decision-makers, as well as the commanders of the police and gendarmerie, participated, it was decided to imprison all the Jews in the city and the surrounding area into two ghettos, completely isolating themselves from the rest of the inhabitants.

The living conditions in the ghetto were inhuman, the Jews were deprived of elementary rights, the food was insufficient, overcrowding, lack of medical assistance, deprived of all valuable goods, hit and threatened. The outcome was a dramatic one, after the period spent in the ghetto, all the Jews were embarked in wagons used for the transport of animals or merchandise, and were deported by rail to the extermination camp at Auschwitz.

Keywords: *jews, ghetto, Sighetu Marmatiei, Transylvania, deportation*

Din punct de vedere teritorial și administrativ, în problema evreiască, orașul Sighetu Marmăției a fost inclus în zona operațională a Ucrainei Subcarpatice, deși geografic făcea parte din Transilvania de Nord.

* Universitatea din Oradea.

Pentru a stabili măsurile care trebuiau adoptate în vederea „rezolvării” așa-numitei „probleme evreiești”, a avut loc la Munkács o conferință, în 12 aprilie 1944. Aceasta a fost prezidată de Endre László, subsecretarul de stat în Ministerul de Interne și șeful acțiunii militare, până în octombrie 1944¹.

Din județul Maramureș au luat parte la această conferință Ylinyi Laszlo (subprefectul județului), Gyulfalvi Rednik Sandor (primarul orașului Sighetu Marmăției), Toth Lajos (șeful poliției orașului), Agyi Zoltan (comandantul legiunii de jandarmi) și colonelul Sarvary Mikloș (comandantul circumscripției IV teritoriale de jandarmi). În 15 aprilie 1944, subprefectul județului a convocat o conferință în cadrul căreia s-au stabilit măsurile pentru strângerea evreilor din județ în două ghetouri, unul în Sighetu Marmăției, care era și reședința județului Maramureș, și un alt ghetou în localitatea Vișeu de Sus².

După război, Tribunalul Poporului din Cluj stabilea următoarele împrejurări în care a fost înființat ghetoul din Sighet: „În orașul Sighet ghetoul s-a înființat în două cartiere periferice ale orașului, permițându-se celor internați să locuiască în casele din aceste cartiere, dar cum numărul celor internați întrecea capacitatea de cazare a perimetrului ghetoului, oamenii au fost nevoiți să stea și prin pivniți, poduri de case și șoproane”³ (subl. ns.-V.A. Husar).

Din depozițiile martorilor și ale acuzaților, oferite în cadrul procesului criminalilor de război de la Tribunalul Poporului din Cluj, reiese foarte clar modul în care au acționat autoritățile maghiare pentru „rezolvarea” problemei evreiești.

În Sighet, ca și în Oradea de altfel, s-au constituit două ghetouri, un ghetou principal în care trebuiau să locuiască toți evreii din Sighet, și un alt ghetou secundar, în care au fost relocați evreii aduși din satele și comunele din apropierea orașului. Perimetrul ghetoului a fost împrejmuț cu sârmă ghimpată, iar ferestrele caselor au fost vopsite cu var, pentru ca locatarii caselor să nu poată privi afară. Locuitorii creștini din cartierele în care a fost stabilit ghetoul au primit o altă locuință în oraș.

¹ Randolph L. Braham, *Genocide and retribution: the Holocaust in Hungarian-ruled Northern Transylvania*, Boston, Kluwer-Nijhoff Publishing, 1983, p. 40.

² Marțian Nicu, Mihai Racovițan, Ioan Țepelea, Vasile Lechințean, Vasile Ciubăncan, Liviu Țîrău, *Istoria României*, Transilvania, vol. II, Cluj-Napoca, Editura „George Barițiu”, 1997, p.149.

³ *Ibidem*, p.150.

Această acțiune a fost pregătită din timp de administrația maghiară a orașului. În luna martie a anului 1944 a fost chemat la poliție întregul Sfat evreiesc al comunității, unde au fost primiți de către șeful poliției, Toth Lajos (Ludovic), care le-a adus la cunoștință că s-a hotărât adunarea tuturor obiectelor de valoare și li s-a pus în vedere să aducă la cunoștință tuturor evreilor acest fapt și să îi avertizeze că vor fi sancționați dacă ascund obiectele de valoare. Cu toate acestea, în următoarele zile, adunarea valorilor încă nu începuse, realitate care rezultă din depoziția martorului Vogel Ignat, vicepreședintele Consiliului evreilor din Sighet: „Eu am fost vicepreședintele Comunității evreiești din Sighet, președintele Comunității se numea Moscovici Lipot, care însă era un om bătrân și din acest motiv aproape toată activitatea comunității era condusă de mine. Știu că în această calitate, la sfârșitul lunii martie 1944, am fost chemat împreună cu întregul Sfat evreiesc al Comunității la Poliție, unde am fost primiți de către șeful poliției, cu numele Tóth Ludovic (Lajos). Acesta ne-a adus la cunoștință că s-a hotărât adunarea tuturor obiectelor de valoare de la evrei și ne-a pus în vedere ca noi să aducem la cunoștință aceasta evreilor și să le punem în vedere ca nu cumva careva din ei să ascundă din obiectele de valoare, pentru că, în acest caz, vom fi sancționați. Am adus aceasta la cunoștința evreilor, totuși nu s-a întâmplat nicio schimbare, *valorile încă nu au fost adunate*”⁴ (subl. ns.-V.A. Husar).

După doar câteva zile, reprezentanții Consiliului evreiesc au fost din nou chemați de către șeful poliției Tóth Ludovic (Lajos). De această dată, li s-a pus în vedere obligația de a purta pe haină, în mod vizibil, steaua galbenă, lucru valabil pentru toți evreii.

Ulterior, în ziua de 15 aprilie 1944, au fost arestați toți cei 8 membri ai Sfatului evreiesc, singurii membri nearestați au fost vicepreședintele Vogel Ignat și Gutman Iacob. „Odată cu arestarea membrilor Sfatului evreiesc, au fost arestați și toți avocații evrei, precum și alte persoane care, în ochii lor, păreau suspecte. În după-amiaza aceleiași zile s-a adus la cunoștința evreilor, prin bătaie de tobă, că, începând din acea zi, orele 6 (18), este cu desăvârșire interzisă părăsirea domiciliului de către evrei până la noi dispozițiuni”⁵.

În zilele precedente internării evreilor în ghetou s-au format comisiile compuse din câte șase persoane (și anume: doi funcționari, doi jandarmi

⁴ Oliver Lustig, *Procesul ghetourilor din nordul Transilvaniei*, vol. II, București, AERVH, 2007, p.172.

⁵ *Ibidem*.

și doi soldați), care trebuiau să se ocupe de recenzarea populației evreiești și de confiscarea bunurilor de valoare pe care aceasta le deținea. Aceste comisii și-au început activitatea în ziua de 16 aprilie 1944, într-o zi de duminică, dând dovadă de un comportament neomenos, solicitând tuturor familiilor de evrei să predea toate obiectele de valoare (bijuterii, bani, tacâmuri de argint etc.), sub amenințarea că ascunderea obiectelor mai sus amintite se pedepsește „chiar și cu moartea”. Ceea ce a urmat reiese cu claritate din depoziția martorei Rosenberg Margareta: „În ziua precedentă adunării obiectelor de valoare, bijuteriilor și banilor de la evrei, adică sâmbătă, în ultima zi a Paștelui, cam pe la orele cinci și jumătate sau șase după-amiaza, a bătut toba, aducându-se la cunoștința evreilor că a doua zi este interzisă părăsirea domiciliului, deoarece se va face un recensământ al evreilor. A doua zi dimineața, adică Duminică, pe la orele 10–10¹⁵, a sosit la locuința noastră comisia interetnică compusă din 6 persoane, și anume: doi funcționari, doi gardieni și doi soldați. După ce au intrat în casă, prima întrebare a fost: „Câte persoane locuiesc în imobil?”. După ce li s-a comunicat, au invitat pe absolut toți membrii familiei să intre în camera alăturată, respectiv în antreul locuinței. Ne-a spus că *suntem obligați a preda orice obiect de valoare, bijuterii, banii, tocuri rezervoare, aparate de fotografiat, binoclu, tacâmurile de alpaca și argint, cum și obiectele casnice de valoare, cheile de la prăvălie, cheile de la casele de bani, spunând că ascunderea oricărui obiect din cele cunoscute mai sus, se pedepsește cu internarea și chiar cu moartea.*

Fiecare membru al familiei a depus pe masă *bijuteriile pe care le avea: verighete de logodnă, inele, brățări, ceasuri, cercei, tabachere de argint, banii etc. Ei au strâns toate aceste obiecte, după care un polițist și un funcționar au făcut percheziție domiciliară, în pod, în pivniță; au ridicat covoarele, mașinile de cusut, casa de fier și toate celelalte obiecte de valoare, făcând un inventar despre toate aceste obiecte*⁶ (subl. ns.-V.A. Husar).

După aceste percheziții și confiscarea bunurilor de valoare, a urmat internarea evreilor în ghetou. Modul în care s-a procedat a fost, de asemenea, neomenos, pentru că acestora li s-a permis să-și adune, în mare grabă, doar câteva haine, alimente și obiecte. Era permis fiecărei persoane să ducă în ghetou doar o cantitate de 50 de kilograme, însă în unele cazuri nu li s-a permis nici măcar această cantitate, după care au fost escortați până în ghetou.

⁶ *Ibidem*, p.168.

Viața în ghetou

Comandant al ghetoului a fost numit comandantul poliției, Tóth Ludovic (Lajos), care a administrat, într-un mod nemilos și barbar, funcționarea ghetoului. Evreii au fost cazați în locuințe care nu îndeplineau condițiile minime de viață pentru un număr atât de mare de oameni. Aceștia au fost nevoiți să locuiască câte 15–20 de persoane într-o casă. Cum numărul evreilor depășea cu mult capacitatea de cazare a ghetoului, evreii au fost nevoiți să doarmă și în pivnițe, poduri sau șoproane. Într-o locuință au fost obligate să locuiască chiar și cinci familii. Au fost vopsite cu var ferestrele dinspre stradă, pentru a nu se putea vedea din stradă și spre stradă, cu scopul de a împiedica orice fel de contact între evreii din ghetou și creștini. S-a constituit un sfat evreiesc și o poliție evreiască pentru organizarea vieții din ghetou⁷.

Măsurile luate de administrația orașului împotriva evreilor au fost abuzive și de-a dreptul criminale, pentru că s-a recurs chiar și la confiscarea bonurilor pentru alimente și chiar a alimentelor (în multe cazuri), toate acestea culminând cu refuzul aprobării solicitărilor Consiliului evreiesc prin care acesta cerea alimente și materiale strict necesare existenței în ghetou. Oficiul de aprovizionare a primăriei, responsabil cu alimentarea evreilor, nu a pus la dispoziția acestora nici măcar minimul necesar unei vieți normale în ghetou.

Evreii au fost nevoiți să trăiască în condiții insalubre, fără posibilitatea unei îngrijiri igienice, ce a cauzat numeroase cazuri de tifos exantematic. Acest fapt reiese și din depoziția martorului Palatiș Ștefan: „Eu nu am fost niciodată în ghetoul propriu-zis, ci numai în acea parte a ghetoului unde se aflau bolnavii de tifos (evrei și creștini), și acestora, după ce mi se dădeau bani de la casieria primăriei, le cumpăram alimente și le predam celor din acel loc. Această operațiune am făcut-o întotdeauna împreună cu medicul orașului, cu numele dr. Forkievicz și al doilea Harcos Gheorghe. În teritoriul unde se aflau bolnavii de tifos și unde duceam eu alimentele era ordonată cantina”⁸.

Pentru a rezolva problemele legate de îmbolnăvirea evreilor, ei și-au organizat o casă de sănătate, care se dorea, de fapt, a fi un mic spital, dar în care nu existau condițiile optime pentru tratarea bolnavilor, acestora lipsindu-le și cele mai elementare medicamente necesare

⁷ Ellie Wiesel, *Noaptea*, București, Corint, 2012, p.12.

⁸ Oliver Lustig, *op. cit.*, p. 176.

desfășurării activității. Situația este ilustrată de solicitarea din 12 mai 1944, adresată de Consiliul evreiesc primăriei orașului: „Subsemnatul Consiliu, îndrăznim să înaintăm, cu plecaciune, solicitarea să binevoiți a repartiza pe calea Oficiului de Aprovizionare publică 10 l spirt denaturat și 30 l petrol. De acestea este nevoie pentru *sterilizarea instrumentelor medicale ale Casei de Sănătate a evreilor – pentru dezinfectare și curățenie*”⁹ (subl. ns.-V.A. Husar).

Din cauza unei alimentații insuficiente, au murit mai mulți copii sugari și bătrâni. În urma acestor probleme, cauzate de lipsa alimentației, Consiliul evreiesc a solicitat primăriei să suplimenteze cantitatea de lapte care era repartizată ghetoului și să li se aprobe dreptul de a ține trei vaci cu lapte. Această solicitare venea în condițiile în care, până la momentul respectiv, primăria aprobase doar cantitatea de 200 de litri de lapte pe zi pentru cei din ghetou¹⁰. S-au organizat două bucătării publice unde mâncau toți cei care nu aveau alimente de acasă. Bucătăria era susținută cu alimentele evreilor adunate din casele evacuate ale acestora. Menținerea evreilor în ghetou complet izolați îi făcea pe aceștia dependenți de autoritățile locale sau, mai bine zis, depindeau de bunăvoința lor, pentru că acestea aveau dreptul de a aproba sau de a declina o anumită solicitare venită din partea celor din ghetou.

Pentru a ameliora situația evreilor, Consiliul evreiesc s-a ocupat în principal de procurarea celor necesare pentru desfășurarea vieții într-un ritm pe cât se poate de apropiat de normalitate. Consiliul a încercat să rezolve situația copiilor de vârste fragede, care rămâneau nesupravegheați, întrucât majoritatea mamelor erau ocupate cu treburi în afara gospodăriei lor, și pentru aceasta Consiliul a solicitat primăriei să permită aducerea în ghetou a mobilierului și echipamentului din fosta grădiniță evreiască pentru crearea unui cămin de zi pentru copii.

O altă solicitare a vizat primirea în ghetou a cel puțin 20 de mașini de cusut pentru câmpirea hainelor necesare, atât pentru spital, cât și pentru locuitori. Au mai solicitat și trei mașini de scris, necesare pentru activitatea administrativă a Consiliului evreiesc, și aprovizionarea cu deșeuri din piele pentru repararea hainelor și pantofilor locuitorilor din ghetou¹¹.

Toate aceste demersuri ale Consiliului evreiesc au avut ca obiectiv ameliorarea condițiilor de viață ale evreilor, însă aceste solicitări au rămas

⁹ *Ibidem*, p.165.

¹⁰ *Ibidem*, p.166.

¹¹ *Ibidem*, p.164, 167.

nesoluționate sau au fost soluționate doar parțial, primăria acceptând o parte din cererile evreilor, dar aceste revendicări aprobate nu au fost suficiente pentru a rezulta o îmbunătățire a traiului în ghetou. Viața în ghetou era îngreunată și de numeroase restricții. Spre exemplu, dacă în ghetou intrau ofițeri germani, maghiari sau ofițeri de poliție, străzile trebuiau eliberate, evreii fiind obligați să intre în locuințe. Nu le era permis să părăsească ghetoul, singurii exceptați de la această regulă fiind cei care prestau munci în oraș. Creștinii care au decis să locuiască în continuare în perimetrul ghetoului puteau ieși sau intra în ghetou pe baza unui bilet de trecere¹².

Pentru paza ghetoului, efectuarea perchezițiilor și cercetărilor au fost aduși 50 de elevi de la Școala de Jandarmi de la Miskolc, comandați de colonelul Miklos Sarvari.

Tineri evrei, băieți și fete, dar și bărbați mai în vârstă, au fost folosiți în oraș pentru a ajuta la inventarierea bunurilor din casele evreilor. Acești tineri trebuiau să sprijine, fără voia lor, funcționarii administrației locale pentru jefuirea propriilor locuințe. De multe ori, funcționarii primăriei își însușeau bunuri din casele în care au efectuat inventarierea.

Jandarmeria percheziționa evreii și casele din ghetou, cu scopul de a căuta obiecte de valoare presupus ascunse. Modul în care jandarmii executau acele percheziții era umilitor pentru persoanele în cauză. Jandarmii au efectuat percheziții corporale, dezbrăcând la piele atât bărbați, cât și femei. Făceau verificări chiar și în zonele intime, în prezența altor jandarmi¹³. Acest comportament inuman al jandarmeriei este astfel caracterizat: „jandarmii unguri, niciodată nu se va vorbi destul de rău despre ei. Însărcinați să execute planul Eichman, *o fac cu brutalitate și un zel care vor rămâne dezonoarea armatei și a națiunii maghiare... loveau femei și copii... călcau în picioare bătrâni și bolnavi*”¹⁴ (subl.ns.-V.A. Husar).

Evreii bănuiau că au ascuns obiecte de valoare au fost supuși unor anchete brutale, suspjecții fiind bătuți cu bastoanele, cu funii ude peste tălpi și pe corp și loviți cu pumnii. Aceste anchete au fost conduse de către șeful poliției, Toth Ludovic și de către comisarul Féher Fogolmazi¹⁵.

După inventarierea bunurilor, subprefectul Iliny Vasile, primarul Gylafalvi Rednik Alexandru și comandantul pompierilor au transportat bunurile de valoare la Munkacevo.

¹² *Ibidem*, p.169.

¹³ *Ibidem*, p.170.

¹⁴ Ellie Wiesel, *Toate fluviile curg în mare*, București, Hasefer, 2007, p. 63.

¹⁵ Oliver Lustig, *op. cit.*, vol. I, p.112.

Deportarea evreilor

Cu doar câteva zile înainte de realizarea deportărilor au început să circule printre evrei zvonuri despre evacuarea ghetoului. La această veste, evreii se întrebau unde vor fi relocați de această dată. Răspunsul nu îl cunoșteau, tot ce știau erau zvonuri, și anume că vor fi trimiși în Rusia sau în Ungaria, unde vor munci în fabrici de cărămidă sau la țară, în ferme agricole. În realitate a fost vorba de o crasă manipulare a autorităților, pentru a-i liniști pe evrei care, însă, au sesizat primejdia la care vor fi supuși prin deportare. Totuși, unii dintre ei s-au lăsat, din nou, încurajați de faptul că deportarea lor va fi una temporară și că, după ce se va termina războiul, viața lor va reveni la normal. Speranțele le erau alimentate și de veștile cu privire la Armata Roșie care era aproape, iar victoria sovieticilor și Alianților ar fi însemnat și eliberarea evreilor. Însă armata sovietică a avansat foarte greu, iar eliberarea s-a realizat prea târziu pentru ei¹⁶.

În ziua de 15 mai 1944, în jurul orelor patru dimineața, poliția și jandarmeria au pătruns în ghetou, i-au trezit pe toți evreii, făcând presiuni asupra lor să se pregătească de plecare. Fiecare familie și-a adunat în grabă câteva haine și puține alimente pentru a avea ce să mănânce pe durata transportului. Și cu acest prilej, polițiștii și jandarmii au recurs la cercetarea locuințelor, pentru a nu exista persoane care să se sustragă deportării. Au continuat cu înjositoarele percheziții corporale, pentru a depista dacă mai au asupra lor obiecte de valoare și bani. Au fost brutalizați și de această dată femeii, bătrâni și copii, au fost loviți cu picioarele, cu pumnii sau cu patul armei de către jandarmi¹⁷.

După această acțiune, toți evreii au fost scoși din case, unde au fost nevoiți să aștepte momentul plecării. În acea atmosferă de frică și disperare, copiii strigau după apă, le era sete și doar câțiva polițiști au avut milă și le-au adus puțină apă. După încheierea perchezițiilor, care au durat până în jurul orei unu după-amiaza, evreii, deși speriați, și unii cu lacrimi în ochi, au fost încolonați și acompaniați de înjurăturile jandarmilor, și în acest mod au părăsit ghetoul¹⁸.

Au fost secondăți de poliție și jandarmerie până la gară, unde au fost îmbarcați în tren, și înghesuți câte 70–90 de persoane într-un singur

¹⁶ Ellie Wiesel, *Toate fluviile curg în mare*, p.75.

¹⁷ Vasile T. Ciubăncan, Maria I. Ganea, Ion V. Ranca, *Drumul Holocaustului: Calvarul evreilor din nord-estul Transilvaniei sub ocupația Ungariei, 5 IX 1940-25 X 1944*, Cluj-Napoca, Editura Ciubăncan, 1995, p. 66.

¹⁸ Ellie Wiesel, *Noaptea*, p. 16.

vagon. Vagoanele în care au fost îmbarcați erau, în mod normal, destinate transportului de animale sau de mărfuri, dar acum, în aceste vagoane, au fost închiși, fără voia lor, evreii, înghesuiți, fără apă, fără mâncare, nevoiți să își facă necesitățile fiziologice într-o găleată, nefiindu-le permis să părăsească vagonul pe tot parcursul transportului. Din cauza condițiilor îngrozitoare în care au fost ținuți, unii au decedat, iar cadavrele lor au rămas în vagoane până la destinație¹⁹.

Au fost deportați în total 12.849 de evrei, în patru transporturi, care au avut loc în intervalul de zile cuprins între 15 mai și 22 mai²⁰. Câțiva evrei, care au fost prinși după plecarea transporturilor, au fost deportați ulterior din ghetoul de la Aknazlatina (Slatina)²¹. În ultimele două transporturi, au fost și evrei din alte localități și câțiva bolnavi, care au fost duși direct în camerele de gazare și arși în crematoriile de la Auschwitz²². Cei selectați ca fiind apti de muncă, au fost supuși unor eforturi insuportabile, cu scopul de a fi exterminați.

Așadar, deportarea evreilor din Sighetu Marmației, de către autoritățile horthyste, a avut un deznodământ dramatic, deoarece puțini au fost cei care au supraviețuit terorii naziste din acest lagăr al morții.

¹⁹ Vasile T. Ciubăncan, Maria I. Ganea, Ion V. Ranca, *Drumul Holocaustului: Calvarul evreilor din nord-estul Transilvaniei sub ocupația Ungariei, 5-IX 1940-25-X 1944*, p. 66.

²⁰ Randolph L. Braham, *op. cit.*, p. 42.

²¹ Radu Ioanid, Mihail E. Ionescu, Tuvia Friling, *Raport final*, p. 280.

²² Oliver Lustig, *Procesul ghetourilor din nordul Transilvaniei*, vol. I, p.113.

Considerații istoriografice privind situația evreilor români și maghiari în perioada 1945-1953

Anca OLTEAN*

***Abstract.** This study presents a foray into the historical writing with regard to the history of Hungarian and Romanian Jews during the years 1945–1953. The Jews from Romania and Hungary were a united community in those years. Our point of view is that this community should not be analyzed only from the perspective of individual moral fault of some who, becoming communists, separated most often from Jewish community.*

The specialized papers related to the topic which we analyze in this study offer us the opportunity to show several points of view regarding Romanian and Hungarian Jews during this period. I attempt to draw a picture of the historical writings in this field.

***Keywords:** Jews, Romania, Hungary, community, communism*

Lucrările specializate privind istoria evreilor români și maghiari între 1945–1953 abordează probleme ca situația demografică a populației evreiești după război și Holocaust și în condiția emigrării unei părți a evreilor din aceste zone în Israel, SUA și Europa de Vest. Unele lucrări prezintă situația economică a evreimii din România și Ungaria la sfârșitul războiului și relația evreimii cu comunismul, căutând explicații pentru aderarea masivă a evreilor la comunism. Unii lideri politici ca Ana Pauker sau Rakosi sunt analizați ca entități individuale. Problema sionismului este mai mult dezbătută ca fiind legată de cazul României pentru numărul emigranților din Israel, care a fost mai mare în România decât în Ungaria. Din cele mai importante studii privind istoria evreilor din România și Ungaria în perioada 1945–1953 ne axăm atenția asupra următoarelor:

* Asistent de cercetare dr., Institutul de Studii Euroregionale, Universitatea din Oradea.

În studiul *The Jews in the Soviet Satellites*, autorii Peter Mayer, Bernard Weinryb, Eugene Duschinski, Nicolas Sylvain¹ este abordată problema restituției proprietății evreiești în Ungaria și România. În Ungaria, evreii care s-au reîntors din taberele de concentrare și-au găsit casele ocupate de către beneficiarii regimului nazist, proprietatea distrusă, magazinele jefuite². În ciuda situației precare, cea mai mare parte a populației evreiești nu a fost sionistă și a decis să rămână în Ungaria, în mod deosebit pentru că, imediat după război, guvernul comunist a promis să mențină proprietatea privată³. Cel mai mult pământ nu s-a întors la proprietarii evrei, doar proprietățile mai mici de 100 de acri. Sloganul comunist era că pământul aparține celor care îl lucrează și se considera că evreii nu s-au implicat niciodată în lucrul pământului.

Autorii subliniază că evreii în Ungaria au întâlnit dificultăți cu restituția apartamentelor în orașe, care le-au fost date înainte membrilor de partid maghiari și pe care noul regim încerca să îi convingă să coopereze.

În România, evreii au primit înapoi drepturile lor civile. Discriminările rasiale au fost abolite. Dar, ca și în Ungaria, evreii au întâlnit dificultăți în a primi înapoi proprietățile lor. De asemenea, un decret din decembrie 1944 menținea retrocedarea proprietății evreiești către proprietarii ei, în locații unde funcționau școli, magazine, fabrici, evreii se puteau reîntoarce doar dacă locuiseră înainte în aceste locații⁴. De asemenea, evreii puteau efectua orice joburi, oricât de rău plătite sau lucrau pe piața neagră din București sau pe strada Lipscani⁵.

Autorii subliniază că, fără ajutorul statului, comunitatea evreiască a fost asistată după război de Joint Distribution Committee.

Ca în studiul menționat mai sus, în lucrarea sa, *Anti-semitism without Jews. Communist Eastern Europe*⁶, Paul Lendvai face o descriere a situației evreilor în spațiul comunist. Pentru Ungaria, autorul explică că Rakosi a fost liderul comunist cel mai interesat în distrugerea organizațiilor sioniste

¹ Peter Meyer, Bernard D. Weinryb, Eugene Duschinsky, Nicolas Sylvain, *The Jews in the Soviet Satellites* (Evreii în statele satelite ale URSS), Syracuse University Press, 1953.

² *Ibidem*, p. 402.

³ *Ibidem*, p. 404.

⁴ *Ibidem*, p. 518.

⁵ *Ibidem*, p. 519.

⁶ Paul Lendvai, *Anti-semitism without Jews* (Antisemitism fără evrei), New York, Doubleday&Company Inc., Garden City, 1971.

ale evreilor în spațiul comunist⁷. Autorul explică faptul că evreii au fost victime în această perioadă. În 1951, când guvernul Rakosi a încercat să elimine capitalismul și clasa de mijloc și i-a deportat, s-a estimat că evreii reprezentau o treime din zecile de mii de deportați⁸. În România, evreii au fost suporterii regimului comunist. În 1921, la fondarea sa, Partidul Comunist Român a fost dominat de evrei, unguri, bulgari, ucrainieni. Cel mai reprezentativ evreu la putere a fost Ana Pauker, dar a fost eliminată de la putere în 1952, ca o consecință a românizării comunismului românesc⁹.

În studiul său *A zsidókérdés a mai magyar társadalomban* (The Jewish problem in Hungarian society of the present days)¹⁰, Kovács András arată că în publicațiile anilor 1945–1948, așa-numita problemă evreiască și persecuțiile evreilor erau un subiect frecvent¹¹. Dar, din 1948, nimeni nu a mai vorbit despre evrei. Ca alți autori, Kovács András a încercat să găsească alte explicații pentru adeziunea evreilor maghiari la comunism. Concomitent cu abolirea proprietății private, cea mai mare parte a evreilor și-a pierdut mijloacele de trai. Evreimea maghiară a ales asimilarea și a găsit un loc în structurile politice de guvernare sau în administrația statului. Pentru evrei, prezența Armatei Roșii era un motiv de bucurie, nu de teamă¹². Ei erau considerați străini, explică autorul. Și nu înțelegeau primejdia în care se afla Ungaria¹³. Prezența masivă a evreilor în pozițiile de conducere ale Ungariei poate fi explicată, după cum consideră autorul, prin faptul că erau oameni pricepuți, specializați și cu o reputație bună.

În articolul său *Szociológiai kísérlet a magyar zsidóság 1945 és 1956 közötti helyzetének elemzésére*¹⁴ (Sociological experiment with regard to

⁷ *Ibidem*, p. 309.

⁸ *Ibidem*, p. 309.

⁹ *Ibidem*, p. 335.

¹⁰ Kovács András, „Zsidó Magyarország (1867–1997)”/(Ungaria evreiască), în *Zsidóság az 1945 utáni Magyarországon* (Evreimea în Ungaria după 1945), Paris, A Magyar Füzetek Kiadása, 1984, p. 3–14.

¹¹ *Ibidem*, p. 3–4.

¹² *Ibidem*, p. 7.

¹³ *Ibidem*.

¹⁴ Viktor Karády, „Szociológiai kísérlet a magyar zsidóság 1945 és 1956 közötti helyzetének elemzésére” („Experiment sociologic cu privire la analiza situației evreimii maghiare în anii 1945–1946”), în *Zsidóság az 1945 utáni Magyarországon* (Evreimea după 1945 în Ungaria), Paris, A Magyar Füzetek, Kiadása, 1984.

the analysis of the situation of Hungarian Jewry in the years 1945–1946), Viktor Karady furnizează date statistice cu privire la evreimea maghiară. Autorul arată că istoriografia subiectelor legate de evreime a fost adesea influențată de o cenzură oficială.

În lucrarea *Second exodus. The full story of Jewish Illegal immigration to Palestine, 1945–1948*¹⁵, Ze'ev Venia Hadari arată că în Germania un număr mare de străini a existat la sfârșitul războiului și întoarcerea lor a fost o problemă: „Doar în Germania au fost mai mult de zece milioane de ne-evrei la acea dată, o mare parte a lor au fost prizonieri de război, împreună cu prizonieri ai lagărelor de muncă și de concentrare”¹⁶. Autoarea consideră că evreii din România și Ungaria au emigrat din cauza noilor procese economice impuse de comunism și discriminării la care au fost supuși.

În lucrarea sa, *Hungarian Jewry during the Holocaust and after liberation*¹⁷, Tamás Stark reține: Comitetul Național de Eliberare a persoanelor deportate a furnizat datele a 74.657 de evrei care s-au reîntors până în Septembrie, 1945¹⁸. El a oferit date cu privire la populația evreiască înainte de ocupația germană a Ungariei, care a fost aproximativ de 800.000 de oameni pe teritoriul Ungariei din timpul războiului, numărul evreilor, la eliberare, a fost de 224.000 în Ungaria, iar în timpul anilor 1945–1946 numărul evreilor maghiari a fost de 365.000¹⁹.

Bernard Wasserstein, în studiul său *Vanishing Diaspora. The Jews in Europe since 1945*²⁰, este unul din numeroșii autori care oferă date despre evreimea din România și Ungaria după 1945. El a arătat că populația evreiască a Ungariei în 1946 a fost de 145 000 și în România a fost de 420.000²¹. El vorbește despre ultimele victime ale lui Stalin în perioada

¹⁵ Ze'ev Venia Hadari, *Second exodus. The full story of Jewish Illegal Immigration to Palestine, 1945–1948* (Al doilea exod. Întreaga poveste a imigrației evreiești ilegale în Palestina, 1945–1948), Vallentine Mitchell, 1991.

¹⁶ *Ibidem*, p. 9.

¹⁷ Tamás Stark, „Hungarian Jewry during the Holocaust and after liberation” (Evreimea maghiară în timpul Holocaustului și după eliberare), în Eleventh World Jewish Congress, Division B, *The history of Jewish People* (Istoria poporului evreu), World Union of Jewish Studies, Jerusalem, 1994, p. 243–247.

¹⁸ *Ibidem*, p. 245.

¹⁹ *Ibidem*, p. 248.

²⁰ Bernard Wasserstein, *Vanishing Diaspora. The Jews in Europe since 1945* (Disparația diasporiei. Evreii în Europa după 1945), London, Hamish Hamilton Ltd, 1996, p. 1–158.

²¹ *Ibidem*, p. VIII.

1945–1953, ultimii săi ani, a cărui politică s-a reverberat în toate țările comuniste. În această perioadă, în Ungaria predarea limbii ebraice a fost interzisă în 1949, în timp ce în România 122 de școli evreiești au fost confiscate de stat în 1948²².

Harry Kuller a scris articolul *Presa evreiască bucureșteană 1857–1994*²³/*The Jewish Press from Bucharest 1857–1994*. Lucrarea are un caracter inovativ, include date privind presa evreiască în perioada 1945–1953. După 23 august 1944, presa evreiască din România a reflectat situația evreilor din timpul războiului: condiția evreilor din Transnistria, jafurile și asasinatele în timpul Gărzii de Fier, detalii privind suporterii lui Hitler și legislația antievreiască. Sionismul a fost în mod larg dezbătut în presă.

Același autor, în lucrarea *Opt studii de istoria evreilor din România*²⁴, dedică un studiu procesului de emigrare a evreilor români. El furnizează date despre evreii din România. În 1947 erau încă 428.312 evrei trăind în România și din 1945 până în prezent au emigrat în jur de 400.000 de evrei în Israel și Europa de Vest²⁵. După ce evaluează rațiunile emigrării, autorul vorbește despre faptul că noul sistem politic inaugurat în România după 1945, comunismul, diferea de stilul de viață al celor mai mulți evrei: „Perspectiva unei munci *colective* și birocrat centralizate nu era pe placul unei populații care a practicat de-a lungul timpului spiritul de competiție, competitivitate, respect al proprietății etc. Idealul reconstrucției unui stat propriu nu era pe ultimul loc, doar vocea de sirenă a comunismului și a încercat să urmărească fără efect de mase, că doar în ordinea marxist-leninistă problema evreiască putea fi pe deplin rezolvată”²⁶.

Raphael Patai apreciază în lucrarea *The Jews of Hungary. History, culture, psychology*²⁷, ca și alți autori care au abordat subiectul evreimii maghiare că, în timp ce evreii au înțeles venirea Armatei Roșii ca o salvare, maghiarii au considerat-o o înfrângere. A fost foarte dificil ca evreii și creștinii să colaboreze, considerând faptul că, înainte de război și în

²² *Ibidem*, p. 50.

²³ Harry Kuller, *Presa evreiască bucureșteană (1857–1994)*, București, Hasefer, 1997, p. 5–45.

²⁴ *Ibidem*.

²⁵ *Ibidem*, p. 19.

²⁶ *Ibidem*, p. 47.

²⁷ Raphael Patai, *The Jews of Hungary. History, culture, psychology* (Evreii din Ungaria. Istorie, cultură, psihologie), Wayne State University Press, Detroit, 1996, p. 596–659.

perioada Holocaustului, antisemitismul a fost încurajat. Stalin nu a impus implementarea imediată a comunismului în Ungaria. Antisemitismul a continuat să existe, evreii au fost considerați diferiți și în timpul erei comuniste, în ciuda eforturilor pe care le-au făcut să se asimileze.

Tamás Stark oferă, în studiul său *A Magyar zsidóság veszege a vézskorszakban*²⁸ (The losses of Hungarian Jewry during the Holocaust), de asemenea, date statistice referitoare la pierderile suferite de evrei în perioada Holocaustului. Deși datele sunt aproximative, ele sunt deosebit de utile.

Autorul Stephen J. Roth, în *Indemnification of Hungarian victims of Nazism: An interview*²⁹, scrie despre acțiunile care au fost adoptate în Ungaria în perioada 1945–1948, cu scopul compensării evreimii maghiare care a suferit pierderi materiale și umane în timpul Holocaustului. Aceste măsuri nu ofereau compensații pentru persoane, dar îi restaurau pe evrei în drepturile lor materiale³⁰. După un decret din 1945, evreilor li s-a recunoscut dreptul de proprietate cel puțin în domeniul agriculturii și al proprietăților horticole³¹. Dar autorul subliniază că bunurile mobile, echipamentele, stocurile fabricilor evreiești nu au fost returnate niciodată și depozitele în bani și-au pierdut valoarea, ca o consecință a inflației³². Autorul arată că evreii au fost compensați și în alte feluri, nu ca indivizi, dar și drept comunitate, prin formarea Fondului Național pentru Reabilitare, care a fost constituit în 15 noiembrie 1946 și oferea asistență evreilor victime sau instituțiilor care lucrau în serviciul lor, acest fond fiind beneficiarul proprietății evreilor deportați din Ungaria. Tratatul de Pace de la Paris promitea compensarea victimelor persecuțiilor religioase și rasiale și, în același timp, proprietățile victimelor trebuiau transferate reprezentanților comunităților³³.

²⁸ Tamás Stark, „*A Magyar zsidóság veszesége a vézskorszakban*” (Evreimea maghiară în Ungaria), în Randolph L. Braham and Attila Pók (eds.), *The Holocaust in Hungary fifty years later* (Holocaustul în Ungaria cincizeci de ani mai târziu), Columbia University Press, 1997, p. 521–531.

²⁹ Stephen J. Roth, „*Indemnification of Hungarian Victims. An overview*” (Cuantificarea victimelor în Ungaria. O privire de ansamblu) în Randolph L. Braham și Attila Pók (eds.), *The Holocaust in Hungary. Fifty years later* (Holocaustul în Ungaria. Cincizeci de ani mai târziu), Columbia University Press, 1997, p. 733–757.

³⁰ *Ibidem*, p. 741.

³¹ *Ibidem*.

³² *Ibidem*, p. 742.

³³ *Ibidem*, p. 742–743.

Andrei Corbea, în studiul său *Antisemitismul – o permanență a istoriei est-europene?*³⁴, a subliniat că studiul istoriei evreilor nu ia în considerare particularitățile Europei de Est, factorii interni care au generat excese antisemite în această parte a continentului. Andrei Corbea explică antisemitismul latent în Europa de Est ca fiind o consecință a unei continuități istorice³⁵.

Gheorghe Onișoru, în *Evreii și problemele României democrat-populare, 1944–1948*³⁶, explică faptul că, deși în România era un mare număr de evrei comuniști, este greșită afirmația că evreii au adus comunismul în România. El arată că, în nord-vestul Transilvaniei, până în toamna anului 1944, guvernul maghiar i-a oprimat pe evrei și pe români. El afirmă o idee recunoscută de alți autori, și anume, Comitetul Democratic Evreiesc, dominat de comuniști, a fost împotriva emigrărilor în Israel³⁷.

Carol Bines a elaborat lucrarea *Din istoria emigrărilor în Israel. 1882–1995*³⁸. Autorul vorbește despre „alia”, mișcarea de emigrare a evreilor în Palestina, viitorul Israel. Autorul subliniază că anii 1948–1951 au fost anii emigrării masive, când evreii din România au crescut numărul populației evreiești în Palestina cu 18%.

Vera Ranki, în studiul *The politics of inclusion and exclusion. Jews and nationalism in Hungary*³⁹, arată că 600.000 de evrei, mai mult de două treimi din numărul evreilor maghiari, au murit în Holocaust⁴⁰. Evreii s-au confruntat cu două probleme după război: (1) ca și maghiarii, ei au văzut în venirea Armatei Roșii (în 1945) un act de eliberare, suferințele lor terminându-se în același timp cu înfrângerea germană; (2) un mare număr de evrei au aderat la partidul comunist, înțelegând că noul sistem a adus

³⁴ Andrei Corbea, „Antisemitismul – o permanență a istoriei est-europene?”, în Silviu Sanie și Dumitru Vîtcu (coord.), *STUDIA ET ACTA HISTORIAE IUDAEORUM ROMANIAE*, II, București, Hasefer, 1997, p. 210–213.

³⁵ *Ibidem*, p. 211

³⁶ Gheorghe Onișoru, „Evreii și problemele României democrat populare, 1944–1948”, în Silviu Sanie și Dumitru Vîtcu (coord.), *STUDIA ET ACTA HISTORIAE IUDAEORUM ROMANIAE*, III, București, Hasefer, 1998, p. 295–309.

³⁷ *Ibidem*, p. 306.

³⁸ Carol Bines, *Din istoria emigrărilor în Israel 1882–1995*, București, Hasefer, 1998.

³⁹ Vera Ranki, *The politics of inclusion and exclusion. Jews and nationalism in Hungary (Politica de includere și de excludere. Evreii și naționalismul în Ungaria)*, New York&London&Holmes&Meier, p. 189–220.

⁴⁰ *Ibidem*, p. 189.

abolirea inegalităților sociale, a opresiunii, dar și a antisemitismului⁴¹, fiind acuzați că ei au adus comunismul în Ungaria.

Theodor Wexler, în studiul *Procesele sioniștilor* descrie situația existentă în anii 1952–1953, când comuniștii români au decis să rezolve o dată pentru totdeauna „problema sionismului”. Până în 1959, în jur de 250 de sioniști au fost arestați și investigați.

Tamás Stark, în lucrarea *The Hungarian Jews during the Holocaust and after the second world war, 1939–1945: A statistical review*, arată că o comparație între Holocaust și Gulag nu poate fi făcută, în mod special nu în termeni de cifre. El se referă în această lucrare la situația evreilor maghiari în timpul Holocaustului, dar și după război. El scrie despre emigrarea evreilor după război, furnizând astfel tabele ilustrative.

Numărul evreilor aflați în afara țării lor a fost mai mare în Germania, decât în Austria și Franța. Un tabel furnizează numărul total al emigranților în Palestina, în anii 1945–1948. Un alt tabel conține date despre numărul emigranților în Palestina, atât din Ungaria, cât și din România, în anii 1919–1961. În această perioadă (1946–1955), 17.000 de persoane din Ungaria și 124.500 din România au sosit în Israel.

În lucrarea sa, *Magyarság, zsidóság* (Hungarians, Jews)⁴², Ferenc Fejto constată că în Ungaria, după război, condiția evreilor nu a mai fost percepută într-o manieră negativă, spre deosebire de cea a burgheziei. Evreii reîntorși din deportare au fost cei mai interesați în abandonarea fascismului. Pentru ei, comunismul putea însemna șansa unei vieți noi. Evreii au fost mai culti decât proletarii maghiari, care erau gata să ocupe poziții bune și nu au avut astfel un avantaj⁴³. Autorul descrie că liderul maghiar de origine evreiască, prim-secretarul partidului comunist, Rákosi Mátyás, format în Rusia în spirit bolșevic, a preluat modelul lui Stalin. Pe de altă parte, vedem figura lui Imre Nagy, un menșevic, de orientare democratică, care a jucat un rol în reforma agrară în 1945.

De asemenea, Péter Kende scrie despre condiția evreimii maghiare în lucrarea *Zsidó Magyarország (1867–1997)*⁴⁴ (The Jewish Hungary (1867–1997)). Autorul subliniază că, din cauza celor întâmplate în perioada

⁴¹ *Ibidem*, p. 192.

⁴² Ferenc Fejto, *Magyarság, zsidóság (Maghiarime, evreime)*, Budapest, 2000.

⁴³ *Ibidem*, p. 284.

⁴⁴ Péter Kende, „Zsidó Magyarország (1867–1997)” (Ungaria evreiască: 1867–1997), în *1100 Eves Együttélés* (Viața împreună timp de 1100 de ani), Budapest, Kiadja a Magyarországi Holocaust Emlékalaptívány, 2001.

1941–1945, mai mulți evrei au părăsit Ungaria, dar o bună parte au rămas în țară. Unii consideră că evreii care au rămas s-au răzbunat pe maghiari. Pe de altă parte, legăturile politice și culturale cu Ungaria au fost strânse. Autorul consideră o greșeală a spune că evreii au fost beneficiarii comunismului, pentru că atât evreii, cât și ne-evreii, au concurat pentru implementarea noului sistem.

Axându-se pe cazul evreilor care au devenit membri ai nomenclaturii comuniste, Robert Levy descrie viața și activitatea politică a Anei Pauker, în lucrarea *Gloria și decăderea Anei Pauker*⁴⁵. Cazul Anei Pauker, menționează autorul, este ignorat în istoriografia evreiască, ea fiind considerată ca unul din acei evrei care s-au separat de comunitate pentru că au fost comuniști. Trist este faptul că ea rămâne în tabăra comunistă și după ce soțul ei este eliminat de Stalin. Autorul descrie rolul jucat de Ana Pauker în perioada 1947–1952, când a funcționat ca ministru al Afacerilor Externe, dar și eliminarea ei în 1952, slăbită de boala pe care o avea (cancer).

Harry Kuller, în lucrarea *Evreii în România anilor 1944–1949*⁴⁶, atrage atenția asupra aspectului că nu toți evreii au fost atrași de comunism. Alții au votat pentru comunism, cerând protecție și un număr relativ mic de evrei au fost militanți comuniști activi care s-au despărțit de religia și tradițiile lor și care au venit în “ulița comunistă” doar pentru a face propagandă și pentru a spori numărul aderenților evrei. Autorul militează în favoarea unei abordări integrale a istoriei evreilor din România, care să includă aspecte materiale, mentale, economice și politice, pentru o „istorie unitară și/sau paralelă”⁴⁷. Autorul conchide că cercetarea istoriei evreilor din România este o temă complexă.

Colecția de interviuri *Memoria salvată. Evreii din Banat, ieri și azi*⁴⁸, coordonată de Smaranda Vultur, apare ca serie de mărturii ale evreilor din Banat despre trecutul și prezentul lor. Unele interviuri fac referință la anii stalinismului în România. Evreii din Banat reprezintă astăzi o comunitate mică de 400–500 de persoane, arată autoarea, care locuiesc, în prezent, în Timișoara, Lugoj și Reșița⁴⁹.

⁴⁵ Robert Levy, *Gloria și decăderea Anei Pauker*, Iași, Polirom, 2002.

⁴⁶ Harry Kuller, *Evreii în România anilor 1944–1949*, București, Hasefer, 2002.

⁴⁷ *Ibidem*, p.16.

⁴⁸ Smaranda Vultur (coord.), *Memoria salvată. Evreii din Banat, ieri și azi*, Iași, Polirom, 2002, p. 9–465.

⁴⁹ *Ibidem*, p.11–12.

În studiul lui Viktor Karady, *The Jews of Europe in the Modern Era. A socio-historical outline*⁵⁰, situația evreimii europene după 1945 este descrisă dintr-o perspectivă sociologică mai largă. Evreimea a avut în comunism un rol particular. Spre deosebire de alți autori care au abordat problema restituției proprietății evreiești, autorul consideră că aceasta nu s-a restituit suficient evreilor, în realitate mai mulți ne-evrei erau încă proprietari ai bunurilor evreiești⁵¹. Cel puțin putem vorbi de o colaborare între naționaliștii statelor comuniste și comuniștii evrei, consideră autorul. După război, comuniștii au minimalizat Holocaustul și suferințele evreiești.⁵²

Liviu Rotman, în lucrarea *Evreii din România în perioada comunistă 1944–1965*⁵³, furnizează date demografice cu privire la comunitatea evreiască înainte și după Holocaust. El face o descriere a activității Comitetului Democratic Evreiesc. Se subliniază două evenimente ale activității Comitetului Democratic Evreiesc: „Procesul Slansky”, în urma căruia secretarul general al partidului comunist din Cehoslovacia, Rudolf Slansky, este arestat împreună cu 13 acuzați, dintre care 3 erau ne-evrei, a cărei cauză principală de acuzare a fost sionismul și „Afacerea halatelor albe” din Uniunea Sovietică, ocazie cu care mai mulți medici din URSS au fost acuzați de moartea unor lideri sovietici.

Andrei Oișteanu este unul din autorii care subliniază prejudecățile existente despre evrei în mentalitatea colectivă românească în lucrarea *Imaginea evreului în cultura română*⁵⁴. Autorul subliniază stereotipurile care au existat în România cu privire la evrei. El menționează în literatura populară și cultă aspecte cu privire la evrei care erau criticați pentru imaginea lor, alteritatea și tradițiile lor. Concluzia care urmează este că toleranța proverbială românească poate fi pusă sub semnul întrebării.

Alexandr Soljenițîn oferă o privire de ansamblu asupra condiției evreilor din URSS, un cadru extins care a influențat din această perspectivă,

⁵⁰ Viktor Karady, *The Jews of Europe in the modern era. A socio-historical outline* (Evreii în Europa în epoca modernă. O privire de ansamblu socio-istorică), Budapest, New York, CEU Press, 2004, p. 1–452

⁵¹ *Ibidem*, p. 393.

⁵² *Ibidem*, p. 395.

⁵³ Liviu Rotman, *Evreii din România în perioada comunistă: 1944–1965*, Iași, Polirom, 2004.

⁵⁴ Andrei Oișteanu, *Imaginea evreului în cultura română*, București, Humanitas, 2004.

de asemenea, zona noastră, în lucrarea *Două secole împreună. Evreii și rușii în epoca sovietică (1917–1972)*⁵⁵. Din această carte ne interesează cu precădere anii stalinismului pentru că ceea ce se întâmpla la Moscova nu putea rămâne fără consecințe în Europa de Est. Politica URSS față de evrei s-a repercutat în tot blocul sovietic. Ultimii ani ai lui Stalin au fost marcați de campania împotriva evreilor cosmopoliți, eliminarea evreilor din sfera politică rusă și sfârșitul Comitetului Antifascist evreiesc.

Lya Benjamin, ca și alți autori, abordează, în lucrarea *Populația evreiască din România în cifre și date (până în 1948)*⁵⁶, tema datelor demografice cu privire la evreii din România. Ea furnizează tabele cu privire la situația evreilor din România până în 1942, dar există câteva date despre perioada care a urmat. În anii 1948–1988, în jur de 95% din numărul total de evrei au părăsit țara⁵⁷. Emigrarea s-a întâmplat în valuri, astfel încât în 1948–1953 o treime a emigrat, în 1953–1964 altă treime a făcut la fel. După 1965, ultima treime a evreilor a emigrat. Prin comparație, putem spune că în România în 1947 au trăit circa 428.312 evrei. După recensământul din 7 ianuarie 1992, trăiau în România 9000 de evrei⁵⁸.

În articolul *Evreii în anii tranziției spre comunism (1944–1948)*, Harry Kuller ne arată că, în primii ani după război, evreimea a oscilat între integrare și emigrare. Autorul face o descriere a anilor postbelici⁵⁹.

În studiul lui Victor Newman, *Evreii în anii regimului comunist*⁶⁰, ni se spune că în 1947 populația evreiască a României a fost în jur de 428.312 persoane, din care 150.000 erau activi⁶¹. Ca alți autori care i-au înțeles pe evrei, el descrie condiția evreilor în comunism pe care îi analizează ca pe o „comunitate unită”⁶². Autorul arată că evreii au continuat să emigreze în Israel în timpul anilor comuniști și au respins egalitarismul comunist.

⁵⁵ Alexandr Soljenițin, *Două secole împreună. Evreii și rușii în epoca sovietică (1917–1972)*, București, Univers, 2004.

⁵⁶ Lya Benjamin, „Populația evreiască din România în cifre și date (până în 1948)”, în Acad. Nicolae Cajal, Dr. Harry Kuller (coord.), *Contribuția evreilor din România la cultură și civilizație*, ediția a II-a, București, Hasefer, 2004.

⁵⁷ *Ibidem*, p. 147.

⁵⁸ *Ibidem*.

⁵⁹ Harry Kuller, „Evreii în anii tranziției spre comunism (1944–1948)”, în Nicolae Cajal, Harry Kuller (coord.), *op.cit.*, p.155.

⁶⁰ Victor Neumann, „Evreii în anii regimului comunist”, în Nicolae Cajal, Harry Kuller (coord.), în *op.cit.*, p. 174–180.

⁶¹ *Ibidem*, p. 174.

⁶² *Ibidem*, p.176.

Tuvia Friling, Radu Ioanid, Mihail E. Ionescu (ed.), în *Raport final*⁶³ sunt dintre pușinii autori care au abordat problema evreiască reflectată în istoriografia românească înainte de 1989. Scopul este de a reda măsura vinei autorităților românești față de comunitatea evreilor români în perioada Holocaustului. Există, de asemenea, un capitol în care se afirmă că, în perioada postbelică, în România, Holocaustul a fost distorsionat, negat și minimizat. Din atitudinea față de Holocaust se poate observa atitudinea statului român față de evreii săi în perioada comunistă.

Acad. Carol Iancu, într-o lucrare de sinteză, *Miturile fondatoare ale Antisemitismului. Din Antichitate până în zilele noastre*⁶⁴, descrie situația evreilor din România, Ungaria, Cehoslovacia, Polonia și URSS. Printre comuniștii evrei maghiari, autorul dă exemplul lui Rakosi. Cu privire la evreii din România, autorul consideră că cea mai mare parte a lor n-au fost comuniști, ci au emigrat în Israel.

Radu Ioanid tratează o problemă mai puțin importantă în studiul *Răscumpărarea evreilor. Istoria acordurilor secrete dintre România și Israel*⁶⁵. Autorul prezintă mișcarea de emigrare a evreilor spre țara sfântă, Israel, din 1948, o mișcare care a avut loc de la sfârșitul secolului al XIX-lea până la căderea comunismului. Poziția României față de emigrarea în Israel a fost în conformitate cu poziția URSS care, din 1946, a fost în favoarea emigrării în Palestina. Autorul subliniază rolul important al șef-rabinului României, Moses Rosen, în emigrarea și continuitatea comunității evreiești. El atrage atenția asupra unui eveniment care s-a întâmplat în România comunistă, și anume vânzarea evreilor către statul Israel, care s-a întâmplat cu consimțământul autorităților comuniste.

Autorul Balász Ablonczy, în lucrarea *La fin d'une monde? Les élites hongroises face à l'installation du régime communiste*⁶⁶, arată că burghezia căreia îi aparțineau elitele interbelice era adesea de origine evreiască.

⁶³ Tuvia Friling, Radu Ioanid, Mihail E. Ionescu (ed.), *Raport final*, Comisia Internațională pentru studierea Holocaustului în România, Iași, Polirom, 2005.

⁶⁴ Carol Iancu, *Miturile fondatoare ale antisemitismului. Din Antichitate până în zilele noastre*, București, Hasefer, 2005.

⁶⁵ Radu Ioanid, *Răscumpărarea evreilor. Istoria acordurilor secrete dintre România și Israel*, Iași, Polirom, 2005.

⁶⁶ Balasz Ablonczy, „La fin d'une monde? Les elites hongroises face à l'installation du régime communiste” (Sfârșitul unei lumi? Elitele maghiare în fața instalării regimului comunist), în Nicolas Bauquet, François Bocholier (dir.), *Le communisme et les élites en Europe Centrale* (Comunismul și elitele în Europa Centrală), Paris, Presses Universitaires de France, 2006, p. 57–71.

Burghezia era prigonită și mulți oameni i-au considerat pe comuniști mult mai răi decât Hitler⁶⁷. Elitele perioadei interbelice au fost deportate, independent de originea lor etnică.

Arpad von Klimó, în articolul *Détruire la source symbolique du pouvoir: la stalinisation de la culture historique des élites hongroises*⁶⁸, se referă, dintr-o perspectivă culturală, la situația elitelor maghiare în epoca stalinistă. Constituția maghiară, arată autorul, a consimțit dependența Ungariei de Uniunea Sovietică și libertatea în Ungaria a fost înțeleasă după model sovietic⁶⁹. În epoca stalinistă, cultura istorică a elitelor maghiare a oferit legitimitate regimului impus de Rakosi, împrumutând modelul cultural stalinist care a fost bazat pe opoziția dintre bine și rău⁷⁰.

Viktor Karady a fost unul dintre numeroșii autori care au abordat problema relației evreilor cu comunismul în studiul *Evreii, modernitatea și tentația comunistă. Schiță a unei problematici de istorie socială*⁷¹. Autorul încearcă să explice de ce evreii au optat pentru comunism după război. Karady explică această adeziune secretă prin caracterul ei de modernitate, prin atracția evreilor pentru situația de a se separa de trecut, de a se separa de iudaismul moștenit. Laicitatea, spiritul științific al comunismului, colectivismul au fost alte elemente de atracție pentru evrei⁷². Cu alte cuvinte, comunismul a oferit evreilor șansa unei vieți noi.

Catherine Horel, în studiul *1989 în Europa Centrală, o restaurație a elitelor evreiești*⁷³, analizează situația elitelor maghiare în perioada comunistă. Ca și alți autori, ea explică faptul că evreii au adoptat după 1945 calea asimilării, apropiindu-se de curentul politic dominant,

⁶⁷ *Ibidem*, p. 63.

⁶⁸ Arpad von Klimó, „Détruire la source symbolique du pouvoir: la stalinisation de la culture historique des élites hongroises” (Distrușterea sursei simbolice a puterii: stalinizarea culturii istorice a elitelor maghiare), în Nicolas Bauquet et François Bocholier (dir.), *op.cit.*, p. 73–84.

⁶⁹ *Ibidem*, p.81.

⁷⁰ *Ibidem*, p.94.

⁷¹ Victor Karady, „Les Juifs, la modernité et la tentation communiste. Esquisse d’une problématique d’histoire sociale” (Evreii, modernitatea și tentația comunistă. Schiță a unei problematici de istorie socială), în Nicolas Bauquet et François Bocholier (dir.), *op.cit.*, p. 85–105.

⁷² *Ibidem*, p. 104–105.

⁷³ Catherine Horel, „1989 en Europe centrale: une restauration des elites juives” (1989 în Europa centrală: o restaurare a elitelor evreiești), în Nicolas Bauquet et François Bocholier (dir.), *op.cit.*, p. 335- 351.

comunismul⁷⁴. În încercarea de a se apropia de comunism, evreii și-au renegat adesea identitatea. Autoarea arată că nomenclatura comunistă a fost, în mare măsură, formată din evrei; în anii 1950, liderii politici principali au fost evrei: Mátyás Rákósi, Ernő Gerő, Miháli Farkas, József Révai, Zóltan Vas și Gábor Péter⁷⁵. În același timp, mulți evrei au fost parte a poliției politice.

Dan Danieli, în studiul *Interviews with survivors of the Hungarian Forced Service: An evaluation*⁷⁶, a realizat o sumă de interviuri cu supraviețuitorii taberelor de concentrare maghiare. El subliniază nevoia de a reconstitui istoria unității taberelor de concentrare. Caracterul informațiilor nu este consecvent, din cauza suferințelor intervievaților care generează inconsecvențe.

Lucrarea următoare se situează, cu obiectivitate, pe linia studiilor care au pus Holocaustul nu doar în responsabilitatea soldaților germani, ci și pe cea a puterilor aliate ale Axei. Gábor Kádár și Zoltán Vági, în cercetarea *The economic annihilation of the Hungarian Jews, 1944–1945*⁷⁷, apreciază că nu doar fasciștii germani au menținut în Ungaria legislația antievreiască, ci și mulți maghiari, care visau la proprietatea evreiască⁷⁸. În mai 1944, în Ungaria, ministrul Justiției a dat o lege care menținea în funcție unele ghetouri, autorii numind această politică “self financing genocide”⁷⁹. Pe de altă parte, deportarea evreilor maghiari a durat 8–9 luni și, în consecință, a fost imposibil pentru statul maghiar să preia proprietatea evreiască. Cum o parte a bunurilor a fost lăsată în grija administrației locale, oficialii satelor, ai poliției locale și ai jandarmeriei au jefuit unele bunuri evreiești. Guvernul a redistribuit o mică parte a averilor evreiești. După război, restituția acestor bunuri nu a avut loc imediat din cauza tensiunilor care au apărut între proprietarii vechi și noi⁸⁰.

⁷⁴ *Ibidem*, p. 336.

⁷⁵ *Ibidem*.

⁷⁶ Dan Danieli, „Interviews with survivors of Hungarian Forced Labor Service: An evaluation” (Interviuri cu supraviețuitorii serviciului de muncă forțat maghiar. O evaluare), în Randolph L. Braham și Brewster S. Chamberlin (eds.), *The Holocaust in Hungary: Sixty years later* (Holocaustul în Ungaria: șaizeci de ani mai târziu), Washington, Columbia University Press, 2006, p. 63–75.

⁷⁷ Gábor Kádár și Zoltán Vági, „The economic annihilation of the Hungarian Jews, 1944–1945” (Anihilarea economică a evreilor maghiari, 1944–1945), în Randolph L. Braham și Brewster S. Chamberlin (eds.), *op.cit.*, p. 77–87.

⁷⁸ *Ibidem*, p. 77.

⁷⁹ *Ibidem*, p. 78.

⁸⁰ *Ibidem*, p. 86.

În lucrarea lui Daniel A. Lowy, *Christian help provided to Jews of Northern Transylvania during World War II. As revealed by the Jewish weekly, Egység*” (mai 1946-august 1947)⁸¹, se arată că salvarea evreilor de către diplomați nu s-a produs în acea zonă, dar liderii Bisericilor au jucat un rol important în salvarea evreilor. În același timp, sunt menționate salvări ale evreilor cu participarea Comisiilor Internaționale ale Crucii Roșii. Ziarul în care aceste probleme au fost reflectate, *Egység*, este un ziar publicat din mai 1946 până în martie 1949. Ziarul a devenit, după 1948, procomunist. Încet, motivele politice au determinat despre care salvatori să se scrie și despre care nu⁸².

În studiul lui Jean Ancel, *The She'erit ha-Pletah: Holocaust survivors in Northern Transylvania*⁸³, este menționat faptul că la sfârșitul anului 1944, mai mulți supraviețuitori ai lagărelor de concentrare, incluzând țările învecinate, au sosit în Transilvania. După eliberarea orașului Cluj, a fost fondată Asociația Democratică a Evreilor. De asemenea, asociații similare s-au constituit și în alte orașe liberale. Asociația i-a ajutat pe supraviețuitori material și a avut ca obiectiv restaurarea proprietății evreiești. Comunitățile evreiești s-au organizat în Transilvania, 56 fiind în stare de funcționare la sfârșitul lui 1945. Cu ajutorul organizațiilor sioniste, asociația a ajutat la reîntoarcerea unui mare număr de evrei în Transilvania⁸⁴. Ca o concluzie, autorul arată că, deși un mare număr de evrei s-au reintegrat în România, ei nu au putut scăpa prea ușor de coșmarul Holocaustului, care le-a terorizat viețile.

Alice Freifeld, în lucrarea *Identity on the move: Hungarian Jewry between Budapest and DP Camps, 1945–1948*⁸⁵, explică faptul că, în cadrul taberelor de evrei dislocate după al Doilea Război Mondial, Budapesta

⁸¹ Daniel A. Lowy, „Christian help provided to Jews of Northern Transylvania during World War II: as revealed by the Jewish Weekly Egység (May 1946-August 1947)” (Ajutor creștin oferit evreilor din Transilvania de Nord în timpul celui de-al Doilea Război Mondial relevat de săptămânalul evreiesc „Egység” – mai 1946-august 1947), în Randolph L. Braham și Brewster S. Chamberlain (eds.), *op.cit.*, p.155–165.

⁸² *Ibidem*, p. 128.

⁸³ Jean Ancel, „The She'erit ha-Pletah; Holocaust survivors in Northern Transylvania” (The She'erit ha-Pletah: supraviețuitori ai Holocaustului în Transilvania de Nord), în Randolph L. Braham și Brewster S. Chamberlain (eds.), *op.cit.*, p.155–165.

⁸⁴ *Ibidem*, p. 157.

⁸⁵ Alice Freifeld, „Identity on the move: Hungarian Jewry between Budapest and DP Camps, 1945–1948” (Identitate în mișcare. Evreimea maghiară între Budapesta și taberele de persoane dislocate, 1945–1948), în Randolph Braham și Brewster S. Chamberlain (eds.), *op.cit.*, p. 177–199.

era o stație și mulți evrei din aceste tabere au fost evrei maghiari. Ungaria mai avea în jur de 80.000 de evrei la sfârșitul războiului⁸⁶.

Soldații sovietici au jucat un rol important în salvarea evreilor maghiari care nu au fost încă deportați. Astfel, evreii au privit Armata Roșie ca pe o forță eliberatoare, în timp ce etnicii maghiari au considerat venirea sovieticilor în 1945 ca o înfrângere și o calamitate⁸⁷. După război, comunitatea maghiară s-a bazat pe imitarea oarbă a Moscovei, în timp ce evreii maghiari s-au separat de idealurile burgheze și de stilul de viață anterior⁸⁸.

Studiul lui Paul Hanebrink vorbește despre responsabilitatea Bisericilor creștine privind politicile antisemite care au dominat perioada celui de-al Doilea Război Mondial, adăugând o interpretare originală. În studiul lui Paul Hanebrink, *The Christian churches and memory of Holocaust*, se arată că biserica catolică și cea protestantă au fost în favoarea legilor antievreiești și, indirect, a Holocaustului. Discursul antievreiesc al Bisericii Catolice după Primul Război Mondial au condus, în opinia autorului, la nașterea “chestiunii evreiești”⁸⁹. După război, în noul context politic creat, Bisericile creștine și, în particular, biserica catolică au fost obstacole în fața instaurării comunismului. Ei au fost acuzați de opinia publică de a fi încurajat valorile antidemocratice. Biserica catolică a respins orice asociere cu antisemitismul. Bisericile creștine, pe de altă parte, după război, nu au avut nicio posibilitate să își afirme responsabilitatea din cauza venirii comuniștilor la putere⁹⁰.

Ca și Andrei Oișteanu, Liviu Rotman atribuie sentimente antisemite poporului român. În articolul lui Liviu Rotman, *Spațiul paralel – un pericol pentru puterea comunistă*⁹¹, se arată că în spațiul românesc, antisemitismul a fost un fenomen adesea încurajat⁹². În același timp, autorul explică faptul că puterea comunistă în România a încercat să îi asimileze pe evrei,

⁸⁶ *Ibidem*, p. 177.

⁸⁷ *Ibidem*, p. 179.

⁸⁸ *Ibidem*, p. 197.

⁸⁹ *Ibidem*, p. 202.

⁹⁰ *Ibidem*, p. 209.

⁹¹ Liviu Rotman, „Spațiul paralel – un pericol pentru puterea comunistă”, în Ladislau Gyemant și Maria Ghitta (coord.), *Dilemele conviețuirii. Evrei și neevrei în Europa Central Răsăriteană înainte și după Shoah (Dilemmas de la cohabitation. Juifs et non-Juifs en Europe-Orientale avant et après la Shoah)*, Cluj-Napoca, Institutul Cultural Român, Centrul de Studii Transilvane, 2006.

⁹² *Ibidem*, p. 173.

dar nu i-a înțeles niciodată⁹³. În perioada comunistă, instituțiile sanitare și educaționale, la fel ca și cantinele și orfelinatele care înainte au aparținut evreilor au intrat în proprietatea statului.

Maria Ghitta, în articolul *“Problema evreiască” în România ieri și azi. Câteva considerații*⁹⁴ descrie pe scurt câteva caracteristici ale istoriografiei comuniste⁹⁵: „Manualele școlare, istoriografia, mass-media cultivau de zor chipul unei istorii a românilor în cadrul căreia aceștia nu atacaseră vreodată alte neamuri, fiind siliți însă, în numeroase rânduri, să se apere de valuri de cotropitori străini. Poporul român (întreg și abstract) era (atunci) și fusese mereu tolerant, ospitalier, dar ferm în a-și apăra <<nevoile și neamul>>, după cum suna expresia celebră a poetului național, Mihai Eminescu”.

Într-o manieră pozitivistă, în studiul *Statutul minorităților în România în primii ani postbelici: 1944–1947*, Mioara Anton⁹⁶ spune că statutul minorităților din România în anii postbelici a fost îmbunătățit datorită eliminării legislației rasiale și reducerii drepturilor minorităților. Un rol important l-a avut minoritatea maghiară legată de Transilvania și minoritatea evreiască care a jucat un rol important în politică. Optica comunistă a fost să ignore diferențele și să promoveze asimilarea minorităților. Comunismul, remarcă autoarea a fost aplicat în măsură egală atât majorității, cât și minorității.

⁹³ *Ibidem*, p. 174.

⁹⁴ Maria Ghitta, „*Problema evreiască în România ieri și azi. Câteva considerații*”, în Ladislau Gyemant și Maria Ghitta (coord.), *op.cit.*

⁹⁵ *Ibidem*, p. 185.

⁹⁶ Mioara Anton, „The status of minorities in Romania in the early post-war years, 1944–1947” (Statutul minorităților în România în primii ani după război, 1944–1947), în *Revue roumaine d'histoire*, tome XLX, Janvier-December, 2006, p. 237–243.

Două mărturii ale evreilor orădeni despre realitățile tragice din anul 1944

Daniel ȘIPOȘ*

Abstract. *In order to complete the sources that present a situation during the existence of the ghetto in Oradea, the author appeals to memorial sources. These represent an unquestionable value, considering that this source is extremely rare. In this regard, we are presented the testimonies of two survivors from Oradea, Marta Hidvegy and Miriam Neuberger. Thus, the two testimonies become a complement to the few sources that describe the dramas lived in 1944 in the ghetto from Oradea.*

Keywords: *ghetto, yellow star, Budapest, witnesses, Hungarian soldiers*

R econstituirea istoricului ghetourilor din Transilvania de Nord (din 1944) se fundamentează pe toate sursele de informare, inclusiv pe cele memorialistice, care au o valoare incontestabilă, deoarece informațiile de altă natură documentară sunt extrem de puține, fiind vorba chiar de o penurie în acest sens. De aceea, orice apel la izvorul memorialistic este, în acest caz, bine-venit și realmente util. Referindu-se, în special, la ghetoul din Oradea (cel mare din centrul orașului), apelăm la două mărturii de această factură, datorate unor victime ale Holocaustului, care ne-au lăsat informații demne de interes științifico-documentar.

În acest sens, doresc să prezint declarația Martei Hidvegy, care este următoarea:

„În 1944, anul ocupării Ungariei de către armata germană, instituirea ghetoului și deportarea evreilor din Oradea, aveam 20 de ani. Nu am fost căsătorită încă și numele meu de fată a fost Rado. Locuiam cu părinții în casa proprie din Oradea, actualul Parc Petőfi (pe atunci Parcul Schlauch), în apropierea Episcopiei romano-catolice.

* Universitatea din Oradea.

Familia noastră a fost una dintre cele 16 familii de evrei orădeni exceptate de la prevederile legilor antievreiești *pentru merite din timpul Primului Război Mondial*: capii de familie fiind invalizi de război peste 75 la sută sau deținători ai unor ordine sau medalii militare, conferite pentru acte de deosebită vitejie în război. În afară de aceste familii au mai fost excluși, într-un număr necunoscut de mine, unii soți sau soții trecuți la creștinism cu mulți ani în urmă și căsătorii cu arieni.

Menționez că au fost și arieni care, atunci când soților lor evrei nu li se acorda exceptarea, i-au urmat în ghetou și apoi în deportare. De exemplu: soția avocatului dr. Victor Farago, secretarul comunității neologe sau Olga Spitzer, amândouă maghiare creștine. Prima a pierit la Auschwitz, a doua, după ce și-a pierdut întreaga familie, s-a întors și în prezent este asistată de Federația Comunităților Evreiești.

Cei excluși nu au avut obligația să poarte steaua galbenă și nici să se mute în ghetou.

Îmi amintesc că, la câteva zile de la sosirea nemților (în martie 1944 – n.n.), bunica mea după mamă, Mandel, a fost arestată. Ea a fost cunoscută în tot orașul pentru activitatea ei pe tărâmul binefacerilor și, probabil, pe baza vreunui denunț s-a presupus că are bunuri de valoare. Verișoara mea, fetiță în jur de zece ani, care locuia cu ea și care a fost înfiată de părinții mei pentru a o scăpa de rigorile legilor antievreiești, s-a mutat la noi. Bunica a fost eliberată după câteva zile, apoi dusă în ghetou și deportată. Din deportare nu s-a mai întors.

Tatăl meu a fost proprietarul unei mici întreprinderi de industrie chimică al cărei local se găsea pe teritoriul ghetoului. Odată cu înființarea ghetoului s-a dispus să evacuem întreprinderea, fără să ni se repartizeze alt local. Tatăl meu fiind infirm, eu m-am ocupat de evacuarea întreprinderii. În acest scop am primit din partea autorităților un permis permanent de intrare și ieșire din ghetou cu însoțitor sau fără, dar pe o rută stabilită.

În ghetou intrau și ieșeau destul de mulți cu (indescifrabil), din partea Crucii Roșii, se aduceau alimente, haine. Noi, cei care intram cu permise în ghetou nu vorbeam între noi, ne suspectam reciproc. Au fost și cazuri când am fost percheziționați la intrare sau la ieșire. Am fost avertizați să nu vorbim cu cei din ghetou.

Noi, excluși, am fost supuși la diferite vexațiuni, atât cât a existat ghetoul și mai puțin după ce s-a lichidat. S-au făcut repetate denunțuri împotriva noastră, încercări de intimidare. La un moment dat, au vrut

să mă și ridice și să mă ducă în ghetou. M-a salvat atitudinea dârză a tatălui meu.

În rândurile populației maghiare au fost numeroase elemente care își manifestau ura antievreiască prin formele cele mai ordinare. Am fost martoră la un incident, pe strada principală, când un ofițer de poliție a fost scuipat de niște indivizi, deoarece însoțea două evreice ca să le ferească de molestări. Mecanicul de locomotivă, Pataki, vecin cu noi, l-a denunțat pe tatăl meu, că nu-i permite femeii de serviciu să asculte imnul național. Cazul a ajuns în fața judecătoreiei, unde a fost achitat. Se formau grupe de indivizi, care se strângeau în jurul ghetoului și strigau cuvinte jignitoare, huiduiau.

Românii din oraș au avut o atitudine rezervată. Fără a manifesta fățiș simpatie pentru evrei, nu participau la demonstrații ostile lor.

După evacuarea ghetoului de pe urma deportării (la sfârșitul lunii iunie 1944 – n.n.) locuitorilor evrei de acolo, a început inventarierea lucrurilor ce au rămas în case. În primele zile aceasta s-a făcut de către lucrătorii gărzii financiare. Apoi, succesiv, în mai multe zile, gloata a năvălit în ghetou și a început să ducă de acolo tot ce a găsit de folos. Îmi amintesc, în special, de zilele din iulie 1944, când au fost atacate casele în care s-au sortat și depus obiectele de valoare. Străzile din centrul orașului au fost inundate de persoane, dintre care unele foarte elegante, care cărau plapome, lenjerie de pat, blănuri din ghetou la locuințele lor. Ulterior, locuințele din ghetou au fost repartizate sinistraților de pe urma bombardamentelor sau ocupate de szalasiști. În luna august 1944, de acum întreg ghetoul a fost populat.

Evreii exceptați trăiau retrași, ca să evite provocările. Între ei aveau relații sporadice, se întrețineau din rezervele ce au avut și din vânzarea lucrurilor din casă. Cumpărăturile pentru aprovizionare le făceau, în general, prin intermediul vecinilor creștini.

În casa noastră, în luna august, s-a instalat un fel de spital pentru soldații germani, convalescenți. Am fost restrânși în casă și mama a fost obligată să gătească soldaților. De regulă aduceau pentru gătit porci luați din satele apropiate orașului. (indescifrabil) nu știau că suntem evrei și, în afară de atitudinea de dispreț cu care ne-au tratat, nu au avut manifestări de ostilitate.

Pe măsură ce, în luna septembrie 1944, frontul se apropia de Oradea, creștea numărul fugarilor maghiari, care părăseau orașul, plecând spre vest, și ducând cu ei, printre altele, și obiectele jefuite din ghetou. În

ultimele zile dinainte de eliberarea orașului fuga și evacuarea se făceau într-o totală debandadă.

În vara aceluiași an, nu-mi amintesc luna, iunie sau iulie, am primit o carte poștală de la unul dintre prietenii deportați din ghetou, Gyüla Grosz. Cartea poștală, scrisă în limba germană, ce a apărut ca expediată din localitatea Waldsee, a avut un conținut banal: „Suntem sănătoși, pe aici e timp frumos, vă urăm numai bine”. Pe cartea poștală era o ștampilă cu textul: „Răspuns se poate trimite tranzit prin Budapesta, str. Sip” (Sediul Consiliului Evreiesc). Nu am trimis niciun răspuns, iar cartea poștală, după război, după mulți ani, i-am trimis-o ca amintire expeditorului ei la Los Angeles, unde, fără a mai veni la Oradea, s-a stabilit după eliberare”¹.

Situația în care s-a aflat Marta Hidvegy o putem considera ca pe o pură întâmplare, sau chiar o minune, pentru că a avut norocul să scape de ghetoizare. Așa cum menționează Tereza Mózes în cartea sa, mulți dintre evreii distinși cu diferite medalii onorifice sau veterani de război, deși nu au avut parte de concentrarea în ghetoul orădean, totuși au fost luați cu forța și deportați la Auschwitz².

Drama Evei Heyman, fetița de numai 13 ani, rămâne cea mai valoroasă mărturie a anului 1944 datorită, în primul rând, spațiului unde a fost scrisă partea sa finală – în ghetou. Nu întâmplător, Oliver Lustig o compară pe Eva Heyman cu Anne Frank, dându-i acesteia titulatura de o autentică „Anne Frank a Transilvaniei”³.

În continuare ne vom referi la „povestea” unei alte tinere evreice din Oradea, care a decis să-și prezinte experiențele dureroase ale adolescenței. Vârsta lui Miriam Neuberger – căci despre ea este vorba – se apropie foarte mult de cea a Evei Heyman, la cei doar 14 ani ai săi, va trece printr-un amplu cadru de tulburențe. Dar să recurgem la propria-i mărturisire:

„M-am născut la 15 martie 1930 în România, Transilvania, în orașul Oradea Mare, într-o familie de evrei hasidici de origine Viznitz. Eram șase copii (patru surori și doi frați).

La începutul anului 1940, orașul meu natal a devenit parte a Ungariei. În primăvara anului 1944 am fost obligați să purtăm steaua galbenă. În aprilie 1944 am fost conduși spre un ghetou în Nagyvárad (denumirea

¹ <http://jewsinatoradea.wordpress.com/tag/marta-hidvegy>, accesat în 16.11.2014, 12:02.

² Tereza Mózes, *Evreii din Oradea*, București, Hasefer, 1997, p. 109–111.

³ Eva Heyman, *Am trăit atât de puțin: micul meu jurnal*, traducere Oliver Lustig, București, Editura Alex, 1991, p. 7.

de Oradea Mare fusese schimbată cu un nume unguresc, Nagyvárad). Ghetoul era situat în cartierul evreiesc, în centrul orașului. În aceeași lună, tatăl meu, una dintre surori (care era însărcinată) și soțul ei au fost duși cu un transport la Auschwitz. Niciunul nu a supraviețuit. Fratele meu mai mare a fost deportat într-un lagăr de muncă forțată.

Mama mea, fratele mai tânăr, cele două surori rămase și cu mine ne-am ascuns într-un buncăr subteran. Aveam 14 ani pe atunci. După două săptămâni și jumătate am fost descoperiți de oameni în uniformă și duși într-un ghetou din afara orașului, pe vremuri o fabrică de cărămidă, în care erau adunați evreii din zonă.

La scurt timp după aceea, ghetoul a fost golit și toți evreii au fost deportați la Auschwitz. Mama și una din surorile mele au fost duse într-unul din acele transporturi și exterminate. Eu, una din surorile mele și fratele meu mai mic ne-am ascuns în timp ce ghetoul era golit. Ne-am găsit o ascunzătoare în care am stat înghesuiți o zi. Noaptea am ieșit, am mers până când am ajuns la un gard înalt și am sărit peste el. Fratele meu a reușit să treacă granița în România și s-a salvat. Sora mea și cu mine ne-am întors în oraș ca să facem rost de niște bani în încercarea de a ne alătura fratelui nostru ulterior, dar un polițist a observat că suntem evreice și ne-a dus la stația de poliție locală. Câteva zile mai târziu am fost mutate în lagărul de concentrare din Sarvar. În cadrul ultimului transport de evrei de la Sarvar la Auschwitz, evreii au fost adunați într-o baracă din apropierea porții de intrare a lagărului. Înainte de pornire, m-am ascuns sub o baracă joasă, și m-am târât până în cel mai îndepărtat colț. Nu am fost găsită. Sora mea a fost dusă la Auschwitz în acest transport, dar a supraviețuit. Rămăsesem singură. A doua zi am fost descoperită și dusă la comandantul lagărului, care era furios pe mine și care m-a lovit până la sânge.

Câteva zile mai târziu am fost dusă la Budapesta într-o închisoare pentru criminali periculoși. Într-o zi, în timpul apelului, când mi s-a strigat numele, m-am speriat foarte tare și am leșinat. Când m-am trezit eram într-un orfelinat din Budapesta, nu știu cum și cine m-a dus acolo, aveam paisprezece ani și jumătate la vremea respectivă.

Mai târziu ni s-au dat acte de identitate cu nume creștine și ni s-a spus să ne uităm numele vechi. Noul meu nume era Halász Ágnes. Ni s-a spus să luăm tramvaiul și să mergem la gară (nu rețin de ce). Într-o seară, am părăsit orfelinatul cu alte două fete și ne-am îndreptat spre gară. La mijlocul drumului ele au decis să se întoarcă, însă eu am continuat. La

gară am fost întâmpinată de o femeie care m-a angajat ca menajeră pentru unchiul său văduv. În același timp lucram în fabrica Philips, pentru că toți refugiații din Budapesta erau obligați să contribuie la „eforturile de război”. Când armata sovietică a ajuns aproape de Budapesta, au început pregătirile pentru mutarea fabricii în Germania. Ni s-a spus că a doua zi trebuia să ne prezentăm la lucru și că de acolo ne vom muta în Germania, cu fabrica.

Am decis că nu vreau să plec în Germania, așa că nu m-am prezentat la lucru ziua următoare. Zilele următoare ieșeam și mă plimbam pe străzi, iar noaptea mă întorceam în casa văduvului, ca și când tocmai îmi terminasem munca la fabrică. Am trăit așa până când focurile de tun și bombardamentele s-au intensificat într-atât, încât devenise periculos să părăsesc casa.

Mai târziu, în martie 1945, s-a lăsat o tăcere bruscă. Ni s-a spus că armata sovietică cucerise orașul. Aveam cincisprezece ani pe atunci. Eram foarte confuză, așa că am rămas în casa văduvului după încheierea războiului până când mi-am adunat suficient curaj să părăsesc locul și să încerc să reiau legătura cu evreii”.⁴

Cele două mărturii se adaugă celor prea puține care conțin informații și comentarii despre ghetourile din Oradea (în anul 1944) și deportarea evreilor în Polonia și Germania, cu accent pe întâmplările personale, care au semnificația lor, mai ales din perspectiva cunoașterii unor experiențe dramatice, din seria celor care au căzut pradă aplicării de către soldații unguri și germani a „soluției finale”, cea mai monstruoasă idee nazistă, care viza eliminarea evreilor din Europa.

⁴ <http://www.tikvah.ro/ro/holocaust-ro/mărturiile-supraviețuitorilor.html>, accesat în 14. 12. 2014, 14:57.

RECENZII

Carol Iancu, *Miturile fondatoare ale antisemitismului. Din Antichitate până în zilele noastre*, București, Hasefer, ed. a II-a, revăzută și adăugită, 2018, 441 p.

Apreciez faptul că dl. profesor Carol Iancu, membru de onoare al Academiei Române și *Doctor Honoris Causa* al universității noastre, a acceptat să lanseze, cu prilejul acestui eveniment științific, remarcabila sa carte despre *Miturile fondatoare ale antisemitismului. Din Antichitate până în zilele noastre*, apărută în Franța (în anul 2018) și România (doi ani mai târziu), la două edituri importante (Editura franceză Privat și Editura Hasefer din România).

Am parcurs-o cu interes și, în consecință, voi face câteva considerații asupra unor idei din cuprinsul acesteia, care merită a fi reliefate.

1. Domnia sa a dat o definiție pentru diferitele expresii care desemnează aversiunea față de evrei sau care se referă la manifestările acestea: antiudaism, iudeofobie, antisemitism, pogrom, holocaust, shoah etc.

2. Autorul reliefează ponderea fondatoare care s-a menținut în istorie cum ar fi: popor deicid (adică vinovăția colectivă), legenda omorului ritual, complotul evreiesc mondial (evreii vor să domine lumea), prin revoluție, de unde expresia de iudeobolșevism; prin finanțe, expresia de iudeocapitalism. Profesorul Carol Iancu a studiat toate aceste mituri din Antichitate până în contemporaneitate, cu un accent deosebit pe perioada celui de al Doilea Război Mondial, terminând cu studiul antisemitismului contemporan, al antisemitismului jihadist.

Este important de accentuat că nu a vrut să scrie o istorie antisemitismului, *ci a miturilor lui fondatoare din Antichitate și până astăzi*; această ură împotriva evreilor s-a dezvoltat în două religii și civilizații provenite ambele din iudaism, monoteiste, creștinismul și islamul.

Care este motivația acestei cărți? De ce a scris această lucrare? A dorit, credem noi, să pună în evidență miturile noului antisemitism și să atragă atenția asupra pericolului rasismului antievreiesc.

Parcurea bibliografiei la zi a permis autorului să furnizeze cele mai informate puncte de vedere și să demonteze acuzații nedrepte (cum a fost, de exemplu, ce a omorului ritual) la adresa evreilor.

Constatăm, din păcate, că societățile umane comit, cu repetitivitate, aceleași greșeli de a generaliza și de a căuta țapi ispășitori pentru probleme dificile cu care se confruntă, aspect evidențiat în carte.

Este o contribuție de valoare la cunoașterea și înțelegerea modului cum a apărut și a evoluat, în decursul istoriei, antiudaismul și antisemitismul, datorate conservării și transmiterii unor stereotipii și care au dus la producerea celui mai mare cataclism din istoria secolului al XX-lea și poate din toată istoria umanității, Shoahul. Cred că obiectivul acestei cărți, de a alerta și a chema la prudență, a fost atins de autor.

Antonio FAUR

Antonio FAUR, *Contribuția diplomatului Mihai Marina la salvarea de la moarte a unor evrei din Ungaria și Transilvania de Nord (1944)*, Cluj-Napoca, Mega, 2019, 197 p.

În circuitul istoriografic actual se pot identifica relativ multe informații despre Holocaust. De asemenea, vorbim despre această tragedie și, totuși, nu îndeajuns de mult pentru a o comemora așa cum se cuvine. Raportându-ne la istoriografia românească, se resimte, cu acuitate, realizarea unei retrospective istorice veridice, mai ales pentru a împiedica repetarea unei astfel de tragedii în existența oricărui popor.

Reconstituirea modalităților de consemnare și interpretare a acțiunilor de salvare, de la moarte sigură, a mii de evrei din Transilvania de Nord și Ungaria, între anii 1940 și 1944, prin extragerea lor din perimetrele morții (am numit așa ghetourile organizate de administrația horthystă pe teritoriul Transilvaniei de Nord) și trecerea lor clandestină peste frontiera vremelnică dintre Ungaria și România, constituie *un aspect istoriografic de o semnificație evidentă*, pentru că acestea demonstrează faptul că au existat oameni care s-au opus tăvălugului nazist și aplicării așa-zisei „soluții finale” în cazul evreilor europeni.

Formele de solidaritate a românilor cu evreii în acei ani sunt insuficient cercetate și evidențiate. Fără îndoială că acțiunile de salvare a evreilor în timpul Holocaustului sunt mult mai numeroase decât cele evidențiate până în prezent. Este o temă care se cuvine a fi aprofundată, pentru a prezenta o cercetare științifică echilibrată și cât mai apropiată de realitatea celor petrecute.

Din această perspectivă, cartea istoricului Antonio Faur reprezintă o contribuție importantă la această problemă. Vorbim despre o lucrare de pionierat alături de alte cărți și studii cu subiect similar semnate de același istoric orădean. Amintim doar câteva titluri semnificative: *România – „poartă deschisă” pentru salvarea evreilor din Ungaria și Transilvania de Nord (aprilie-august 1944). Contribuții documentare*, Editura Universității din Oradea, 2010, 403 p.; *Implicarea diplomatului român dr. Mihai Marina în acțiunile de salvare a evreilor din Transilvania de Nord și Ungaria (1944)*, Editura Muzeului Țării Crișurilor, Oradea, 2014 (două ediții); „The contribution of the Oradea consul general Mihai Marina, and his collaborators to saving some northern Transylvanian jews from death (1944)”, în *Transylvanian Review*, Supplement, nr. 1/2011, p. 71–84;

„Reconsider and Important chapter of Human Solidarity (1944). Some Jewish and Romanians opinions”, în *Transylvanian Review*, 2013, nr. 4, p. 66–73.

Cartea este structurată în șase capitole, care cuprind informații referitoare la *biografia și activitatea lui Mihai Marina, cariera lui diplomatică, viziunea sa asupra Dictatului de la Viena din 30 august 1940 și consecințele acestuia asupra populației românești din Transilvania de Nord și, în fine, acțiunile concrete ale diplomatului român Mihai Marina*, care și-a riscat viața și integritatea propriei familii pentru a-și păstra omenia, demnitatea și sentimentul de iubire a aproapelui, ajutându-i și salvându-i de la moarte sigură pe mai mulți evrei închiși în ghetoul din Oradea. El și-a urmat conștiința și inima, într-un context politic vitreg, când purificarea etnică și crima au devenit politică de stat în unele state europene, dând conținut și sens cuvântului *omenie*. Din arhitectura lucrării mai fac parte un *Avertisment* care are menirea de a-l familiariza pe cititor cu personajul central al cărții și cu subiectul abordat de autor; o amplă *Anexă documentară* reprezentativă; un *Indice de nume și localități*; o *Bibliografie* cu principalele contribuții științifice referitoare la problematica enunțată încă din titlu și mai multe *Ilustrații*.

Prin lecturarea cărții, aflăm că Mihai Marina, născut în Apșa de Jos din Maramureșul Istoric, a fost consulul general al României în Oradea (1941–1944) și s-a opus nazismului încă de la început. După formarea ghetourilor în Transilvania de Nord, sub administrația horthystă, Marina și-a trimis oamenii în județele din zonă pentru a aduna cât mai multe informații despre evreii ghetoziați, un raport pe acest subiect fiind trimis la Geneva, Crucii Roșii Internaționale, prin intermediul lui Vespasian Pella, ministrul României în Elveția. Diplomatul român nu s-a limitat doar la înștiințarea unor foruri internaționale, ci a și acționat hotărât. Alături de colaboratorii săi, deși toți erau urmăriți de horthyști și de hitleriști, a creat o adevărată filieră de evadare a evreilor în România. Trecherile clandestine se făceau prin mai multe puncte de frontieră, chiar cu mașinile Consulatului, care, beneficiind de imunitate diplomatică, nu erau controlate. Din mărturiile supraviețuitorilor, numărul celor salvați este de ordinul zecilor.

Efectiv, Mihai Marina nu și-a putut întoarce privirea de la ceea ce se întâmpla atunci în jurul lui și a făcut tot ce era posibil să limiteze proporțiile genocidului. Credința sa că tot ceea ce face e drept și bine i-a dat putere, de aceea, probabil, nu s-a lăsat dominat de o frică paralizantă.

De ce vorbim despre frică? Pentru că atunci când trebuie să salvezi vieți, eșecul operațiunii înseamnă moarte.

Există argumente pentru cele enunțate mai sus. Aducem în prim-plan doar mărturia medicului Miksa Kupfer, contemporan cu evenimentele analizate de autor. După ce menționează faptul că l-a cunoscut pe Mihai Marina în anul 1942 și a constatat că are o atitudine antifascistă, insistă asupra faptului că în „timpul prigoanei fasciste asupra evreilor din Transilvania de Nord și Ungaria [acesta] a dovedit... că este, în toate sentimentele lui, un democrat”. Sunt, în continuare, furnizate fapte care demonstrează acest lucru: „În timpul când la Oradea s-a făcut ghetoul, eu [Miksa Kupfer] și familia mea ne-am salvat refugiindu-ne în România. Țin să declar – adaugă medicul – că acest ajutor ne-a fost dat din partea d-lui Marina absolut dezinteresat” (p. 82). Mai mult, „consulul [general] român [Mihai Marina] de la Oradea și aproape fiecare membru al Consulatului s-au străduit să înlesnească drumul fugarilor evrei din oraș. Nu o dată automobilul cu numărul diplomatic al consulului a trecut noaptea în goană granița, încărcat cu evrei evadați din ghetoul din Oradea” (p. 82). Aceste afirmații categorice (care aparțineau unui intelectual care a fost marcat de ceea ce a văzut, în mod direct, la Oradea, în intervalul martie-august 1944) înlătură orice incertitudine cu privire la demersurile salvatoare ale corpului diplomatic român aflat în misiune la Oradea. Același Mihai Marina a ajutat mai multe familii de evrei cu alimente și cu bani timp de câteva luni, scria, în anul 1946, același medic evreu (p. 84).

Așadar, vorbim despre o „voce autorizată” care s-a pronunțat asupra unor memorabile fapte istorice. Acestea merită nu numai recunoștința celor salvați, ci și situarea lor la locul cuvenit în istoria națională.

În mod cert, numele diplomatului Marina se poate alătura aceluși grup român de salvatori de suflete omenești din Ungaria horthistă, din care au făcut parte Aurel Socol, Raoul Șorban, Emil Hațieganu, dr. Iuliu Hațieganu, Pamfil Pop etc. Toți aceștia și mulți alții care au rămas în anonimatul istoriei fac cinste națiunii române, prin omenia și prin sacrificiul de sine de care au dat dovadă în timpuri când mulți au participat, în mod activ sau pasiv, la crimele comise împotriva evreilor. Pentru faptele sale, diplomatul Mihai Marina a primit, post-mortem, brevetul Medaliei Dr. Alexandru Șafran din partea Federației Comunităților Evreiești din România, în primăvara anului 2014.

Cartea profesorului Antonio Faur are un mesaj central care străbate întreaga lucrare: trebuie să învățăm din evenimentele istorice pentru a deveni mai buni, mai toleranți și mai înțelepți. E nevoie de aducere aminte, de adevăr, de dreptate, de pace, de iubire și de bună conviețuire, pentru că cel ce uită riscă să repete.

Cartea de față ne dă prilejul unei lecturi reînnoite despre cea mai dramatică perioadă din istoria universală, așa cum a fost perioada Holocaustului, care nu este altceva decât însăși definiția pierderii – după expresia Ioanei Cosman – autoarea unui studiu recent referitor la Holocaust: „Condamnatul își pierde viața; Călăul pierde ceea ce este mai de preț în om – UMANITATEA; martorul își pierde inocența. Dar dintre toți, supraviețuitorul este cel mai afectat, fiindcă el se confruntă cu o dublă suferință – UITAREA ȘI REMEMORAREA. Dacă alege să vorbească, va retrăi mereu și mereu coșmarul. Dacă alege să uite, va fi sfâșiat de simțul datoriei de a nu-i ucide din nou pe cei morți prin tăcerea sa. Astfel, orice opțiune ar alege, supraviețuitorul este condamnat la o eternă PIERDERE”¹.

Maniera de abordare a temei are scopul vădit nu numai de a lămuri unele aspecte legate de ce a însemnat Dictatul de la Viena din 1940 asupra populației din Transilvania de Nord, dar și de a aduce importante contribuții – de ordin imperativ – în direcția cunoașterii vieții și activității diplomatului român Mihai Marina. Fie că se oprește asupra aspectelor biografice, a celor referitoare la dimensiunea acțiunilor culturale și diplomatice ale avocatului maramureșean sau a celor care au vizat punctual salvarea de la moarte a unor evrei din Ungaria și Transilvania de Nord, autorul lucrării a procedat la o cercetare și o expunere metodică și documentată, neocolind chestiunile mai puțin clare, cântărind argumentele și explicând opțiunea finală. Ca urmare, lucrarea se prezintă sub forma unei densități considerabile de informații și interpretări, toate legitimându-se cu autoritatea competenței și eleganța antrenantă a expunerii.

Lucrarea este remarcabilă din cel puțin trei perspective: 1. Impulsionează cercetarea științifică față de acest subiect; 2. Poate conduce la creșterea interesului în prezentarea și sistematizarea memoriilor, a acțiunilor și faptelor legate de operațiunile de salvare a evreilor de la moarte; 3.

¹ Ioana Cosman, „Holocaustul între uitare și rememorare: noi semnificații ale pierderii”, în vol. *File din istoria evreimii clujene*, vol. îngrijit de Valentin Ghiță, Cluj-Napoca, Mega, 2015, p. 42.

Poate determina organizarea unor diverse momente comemorative, sub coordonarea mediului academic, a instituțiilor statului, a societății civile, a comunității evreiești etc. Toate acestea pot avea un rol important în stimularea implementării subiectului în conștiința publică.

Cartea este bine-venită în circuitul istoriografic și din perspectiva combaterii „scrisului aproximativ” (acel mod de a scrie prea puțin așezat pe document, pe fapte concrete și mărturii, pe argumente susținute documentar), care poate face mult rău istoriografiei.

Este cert că lucrarea va constitui un punct de referință indispensabil investigațiilor viitoare. Rândurile de față reprezintă doar un semnal despre o lucrare interesantă, bogată în informații, care se citește cu mult interes, dar mai ales cu mult folos. Este o bucurie să semnalăm apariția unei asemenea cărți care oferă prilejul de a putea discuta pe marginea unei probleme atât de delicate pe care istoricul orădean Antonio Faur o aduce atât în atenția specialiștilor, cât și a publicului larg.

Radu ROMÎNAȘU

IMAGINI DIN TIMPUL CONFERINȚEI

Cuvânt de salut rostit de prof. univ. dr. Antonio FAUR

Dr. Aurel VAINER, președintele F.C.E.R. – Cuvânt de salut rostit în deschiderea conferinței

Cuvânt de salut rostit de prof. univ. dr. Constantin BUNGĂU,
rectorul Universității din Oradea

Prof. univ. emerit dr. Carol IANCU – Cuvânt de salut în deschiderea
conferinței

Prof. univ. dr. Ioan MANG, vicepreședintele Consiliului Județean Bihor –
Cuvânt de salut

Ing. Felix KOPPELMANN, Președintele Comunității Evreilor din Oradea –
Cuvânt de salut

Robert SCHORR, prof. univ. dr. Ladislau GYEMÁNT,
prof. univ. dr. John HOENIG

Imagine din timpul conferinței

LIST OF CONTRIBUTORS

KLEMENTINA ARDELEAN,
Professor at the „Ady Endre” High-School, 1 Moscovei St, Oradea 410001,
Romania, e-mail: klementina_ardelean@yahoo.com

RADU CARP,
Ph.D. Professor at the University of București, Faculty of Political Sciences;
Romania, e-mail: radu.carp@fspub.unibuc.ro

ANTONIO FAUR,
Ph.D. Professor at the Faculty of History, International Relations, Political
Sciences and Communication Sciences, University of Oradea, 1 Universitatii
St., Oradea 410087, Romania, e-mail: afaur@uoradea.ro

LADISLAU GYÉMÁNT,
Prof. Emeritus, Babeş-Bolyai University of Cluj-Napoca, Romania, e-mail:
gyemant@zortec.ro

DOROTTYA SZISZKOSZNÉ-HALASZ,
Ph.D. Assistant Professor Institute of History, Faculty of Arts University of
Miskolc 3515 Miskolc-Egyetemváros, Hungary, e-mail: rsziszi@freemail.hu

JOHN M. HOENIG,
Ph.D. Virginia Institute of Marine Science, College of William & Mary,
Gloucester Pt., Virginia 23185, USA, e-mail: hoenig@vims.edu

VASILE HUSAR,
master in history at the Faculty of History, International Relations, Political
Sciences and Communication Sciences, University of Oradea, 1 Universitatii
St., Oradea 410087, Romania, e-mail: vasy_husar@yahoo.com

CAROL IANCU,
Ph.D. Directeur de l'Ecole des Hautes Etudes du Judaïsme, Professor at
University Paul-Valéry Montpellier 3 Route de Mende, Montpellier 34199
Cedex 5, France, e-mail: carol.iancu@gmail.com

LEVENTE OLOSZ,
Eszterházy Károly University, Eszterházytér 1, Eger 3300, Hungary

ANCA OLTEAN,
research assistant PhD, Institute of Euroregional Studies, Faculty of History,
International Relations, Political Sciences and Communication Sciences,
University of Oradea, 1 Universitatii St., Oradea 410087, Romania, e-mail:
olteananca@hotmail.com

RADU ROMÎNAȘU,

Ph.D. Senior Lecturer at the Faculty of History, International Relations, Political Sciences and Communication Sciences, University of Oradea, 1 Universității St., Oradea 410087, Romania, e-mail: rrd1214@yahoo.com

DANIEL ȘIPOȘ,

master in History at the Faculty of History, International Relations, Political Sciences and Communication Sciences, University of Oradea, 1 Universitatii St., Oradea 410087, Romania, E-mail: dani_sipos20@yahoo.com

FELICIA WALDMAN,

Assistant Professor at the University of Bucharest, Faculty of Letters 5–7 Edgar Quinet St., Sector 1, Bucharest. e-mail: fwaldman@gmail.com

De la stânga la dreapta: prof. univ. dr. Ioan Horga, decanul Facultății de IRISPSC, prof. univ. dr. John Hoenig, prof. univ. dr. emerit Ladislau Gyemánt, prof. univ. dr. Constantin Bungău, prof. univ. dr. Antonio Faur, Dr. Aurel Vainer, președintele FCER, prof. univ. dr. emerit Carol Iancu, prof. univ. dr. emerit Viorel Faur